Antonio Zavala

Oiñez eta jakin miñez

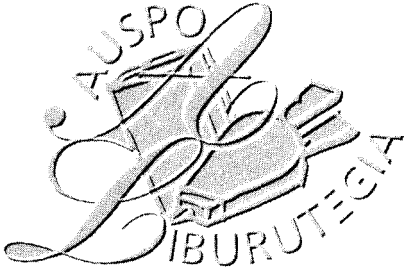

Oiñez eta jakin miñez

Auspoa Liburutegia
249

SENDOA ARGITALDARIA

Ugaldetxo auzoa
Tels. (943) 49 35 51 - 49 35 52 - 49 35 53
Fax (943) 49 35 48
20180 OIARTZUN (Gipuzkoa)

Antonio Zavala

Oiñez eta jakin miñez

Auspoa Liburutegia
(1997)

© SENDOA ARGITALDARIA
Fotokonposaketa eta inprimaketa: ITXAROPENA, S.A., Zarautz
ISBN: 84-89080-57-7
Legezko Gordailu: S.S. 793/97

Aurkezpena

Esan zidatenean Antonio Zavalaren liburu oni itzaurrea egiteko, kezka sortu zitzaidan, ni ez nagoalako oitua idazlanetan.

Baiña, beste aldetik, pentsatu nuan liburu bat ere osatu nezakeala gure artu-emanak, istoriak, joan-etorriak, alkarrizketak eta, bera dala-eta, ezagutu ditudan beste errialdeetako idazle eta aditu ezagunak-eta aitatuz. Baiña, ortarako, luma astintzeko oitua egon bear! Beste norbait zirikatuko det lan ori egiteko.

Ala ere, itz bi jarriko ditut emen; ez, noski, Zavalak merezi dituan taju eta itxuran, baiña bai borondate onez, atrebentzia barkatuko didazutelakoan.

Uste det 1961 urtean iritsi zala gure jaiotetxera, ez dakit nola, Auspoaren aurreneko alea: *Sagardoaren grazia*. Eta grazi egin zidan, gu sagardotegiko semeak eta sagardo-maitale sutsuak izanik. Urteetan sukaldeko apalean egon zan. Majiñatxo bat igurtzi artua, gero kearen eta urteen poderioz desegin zan arte!

Ordutik, Auspoa eta bere sortzaillea biotzez maite ditut. Ordutik ikasi nuan bertsoa eta bertsolaria maitatzen, eta erriak baduala bere itza eta bere bizia nereganatzen. Orregatik, zori ori ordaintzeko asmoz eta eskerrak emanez, Auspoak beti izango du nere biotza eta laguntza osoa.

Asko idatzi diteke Auspoaz. Batetik, Euskal Errian berak argitaratu dualako argitaratu gabeko dokumenturik geien. Bestetik, material ezinbestekoa dalako, euskal gizona, euskal istoria eta euskal nortasuna eta oiturak ezagutzeko. Baita literatura eta izkuntza ezagutzeko ere. Bera degu, izan ere, erriak euskera nola itzegiten duan jakiteko bearrezko katona. Gaiñera, or dute antropolojiak, istoriak, etnografiak eta literaturak altxor paregabea.

Baditut, nere paperen artean, Zavalari buruzko iritzi batzuk, kanpoko adituek idatziak. Al deten modurik laburrenean eta dauden-daudenean eskeintzea pentsatu det:

* *"Antonio Zavala es un lujo para la vida intelectual de un País. Es una de esas personas que aparecen muy rara vez en cada generación de estudiosos".*

* *"Oralidad ofrecida al lector con absoluta pulcritud y fidelidad a las fuentes".*

* *"La etnografía de Zavala es de gran calidad, minuciosa y sensible y de verdadero rigor científico".*

* *"Ha sido capaz de hacer evidente a todos lo que a duras penas otros investigadores del folklore sólo acertamos a vislumbrar".*

* *"La sensibilidad y proximidad del profesor Zavala a sus informantes constituyen en sí mismo un modelo metodológico".*

* *"Faltan epítetos para calibrar la ingente y valiosísima obra de Zavala. Es para los demás investigadores una pauta de trabajo, aunque nunca podrán parangonarse".*

* *"El mundo está lleno de eruditos atrincherados en sus parcelas de dominio académico. Los vemos por todas partes, de congreso en congreso, sudando el curriculum como sabios sin fronteras o ejecutivos del saber. En contraste con toda esa gente aún se aquilata mejor la valía de los pocos Zavalas que tenemos".*

Zenbat millaka orri makinaz edo ordenadorez para dituan iñork ez jakin! Zenbat ordu, zenbat gau

eta egun orretan emanak! Orrelako sekretario eta langille merkerik ez da sortu Euskal Errian oraindaño.

Gaur emen aurkezten degun liburua, *Oiñez eta jakin miñez, El Diario Vasco* egunkarian argitaratutako idatziz osatua da. Irakurleak ikusiko duanez, gai libre eta desberdiñak dira, alkarrekin loturarik gabeak, eta askotan neurriz beartuak, egunkariko leku jakin batean sartu bearraren bearrez.

Irurogeitik gora dira idatziak. Gai oso politak dituzte, geienak istorikoak edo leiendak, eta beti irakurlea gozatzeko egiñak. Idazkera garbia dute, errexa, dotorea. Maisu aundia baita Zavala gaia borobiltzen aurrenetik azkenera. Irakurtzen astea naikoa da gustora bukatzeko.

Orain illabete-edo, Donostiako Parte Zaarreko *Itzalpe* elkartean giñan, gerra aurrean elkarteko idazkari izan eta gaur idazle ezagun dan baten omenaldian. An giñan bazkideak, eta bai Antonio Zavala ere. Eta onela esan zion idazle orrek Zavalari erderaz:

– *Antonio, leo con mucho gusto sus artículos del periódico, y los entiendo perfectamente, sin necesidad de estudiarlos.*

Antonio Zavalaren idatziekin beste liburu batzuk ere aterako ditugu; asko idatzi baitu egunkarietan, urte askoan zear. Baiña zailtasunak ditugu danak biltzen, bere material-bilduma dagoan bezela egonik: pillatu eta baztertuta, leku aproposa baten faltan.

Esku arteko liburu au gustokoa izango dezu, irakurle. Ziur gaude. Alakoak ditu gaiak: kontakizun istoriko jakingarriak eta leienda politak. Izan ere, ez dakit zein idazlek esan zuan bezela, leiendek naikoa dute politak izatearekin. Gaiñera, ain daude dotore idatzita: errez irakurri eta asko ikasteko moduan! Maisu onaren meritua.

Bukatzeko, barkatuko al didazu, mendian erbia bezela saltoka ibili banaiz. Etorri alan jardun det, gogoeta batzuk eskeiñi naian. Besterik ez.

Joakin Berasategi

Itzaurrea

Aurkezpenean ain esku zabalez esaten diranak irakurri ondoren, on izango du irakurleak liburu au nola osatu dan jakitea.

Ibiltzalea betidanik izan naiz, bai oiñez eta bai kotxez. Bide eta toki berriak ezagutzea atsegin aundia izan da egundaiñotik neretzat. Bidenabar, toki oietako istoriak edo leiendak ikasten saiatu naiz, bai libururen batean irakurriz eta bai aitonen baten aotik entzunez ere. Tokiak, izan ere, pertsonak bezelaxe, zer kontatua beti izaten baitute.

Kontaera oiei, batez ere leiendak baldin badira, parre egiten diete gaur jakintsu usteko batzuek. Ez dira agian konturatzen literatur-jenero bat dirala; eta leiendak diran bezela artzen ez dakianak, jenero ori zer dan jabetzen ez danak alegia, literaturaren aldetik oso jantzia ez dala agertzen du.

Berasategik dionez, leiendak politak izatearekin naikoa dutela esan omen zuan norbaitek. Norbait ori Camilo José Cela da. Bere liburu batean Andaluzian barrena egin zuan ibillaldia kontatzen digu. Ango Ama Birjin baten ermitara iritxi eta bertako leienda kontatzen du, ondoren onelatsu esanik: *"Las leyendas cumplen con ser bellas"*.

Chesterton-ek, berriz, bere idazkiren batean beste onela esaten duala uste det: "leienda edo istori bat toki bateko anima da".

Egi aundia au ere. Aralarko San Migeletik, adibidez, Teodosio Goñiren kondaira kentzen badegu, edo Arantzazutik Rodrigo Baltzategirena, edo Orreagatik Erroldanena, edo Leiretik San Birilarena, toki eder oiek erabat murriztuta eta pobretuta geldituko zaizkigu, bere adarkera galdutako edo muskildutako zugaitz baten antzera.

Tokian tokiko zer kontatuak ikasteko zaletasun orrek, norbera bizi dan ingurua edo lurraldea liburu baten antzeko biurtzen du, dana kondaira eta istori ederrez betea.

Baiña gero, bide oietan lagunen batekin joaten nintzanean, aoak biotzaren ugalmenetik itzegiten baitu, ango eta emengo istoriak eta kondairak kontatu gabe ezin, bada, utzi. Itz-jario orrekin lagun oietako batzuk asper-asper eginda utziko nituan noski. Beste onela esan zidanik izan zan, ordea:

– Eta zergatik ez dituzu oiek idazten?

Ori eskatu zutenak, bat eta bi baiño geiago izan baitziran, prueba egitera beartu ninduten. Kontaera batzuk papereratu eta *El Diario Vasco* egunkariko euskal orrialdearen arduraduna dan Felix Ibargutxi adiskideari erakutsi nizkion; eta baietz esan zidan, idazki oiek argitara emateko lekua berak emango zidala.

Orrela asi nintzan. Eginkizun ori zama berria zan neretzat. Baiña etxetik ateratzera beartzen ninduan, eta toki zoragarri oiek ikusiz atseden-bidea ematen zidan.

Ondoren, berriz, Sendoa argitaletxearen nagusia dan Joakin Berasategik onela esan zidan:

– Ire egunkariko artikuluak bildu itzak, Auspoaren zenbaki batean aterako dizkiagu eta.

Bilduma ori ementxe dezu, irakurle, esku artean. Leenengo idazlana 1995-eko ekainaren 25-ean

agertu zan; eta azkena 1997-ko ekainaren 26-an. Bi urteko emaitza dezu, beraz.

Baiña ondo kontuan ar zazu esku artean dezuna zer dan: ez azterketa sakon bat eta ez istori-liburu bat ere; ibiltzale batek ibiltzearen poderioz ikasi dituan ango eta emengo zer kontatuak baizik.

Orregatik, oar bat egin nai nuke. Oker dagoanik izan diteke orrialde auetan. Istori-liburuak modu batera eta nik bestera esandakorik, alegia. Orrelakoetan badaki irakurleak zer egin bear duan: beste liburu oiek diotena onartu, eta nik gaizki papereratua bazterrera utzi.

Liburu onengandik bi frutu nai nituzke nik: bata, bera eskuan artzen duanari txolarte gozo batzuk pasa araztea; eta, bestea, toki oiek ezagutzeko gogoa jende artean piztutzea. Nik egun zoriontsu asko igaro ditut paraje oietan. Zuri ere berdin gertatuko zaizulakoan seguru nago, irakurle.

A. Z.

Orokieta

Urte batzuk badira Saldiastik Orokietara dijoan kamioa egin zala. Ez nuan ezagutzen eta leengo batean izana naiz. Saldiastik gora, bereala sartzen gera Naparroako pagadi arrigarrietan. Goiko gaiñak Gorostietako lepoa du izena. Emen bereizten dira Mediterraneo eta Kantabrikora dijoazen urak. Ego aldera jetxi eta Orokieta bereala dago.

Erri aundietatik aspaldi igesi joan zan ixiltasuna nabari da emen. Ez da txorien kantua, iturriaren ur-otsa eta aur batzuen jolasa besterik entzuten. Beingoan, ordea, 1872-ko maiatzean, ederki uxatu ziran emengo pakeak.

Karlisten bigarren gerratea asi berria zan. Don Karlos ere, egun aietantxe mugaz beste aldetik etorria. Bera eta bere soldaduak lasai asko zeuden Orokietan eta Eltzaburun; guardiak-eta bear bezela jarri gabe, ordea. Baiña liberalak, Moriones jenerala buru zutela, Labaindik atera, agian Gorostietako lepo ortatik pasa, Orokietara jetxi, eta eraso egin zieten karlistei.

Auek, munizio gutxi baitzuten eta mutil asko oraindik ere armarik gabe baitzeuden, amor eman eta iges egin bear izan zuten. Ez danak, ordea. Batzuk il, beste batzuk zauritu eta zazpireun baiño geiago prisionero arrapatuak izan ziran.

Don Karlos ere larri ibili zan. Etzan berak nai ordurako, Aldudetik barrena, mugaz beste aldera pasa. Onela dio kanta zaar batek:

Bat eta bi, iru ta lau,
bost eta sei zazpi,
Carlos séptimo Orokietan
ibili da gaizki.

Orokietako plazan arrizko pilare bat ikusten da, onela dion idazki batekin:

"A los héroes camilleros de Navarra de la Cruz Roja Española, en homenaje a su humanitaria actuación en la acción de Oroquieta los días 3, 4 y 5 de Mayo de 1872, por la que recibió su bautismo de sangre el actual cuerpo de tropas sanitarias de esta benemérita institución".

Gurutze Gorria artean asi berria zan, bai Europan eta bai Españian ere. Baiña emen, beintzat, gerran iñoiz parte artu gabe zegoan, eta Orokietan estraiñatu zan.

Orain bost urte, berriz, beste bi idazki erantsi zizkioten pilare zaarrari, bat erderaz eta bestea euskeraz. Ara onek nola dion:

"Españiako Gurutze Gorriak bere sorreraren 125 urteurrenean, Orokietako ekintzan parte hartu zuten erakundeko boluntarioen omenez. 1989-ko uztaila".

Orokietan, beraz, egun berean, gizaki batzuk alkar iltzen saiatu ziran; beste batzuk, berriz, lagun urkoa salbatzen. Baiña urteen buruan, gizarteak ederki erabaki du bi jokaera oietan zein zan oroitarri batean idatzita gorde eta gogoratu bear zana.

Abarzuza

Abarzuza erria Naparroan dago, Ierri aranean, Lizarratik zazpi kilometrora, ipar aldera. Karlisten bigarren gerratean burrukaldi gogor bat izan zan erri orren ondoan, liburuetan *batalla de Abárzuza* deitzen dana, 1874-ko ekainaren 25, 26 eta 27-an.

Liberalak, Lizarra artu nairik, Abarzuza aldetik zetozen. Karlistak, berriz, Lizarrarako bidean dauden mendixkak aukeratu zituzten aiei arpegi emateko.

Liberalak ezin izan zuten karlistak andik bialdu, eta auek gertatu ziran garaille.

Liberalen buru zana, Concha jenerala, zauritua izan zan, eta Abarzuzako etxe batean il. Balak jo zuan tokian antxe dago, gaur egunean ere, kamio ertzean, oroitarri bat: arri-pilare bat autsita, burnizko esi baten barruan.

Burruka orri buruz euskerazko bertso asko dago; baiña oiek beste aldi baterako utziko ditugu.

Gaurko ontan, Bilboko *Euskalzale* astekarian, 1897-ko maiatzaren 27-ko zenbakian, "M" letraz izenpetzen duan batek kontatzen duana aldatuko degu onera:

"Nok eztau gomuta, orduan bizi zirean artean, 1874-garren urtean Naparroa guztian zan agiraka

edo guda odoltsua? Urte atako bagillan, 28-garrenean, il zan Abarzuzan alde bateko Buru edo gerlari nagusia.

Bere menpekoak aurkitu zireanean Buru barik, iges egin eben alde guztietara banaturik, eta lagun illak lurperatu barik.

Beste aldekoak, leku atatik joan zireanean, billatu ebezan 31 arerio illik, Burua il zan urrean. Guztiak zirean gerlari gazteak, bat izan ezik; au komandante edo nagositariko agintari-lagun bat zan, eta egozan solo-goien batean.

Arerioak izan arren bizitzan, eriotzan areriorik eztagoalako, ekarri solo-erdira, egin obi edo sepultura andi bat goitik beera ta lurperatu ebezan ogetamaikak. Iñork ezautu ez arren, nagositarikoa edo agintari-laguna lurperatu eben beste guztien erdian. Lur landu edo solo onen jaubea zan, Burua il zan etxean jaubea, Munarriz jauna.

Bi edo iru urtetan ereiñ eban jaun onek garia solo atan, ta iñun baiño ederragoa azten zan obi ganean. Bost edo sei urte igarorik, aurkeztu zan Munarriz jaunagana Espaiñian bealdeko (Andaluziako) etxadi bat, eta itandu eutsan baekian edo ez nun il zan da nun lurperatua izan zan agintari-lagun edo komandante bat.

Soloan jaubeak ez eban gomutaten beste lurperatutasunik 31-ena baiño, ta etxadi aren eskarietara joan zan gari andiena ta ederrena egoan lekura, ta idigi eban obia erdi inguruan.

Billatu ebazan gizonen azurrak garbi-garbi, batak besteari eutsela ta baten paparrean kutun edo eskapulario garbi, ipiñi barri bat bazan bere ezautu eziñekoa. Onexegaiti ezautu eban aurrean egoan batek, agintari-lagunen emazteak bere senarrari imiñia zalako.

Bialdurik kutuna alargunari, ezautu eban berbera zala. Azur guztiak artu ta Abarzuzako ortu santu edo il-tokira eroan ebazan. Munarriz jauna bizi da oraindiño".

Geroztik ogei ta iru urte paseak baziran ere, artean jende asko biziko zan gertaera latz aiek ikusi zituana.

Oietako bat Munarriz jauna; eta beraren aotik jasoak izango ziran, dudarik gabe, idazlan ortan kontatzen diranak.

Kontaera laburra berez, baiña garai artako gerrak ere txantxetako gauza etzirala garbi asko erakusten diguna.

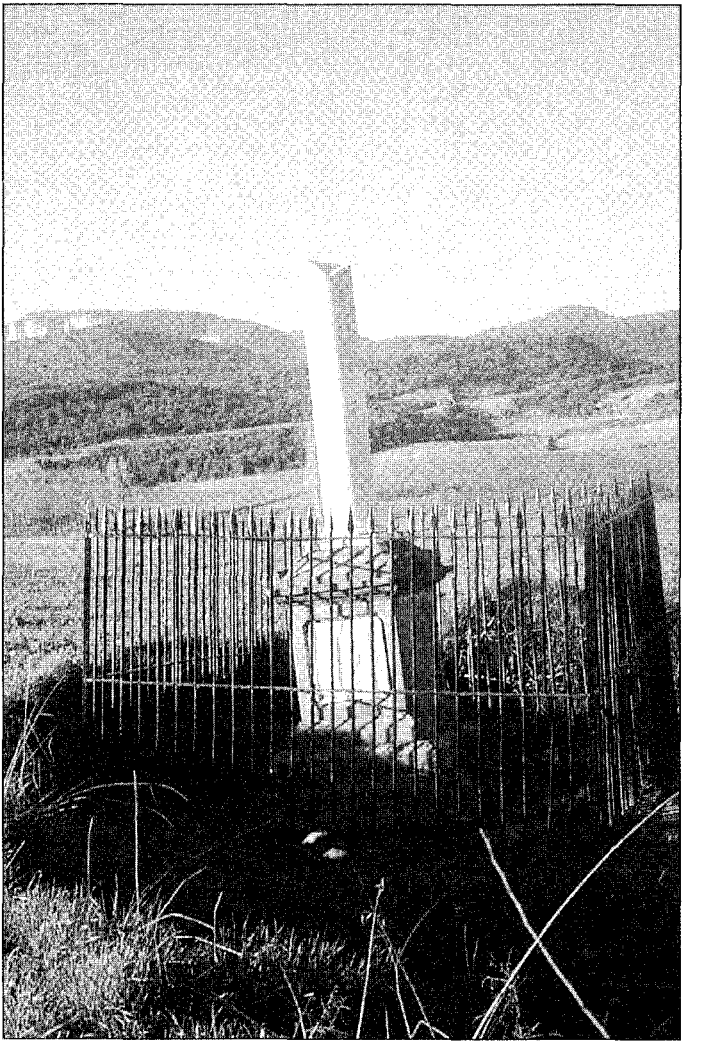

Concha jenerala zauritua izan zan tokiaren oroitarria, Abarzuza, Naparroa

Barria

Salutadoreak zer ziran adierazi bearrez, onela esan zigun Pello Errotaren alaba Mikela zanak, *Pello Errotaren bizitza bere alabak kontatua* liburuan jasota daukagunez:

> "Zazpi seme segiduan baldin badira, zazpigarrena salutadorea da; zakur amorratuen kontrako birtutea arek du. Gero, ura estudiatzera bialdu bear omen da. Ta batzuek mingain azpian da beste batzuek gañean, gurutzea izaten dute".

Itz oiek egiztatzen dituan idazki bat arkitu berria degu, eta nun eta gutxien uste genduan tokian: 1922-ko uztaillaren *Jesus'en Biotzaren Deia* aldizkarian, aita Kandido Basabe'ren *Salbatierra'ko Saludadorea* izeneko lan batean.

Onela dio:

> "Iñoiz entzun izango zenduan Salbatierran saludadorea zala. Amaika bidar ikusi genduzan txikitan, txakur amurratuak ainka egindakoak arin-bai-arin Salbatierra'ra joaten, ogetak legoak oñez edo kartoletan eginda. Salutadore ori zer zala? Ez deutsazue atsoren bati entzun esaten, bene-benetan, zazpi seme erreskadan, alabarik tartean barik, izan ezkero, zazpigarrenak miñean kurutzea ekarrela, ta kurutze orregaz ainka lekua mizkau ezkero, ez zala amurrurik artzen?"

Siniskeri oiek baztertu bearrak dirala esan ondoren, garai artako oitura baten berri ematen digu:

"Salbatierra'tik amarren bat kilometro, Gaizteiz'erako bidezabalean, Arantzazu-mendien oñean, lekaimetxe edo monjen komentu bat dago. *Barria* deritxo, euskal izena, inguruetako baserri ta mendi guztiena lez. Bernardotarrena da".

Gaur egun komentuak zutik jarraitzen du. Baiña mojak alde egin bear izan zuten andik, eta Arabako Aldundiak bere kontura artu eta erabat berritua du.

Aita Basaberen jarraipena:

"Bernardo'tarren beste lekaretxietan lez, onespen edo bendeziñoak emoten dira, indar andia daukenak, batez be amurrukeriari jarkiteko. Ba onespen au *Salutare* berbeagaz asten da, ortik auz *Saludadore* izena".

Bere garaian, ordea, txakur amorratuak ainka edo kozka egindakoak medikuetara joaten zirala esaten du aita Basabek.

Baiña gaizki etzegoala, ala ere, Jaunari laguntza eskatzea, Barriara joaten zan jendeak egiten zuan bezela.

"Asko joaten al dira Barriara? Igaro dan urtean bi milla ta geiago joan zirala esan eustan Bikario jaunak. Eta ezer lortu eben? Bat be ez zala amurratu ganeratu eustan. Geiago, ezta aurreko urtetan be ez ebala jakin araturikorik amurratu zanik.

Euskaldun asko joaten dira. Antxe nengola, euskal berbaroa ataien entzunda: "Eup!" nik goikaldetik. Begiratu eurak; eta: "Emen be euskalduna?" "Bai, gizonak!" Olaeta'ko lau edo bost mutil gazte ta gizon ziran; aitortu, jaunartu, onespena egin eta pozik etxeratu ziran".

Olaeta ori Aramaioko auzo bat da, eta ankak ederki astindu bearko zituzten, andik Barriaraiño oiñez etorri baziran beintzat.

Azkenik, Vicente Vera-k, *Geografía general del País vasco-navarro, Provincia de Alava* liburuan, onela dio:

"A este monasterio acudían y acuden de toda la provincia a curarse las personas mordidas por animales rabiosos, los que creían estar embrujados, etc."

Urrola

Martxoaren asieran, 1813-an, frantzesak España ere mendean artua zeukaten. Baiña guerrillak izeneko taldeak an eta emen piztuak ziran aien aurka.

Bai Euskal Errian ere: Longa, Bizkaian; Jauregi, *Artzaia*, Gipuzkoan; Espoz y Mina Naparroan.

Onen taldeko egin zan Berako Fermin Legia ere. Andik laster esaera au aoz ao zebillen:

Fermin Legia,
kontra biño alde obia.

Batean, gaua pasatzera bere etxera etorri zan, Bera-Bidasoako Urrola baserrira alegia, gurasoengana.

Gauean, etxeko danak lotara joanak zirala, alako batean, zakurra zaunkaz asi zan. Amak belarria erne para eta kantu-otsa entzun zuan, artean urruti baiña urbiltzen zijoana. Itzak ere ulertu zituan azkenean:

Urrolara, Urrolara,
Urrolara goazi,
ta norbaitek arara
laister egin dezala.

Zer ote zan? Frantzesak, salatariak beti izaten baitira, Fermin Legia bere etxean zala ikasia zuten.

Bai talde bat bialdu ere ura arrapatzera, bide-erakusletzat *Tipiri* izeneko bat artuz.

Baiña *Tipiri*, Legiaren laguna izanik, kantari asi zan. Frantzesak, berriz, utzi egin zioten, Urrolakoak, euskal kantu bat entzunik, zetorrena errikoren bat zala pentsa zezaten. Baiña *Tipiri*, kantu zaarrari itzak aldatuz, Urrolatarrak jakiñaren gaiñean jartzen ari zan.

Gertaera au Iturralde Suit idazleak kontatzen du, *Euskal-Erria* aldizkarian, 1888-an, berri oiek larogei ta amabi urteko aiton baten aotik jasota. Baiña bigarren puntua ondo artu ote zion? Agian onela bearko luke, zortziko aundia balitz beintzat:

eta norbaitek andikan laster
egin dezala igesi.

Amak korrika joan eta semea esnatu zuan. Au, berriz, leiotik salto egin eta basoan izkutatu zan.

Andik laster, etsaiei ordaiña ematearren, Ondarribiko gaztelua kenduko zien, gau batez amabost lagunekin ormetan gora igota.

Barojak ere badakar bertso au, pixka bat aldatuta bada ere, *El aprendiz de conspirador* nobelan, gertaera 1830-ean ipiñita. Baiña Iturraldek, esan bezela, 1888-an agertu zuan bere lana; eta Barojak 1913-an bere nobela. Ala, arek gertaera urbillagoa zuan, eta sinisgarriagoa da.

Urrola baserria Berako Zia auzoan dago, mendi tartean, Lizuniagako lepo aldetik datorren errekatik gertu samar, alde batetik Aiako Arria bistan dala, eta bestetik Larrungo kaskoa.

Gebarako gaztelua

Aguraindik (Salvatierra) Gasteizera kamioz goazela, antxe ikusten da, eskubi aldera, tontor baten gaiñean, torre bat. Gebarako gaztelua da.

Gebarako erria baiño goraxeago, malda batean eta gaztelua altxatzen dan mendiaren oiñean, jauregi eder bat ikusten da. Beraren torre bat berriztatuta dago: baiña gaiñontzekoa naiko erorita eta zarpailduta.

XIV mendekoa omen da goiko gaztelua, eta zer kontatu asko izango duana. Baiña guk aren bukaera nola izan zan adieraziko degu, argibideak bi liburu auetatik artuta: Mañé y Flaquer: *El Oasis*; eta Vicente Vera: *Geografía del País Vasco-navarro, Provincia de Alava.*

Karlisten leenengo gerratean, 1835-X-27-an, inguru artan burrukatu ziran karlistak eta liberalak. Aiek gaztelu ortan artu zuten babesa; baiña auek erasoa jo eta bialdu egin zituzten andik. Ala ere, leku ura aintzakotzat artu ez eta bere gisa utzi zuten.

Karlisten jeneraletako bat, ordea, Bruno Villarreal, andik bi illabetera gazteluraiño igo eta ederki jabetu zan leku arek gerrarako zeukan balioaz. Sei duro besterik ez omen zituan patrikan. Aiekin patarraz gonbiratu zituan bere mendeko batalloi bateko mutillak. Auek arri bana igo omen zuten gazteluraiño

ño, bizkarrean artuta. Bear ziran langilleak ekarri eta andik iru egunera leku ura berriz ere gerrarako prest jarrita zegoan. Orduan oartu ziran liberalak beren utsegiteaz.

Izan berriak gera gain artan, Gebarako gaztelu ori ezagutzera joanak. Ederra da ango ikuspegia: apirilla zan eta Arabako lautada gari berriaren berdetasunez jantzia eta apaindua zegoan. Erri txiki politak nunai. Iparraldera, Aratz, Aizkorri, Elgea, Gorbea... Egoaldera, Urbasa, Entzia, Gasteizko mendiak... Gasteiz ere bistaren mende. Kamioan kotxeak gora eta beera...

Karlistak torrean begi txorrotxeko mutillen batzuk jarriko zituzten, eta aiek liberalen joan-etorriak ederki zaindu. Ondoren, seiñaleen bidez beretakoei abisuak pasa eta etsaia nundik nora zebillen jakiñaren gaiñean jarri.

Gasteizko liberalei, berriz, gaztelu ori karlisten mende ori ikustea beatz-puntan arantza bat bezin gozoa izango zitzaien. Baiña etziran ari erasotzera ausartzen.

Ia lau urte igaro ziran era ortan. Azkenean erasoa jo zuten liberalak. Karlistak bai arpegi eman ere. Emezortzi egunean antxe borrokatu ziran alkarrekin.

Bitartean, Bergarako besarkada gertatu zan. Arek ekarri zuan gerra orren bukaera. Don Karlosek Frantzira aldegin zuan, eta andik zenbait egunetara errenditu zan Gebarako gaztelua.

Baiña liberalak etzioten barkatu. 1839-ko azaroaren 30-ean, arratsaldeko ordubietan, gasteiztarrak Gebarako gazteluari begira zeuden. Alako batean, ke lodi-illun batek nola estaltzen zuan ikusi zuten. Andik laster, trumoi indartsu baten antzekoa entzun zan. Aizeak tokia garbitu zuanean, gaztelurik etzan ageri. Lur jota zegoan. Ain zuzen, 288

arroa polbora erabili omen ziran arrizko pareta zaar aiek botatzeko.

Auen loditasuna arrigarria da, izan ere. Bi metro paseak. Torre bakarra da zutik irauten duana, baiña ez osorik, erdizka baizik.

Zutik eta osorik balego, gaztelu bikain eta dotorea izango zan ura. Ikusgarria benetan. Baiña berak ezeren errurik ez bazuan ere, ederki zigortu zuten. Aspaldiko esaera da, izan ere, artzaien kulpak ardiak pagatzen dituala.

Gasteizko burrukaldia

Sei urte ziran frantzestea deritzaion gerra asia zala. Frantzesak, leen arro eta aurrera bezela, orain umil eta atzeraka zijoazen. Ala, 1813-ko ekainaren 21-ean jipoi aundia jaso zuten Gazteiz inguruan. Onela dio orduko bertso batek:

Biba tropa españolak,
biba Bitoria,
andikan agertu jaku
guretzat argia.
Ain ekarren españolak
balore andia,
zatitu ta erreteko
frantzesa guztia.

Frantzesak zenbateraiñoko galera izan zuten adieraztearren, onela dio *Conde de Toreno*-k bere *Historia del levantamiento, guerra y revolución de España* liburuan:

> *"Abandonáronlo todo, artillería bagajes, almacenes, no conservando más que un cañón y un obús. Perdieron los enemigos 151 cañones y 8.000 hombres entre muertos y heridos..."*

Arekin bat dator bertsolaria:

Kotxe ta karromato,
litera ta burdi,
Bitorian gelditu da
ondasuna lodi.
Gainera artilleria
bertan dabe itxi,
frantzesen erregeentzat
ezta lotsa gitxi.

Galdu zituzten gizonak, berriz, "lau milla prisioneru, amar milla illak".

Liburuak diotenez, frantzesen aurkako indarrak La Puebla'ko menditartetik barrena jo zuten erasoa, beren eskubi aldetik alegia. Bertsoak, berriz, onela diote: "lenengo entradea Longaren mutillak". Longa ori Bizkaian gerra artan sortu zan gerrillerorik ospetsuena izan zan. Baiña berak Murgia aldetik zetorren, ezker aldetik.

Beste iru gerrillero ere aitatzen dira, Longarekin batera:

Mina ta Pastorea,
Longa irugarren,
Mugartegi jarri da
Bizkaian laugarren...

Mina naparra zan; *Pastorea* edo *Artzaia* gipuzkoarra; eta bizkaitarra Mugartegi.

Burruka artako ardatza eta giltza Zadorra ibaia zan: alkarren lagun ziran inglesak, portugesak eta españolak erreka pasa bear; frantzesak, berriz, utzi nai ez.

Baiña Trasponteko zubia zaintzaillerik gabe utzia zuten, Vicente Vera-k *Geografia del País Vasco-navarro* liburuan dionez. Nekazari batek oartu eta beste aldera abisua pasa zuan. Orduan lord

Wellington-ek indar bat ara bialdu. Eta onek zubia igaro eta frantzesak atzetik arrapatu.

Baiña au ez ote da literatur-jokabide bat izango? Orren antzekoak beste zenbait burrukalditan ere kontatzen dira. Las Navas de Tolosa-koan, adibidez. An ere artzai batek erakutsi omen zien kristauei mendiak nundik igaro, moroei eraso al izateko.

Beste bertso batek onela dio:

Napoleonen anaia,
errege botilla,
traguak edateko
aura zan mutilla.
Ondoren dituela
Longa eta Mina,
basoan galdu ei du
bere espadina.

Ain zuzen, ara zer dion Georges Roux frantzes istorilariak bere *La guerra napoleónica de España* liburuan:

> *"Jourdan pierde su bastón de mando y José (Bonaparte) la hermosa espada de honor que le regalara la ciudad de Nápoles".*

Bertsoak aitatzen duten *espadina* izango da, ziur asko.

Bertso auek Azkueren esku-idatzietan arkitu genituan, berak Bizkaian, Ereño errian, bilduta, guzira bost bertso, sail luzeagoa izango bazan ere.

Baiña, erdizka egonik ere, zera erakusten digute: bertsogintza indarrean zala garai artan, orduko bertso gutxi iritxi bazaigu ere.

Denbora berean, bertso sail auek Euskal Erriaren istori apal eta errikoia eskeintzen digute.

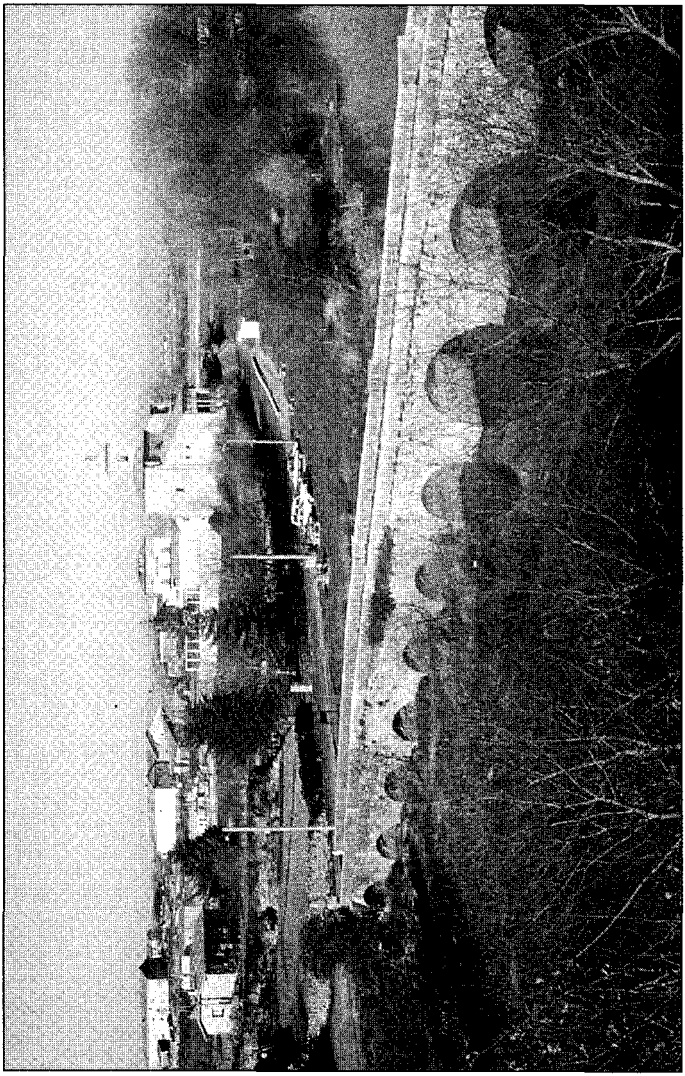

Trasponteko zubia, Araba.

Justiz

Ondarribiko Justiz baserriaren leyenda, Euskal-Erria aldizkarian, 1880-an, kontatzen da euskeraz, Juztiz deritzaion baserriaren jatorria izeneko bertso-sail batean.

Egillea nor dan ez da ageri. Baiña joskerari begiratuta eta arek olako beste istori batzuk ere bertsotan jarri baitzituan, Klaudio Otaegi izango da. Zegaman jaioa bera, 1836-an; eta Ondarribin illa, 1890-an, urte askoan bertako maisu izanda.

"Jaizkibelgo basoak aritzez josiak" zeuden garaia zan. Gaurko mendi soil ori basoz estalia zegoan, beraz, sinisteak lan badu ere; eta napar erregeak eiza-lekutzat artua zuten:

Naparroako errege
zan Santxo Abarka,
mendiz mendi ibiltzen
zan sarri jiraka,
oian ugarietan
zakurrak zangaka,
zenbat basurde gogor
ill zuen lanzaka.

Bein, ordea, basurdeen partez *usoa* arkitu zuan:

Guadalupeko ermita
dagon sartaldera,
errekatxo bat doa
mur mur goitik bera;
pozkidaz zegoela
Errege begira,
neskatx bat zitzakion
agertu aurrera.

Erregea arritu egin zan, "beregan ziolarik: "Ote da aingerua?" Eta:

Atzeman zuenean
ume bikañ ura,
lore ederragorikan
ez baita mundura,
"Guztiz ederra zera
-zion-, au itxura!
Nijoan maite nauen
galde egitera".

Erregeak bortxatu egin zuan neskatxa, eta aurdun utzi. Aurra jaio zanean, mutilla bera, "gaztigatu zioten Santxo Erregeri", eta onek agindu: "Bere etxetik ikusten zituen lur danak / beti izan zitezela ama-semerenak".

Arrezkeroz baserri orrek, erregeak neskatxari *"Guztiz ederra"* esan baitzion, *Justiz* du bere izena.

Bertan izana naiz. Guadalupetik kilometro batera dago, itxas aldera artuta. Baserri dotorea da, jatetxe biurtua.

Zer nenbillen adierazi eta Felipe III-ren serbitzari zan *Diego de Urbina*-ren agiri bat atera zidaten. Ona zati bat:

> *"La casa y solar de Justiz (...) es casa muy antigua y de muy antiguos fijosdalgo y cavalleros, la qual casa y solar esta sita en la montaña de Jazquibel, los quales vienen y decienden de un hijo del Rey Don*

Sancho Abarca de Navarra, del qual dizen y escriben que andando a caza en la dha montaña fue a posar a la dha casa y solar: en la qual había una señora donzella muy hermosa y el rey enamorado della la procuro y uvo en ella un hijo varon, de quien decienden los deste linage de Justiz".

Agiria nork eskatuta egin zan ere itz auekin esaten da:

"Y para que dello coste de pedimiento del Capitan Martin de Justiz, vecino de la villa de Fuenterrabia, di esta carta (...) en Madrid a dos de Julio de mill y seyscientos y treze años".

Santxo Abarka erregea 994 urtean il zan. Igaz milla urte, beraz. Denbora asko da, baiña kontaera au orain ia lareun urte jendearen aotan zebillen. Ez da gutxi.

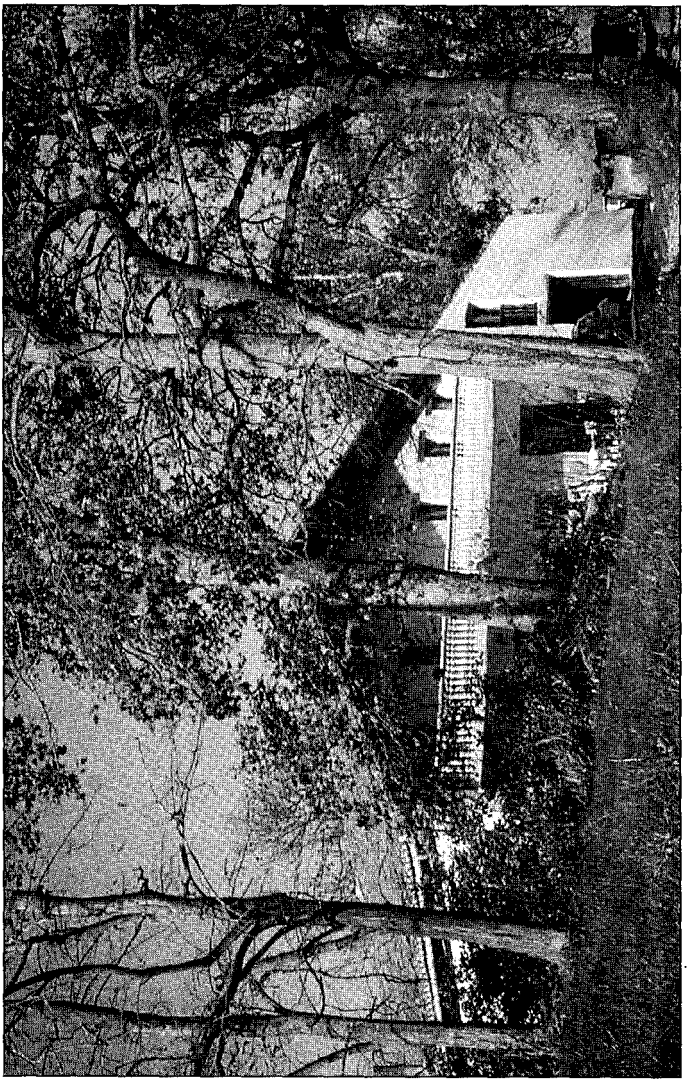

Justiz baserria, Guadalupe, Ondarribi, Gipuzkoa.

Nuestra Señora del Lago

Arrigarri samarra idurituko zaio askori or goiko erdal izenburu ori euskal idazlan batentzat. Baiña gaurko ontan euskera aspaldi galdu zan lurraldeetara joan bearrak gera, naiz eta Euskal Erri barruan egon. Burgosko muga oso urbil baitute.

Ala, Ama Birjin orri betidanik orrela deitu dioten ezkero, izen ori erabiliko degu guk ere.

Ara joateko, Gasteiztik aruntz abiatu eta Gatzaga-Añana baiño leen ezkerrera artu genduan. Biloriatik pasa eta Arreo errixkara iritxi.

Arreo onek dozen erdi bat etxe izango ditu, eta malda batean dago. Urak egoaldera dijoaz, eta antxe, pare bat kilometrora, ur-putzu bat ageri da.

Ekin nion oiñez. Apirillean giñanez, gari-soroak berde-berde zeuden. Mendi egaletako ariztiak, berriz, artean ostorik gabe eta illun. Txorien kantu alaia nunai entzuten zan. Aurreko muiñoen gaiñetik, Humión eta Arkamo mendiak ikusten ziran.

Putzura iritxi baiño leentxeago, ezkerrera, borda baten antzekoa ikusten da. Baiña Ama Birjiñaren ermita txiki eta umil bat da, inguruko jendeak *Virgen del Lago* izenarekin ezagutzen duana.

Oraingo berri ez dakit, baiña Kaizedoko erria abuztuko Ama Birjiñaren bezperan etortzen omen zan garai batean oneraiño erromerian.

Ermitaren *leyenda* Becerro de Bengoa arabar idazleak kontatzen digu, bere *Descripciones de Alava* liburuan.

Bide zaarraren ondoan benta bat omen zan garai batean. Ango nagusia, ordea, gaiztoa eta lapurra.

Gau batean, emakumezko pobre bat atea jo zuan, eta ostatu-eskea egin. Neskameak arrera ona egin zion, baiña nagusiak purrustada batez aurrean bialdu zuan. Andre arek, joan baiño leen, berekin etortzeko eskatu zion neskameari.

Abiatu eta, pixka bat aldendu ziranean, lur barrutik ura sortzen asi zan, benta ura erabat estali arte. Orixe da ango ur-putzua. Andre ura Ama Birjiña izan. Zigor ori izan zuan nagusi zakar arek.

Onen antzeko kontaerak beste zenbait tokitan ere entzuten edo irakurtzen dira. Etxe bakarra ez-ezik, erria osoa estali zuala urak, bere eliza eta guzi. Eta onen kanpaien otsa urtean bein San Juan egunean entzuten dala.

Auek danak umekeriak dirala esango du beren burua oso gizontzat daukatenak. Gure iritzirako, berriz, txikikeria zera da: *leyenda* umil auei olako kritika zorrotz eta legorra egitea.

Putzuraiño jetxi nintzan. Ur garbia, baiña kolore illunekoa bera. Bide ondoko ertzean, ur geldietan sortzen diran landareak. Arunzkoan, basoa eta mendi-malkarra, ura ikutzeraiño.

Au ez da, noski, argazkietan azaltzen diran Suizako ur-putzu ospetsuak bezin dotore eta ikusgarria. Baiña txoko paketsurik iñork ezagutu nai badu, oneraiño etorri izana etzaio damutuko.

Legardako Ama Birjiña

Mendabiatik Legardako Ama Birjiñaren ermitara ninjoala, kamio bazterrean eta ur-erreten baten ertzean, zutikako arri lodikote bat ikusi nuan; eta ari itsatsita, marmol beltzezko idazki au:

> *"A nuestros antepasados, que con malas herramientas y baldes de sudor consiguieron, después de dos intentos, cavar este río nuevo que tantos beneficios ha dado a sus descendientes agradecidos. Mendavia, 1990".*

Oroitarriak gizon ospetsuei altxatzen zaizkie; sarritan mesede baiño kalte geiago egin dutenei. Emen, berriz, erriko leengo guraso langille, ixil, apalak goratu nai izan dituzte. Oiek bai gure esker ona merezi dutela. Bejondaiela ori idatzi zutenei.

Atsegingarria da ordeka auetan ibiltzea. Goien zeru urdiña; lurra, San Juan astean gaudenez, urre koloreko galsoroz estalia; baratzak eta arboladiak, berde-berde. Artalde bat abaroan....

Ez nuan ermitan sartzerik izan. Kanpotik ikusi nuanarekin konformatu bear. Dotoreena, XII edo XIII mendeko ate-sarrera. Gaiñontzekoa, geroztikako eraskiñak osatzen dute. Joan dan mendekoa azkena.

Atariko jardiñean eseri eta Ama Birjin onen *leienda* gogoratu nuan, Jacinto Claveria-ren *Icono-*

grafía y Santuarios de la Virgen en Navarra (Madrid, 1944) liburuan irakurri dedanez.

XV mendean, 1468 urtean, Tomas Ramirez soldadua, Lodosako semea, Afrikan preso zegoan. Gizarajoak errosarioa maiz esaten zion Legardako Ama Birjin oni, morrontza artatik libra zezan.

Baiña beraren nagusiak errezatzen ikusi eta gaizki erabiltzen zuan. Kristau fedea ukatu eta moro biurtzeko; eta askatasuna emango ziola. Besteak ezetz. Orduan, jo ez-ezik, gauerako ere katez lotzen zuan, iges egingo zion bildurrez.

Maiatzeko Pazkoa eldu zan. Tomasi zera bururatu zitzaion; biaramonean bere erritarrak Legardako Ama Birjiñarengana erromeriz joango zirala. Lodosa eta Mendabia auzo-erriak baitira. Orduan otoitzari eman zion, begietatik malkoak zerizkiola.

Nagusiak, berriz, ori ikusita, katez lotu ez-ezik, kutxa baten barruan sartu zuan, eta bera gaiñean etzan, lotarako.

Eguna argitu zuanean, itxas zabalean antxe ikusi zan txalupa-moduko bat, naiz eta ez arraunik eta ez belarik izan, ikaragarrizko abiadan Españi aldera zijoana. Zer izango eta moroaren kutxa. Artean ere bera gaiñean zan, eta barruan Tomas, biak lotan.

Kutxa arek, itxasoa igaro, Ebro ibaian sartu eta gorako bidea artu zuan. Moroa orduan esnatu. Etzuan lurralde ura ezagutzen. Alako batean, *tan-tan-tan* ots bitxi bat. Barrukoa esna arazi eta galdetu zion:

- Ots ori zer da?

Barrukoaren poza:

- Oiek kanpaiak dira! Kristau lurretan gera, beraz!

Kutxa ibaiaren bazterrean gelditu zan, Legardako ermitaren parean, kilometro batera. Moroak, le-

gorrera atera eta kutxa zabaldu zuan. Antxe zeuden, arriturik begira, Mendabiako Diego Sanz de la Ribera, Bernardo Pascual de Ugalde eta abar. Eta zer ikusiko eta beren ezaguna zan Tomas Ramirez, katez kargatuta, kutxatik ateratzen.

Onen leenengo lana ermitaraiño joan eta Ama Birjiñari eskerrak ematea izan zan. Urrena, bere adiskide aiei zer gertatu zitzaion kontatzea.

Tomas, Legardako Ama Birjiñaren serbitzari geratu zan il arte. Moroa, kristau fedea artu eta bataiatua izan zan. Bi aitaponteko izan zituan: Lodosako eta Mendabiako alkateak.

Lodosako erriak, berriz, mirari ori eskertu nairik, zin egin zion Legardako Amari, maiatzeko Pazko bigarrenez, leen debozioz bezela, andik aurrera obligazioz etorriko zala.

Kontakizun auek oroitzeko, egokiak dira onelako toki paketsuak. Nere begiak alde guzietara bide luzea egiten zuten iñon eragozpenik arkitu gabe. Iparraldean, Naparroako eta Arabako mendiak ikusten nituan: Kodes, Kantabria, Toloño... Egoaldean, berriz, Errioxakoak. Eta zabaltasun orren ixiltasuna! Etzan txorien kanta besterik entzuten. Alako batean, ordea, Mendabiako kanpaiak entzun ziran, beren ots gozo-dotorea ordeka artan zabaltzen zala.

Altxa eta egoaldera jarraitu nuan, Ebro ibaiaren bazterreraiño. Naparroa antxe bukatzen da. Arunzko ibai-bazterra Errioxa baita.

Legardako Ama Birjiñaren ermita, Mendabia, Naparroa.

Nire arpegia emen

Bergaratik Durangora goazela. Elgeta pasa eta Elorrio aldera jexten asi baiño leen, baserri bakarti bat ikusten da kamioaren ertzean. Bera degu, ortik sartuta, Bizkaiko leenengo etxea.

Batean, aren parean gelditu eta egurasten nenbillela, aiton igar luze bat azaldu zan, eta izketan asi giñan. Baserriaren izena galdetu nion, eta onela esan zidan:

– Elorrioko Pagatza. Elgetako kalea baiño berreun metro lenago, eskumara, beste baserri bat bada, Pagatza a be, baiña Elgetakoa. Oni San Roman be esaten deutse, garai baten or ermita bat egoalako. Baiña santua ostu egin eben, ermitea apurtu zan da orain ez dago ezebe.

Bizkaiko anaiak barka dezaidatela, beren euskalkia txarto idazten badet. Baiña aitonaren berbak aren aotik atera bezelaxe papereratzen alegindu nai nuke.

Toki ura Erdella eta Intxorta mendien arteko lepoa da, eta dana piñuz beztuta dago. Onela esan zidan aiton arek:

– Emen piñurik ez zan lenago. Emen egoan aretxa, pagoa ta gaztaiña; iru klase. Oillagorra be asko egoan. Kamiño ondoraiño etorten zan. Ta basurdeak be bai, negu-neguan, ola edurragaz-ta.

Arrezkeroz, andik pasatzen nintzanean, gelditu eta itz aspertu bat egiten genduan aitonak eta biok. Adiskide egin giñan. Izen-abizenak ere eman genizkion alkarri. Berarenak, Elias Agirrebeitia ziran.

Larogei ta bat urte zituala, arenak egin zuala eta iltzeko gogoa ere bazeukala zion:

– Kontzientzi onagaz iltea baiño oba zer?

Bein, bere ezagun batzuk urbildu ziran; eta nigatik, orduan Xabierren bizi bainintzan, onela esan zien:

– Au nire lagun bat da, Naparrotik etorri dana ni bisitetan.

Beste batean, gertaera au kontatu zidan:

"Askotan bezela, lengoan be ortxe atarian nengoan, da kotxe elegantea etorri. Bi emakume ziran, dotoreak. Nik pentsau neban Bergarara ondo joiazan preguntauko ebela. Baiña itzegiten asi giñan, da:

– Ezagutu dozu Santurtzeko tanbolinterua? Garaizabal dauka apelidua.

Ta nik:

– Bai. Elorrioko semea da. Ni eskola-mutikoa amar urtegaz, ta ak tanboliña joten eban. Nire lagun andia da aren anaia. Aitak ez eutsan itxi gura tanbolinteru, golfoak urteten ebelako. Baiña ak aura gura ebala eta aura gura ebala. Gazterik joan zan Santurtzera, ta famaua izan da. Onenetariko bat. Premioak irabazi be bai. A kanpoan ibili da beti.

Orduan, emakume aretako batek esan eustan:

– Onek, alboan datorren neska onek, zure arpegia eroan gura dau.

Orduan nik:

– Nire arpegia?

Jakea neukan onetaraxe, bizkarren ganean isegita, otzagaitik; eta bururaiño igo neban, da arpegia tapau. Eta esan neutsan:

- Onek ez dau nire arpegia geiago ikusiko. Ez zuk be. Libre zagoze Santurtzerako. Agur, ondo bizi ta zorionak!

Nire fotografia atera gura eben areik makiñagaz. Baiña nik tapau ta ezin atera.

Ixil-ixilik joan ziran. Ni be etxe barrura listo. Bailarina negargarriren batzuk izango ziran.

Lelo-arpegia daukat nik euki be, baserritar netua, ez sonbrero ta ez tontakeririk, txapelagaz baiño, geure parajean geure parajeko gauzak bear dira ta.

Areik pentsatzen eben nigaitik mundu guztiko barreak egingo zituela. Baiña nik be, neure tontoan, neuretzat lain badakit gero, ta nire arpegia emen gerau zan, Santurtzera eroan barik".

Gauza jakingarri geiago ere entzun nizkion aitona ari. Baiña beste baterako utziko ditugu.

Ondoren, andik beste iru edo lau bat aldiz pasa eta ez nuan aitonarik ikusi. Baserriko atea ere itxita. Ala, batean, Elgetan gelditu eta ango gizaseme bati galdetu nion:

- Elorrioko Pagatza baserriko aitona ezaguna nuan. Elias Agirrebeitia beraren izen-abizenak. Iru-lau bat aldiz andik pasa naiz eta ez det ikusi.

Onela erantzun zidan:

- Ez dezu, bada, geiago ikusiko. Illa da.

Pena artu nuan. Bizkaitar jator bat gutxiago mundu ontan.

Ondoren, andik pasatzen naizen bakoitzean, baserria ikusitakoan, ango aitonaz beti oroitzen naiz.

Orain, berriz, nere zalantzak erabili ditut, gure aitonari Santurtzeko emakume aiekin gertatu zitzaiona kontatu ala ez. Bere arpegia andik iñora eramaterik nai etzuanak, bere berbak ere bertan gelditzea naiko lukela iduritzen zitzaidan. Baiña gero zera pentsatu det: kontzientzi onagaz ildakoak joaten diran goi artatik begiratuta, gure mundu xixtrin ontako gauzak ez dituala orren xorrotx artuko.

Txintxarri-ots guziak ez dira berdiñak

Baroja-k, bere El aprendiz de conspirador nobelan, 1830-eko bertso batzuk aitatzen ditu. Oietako bat auxe:

Armada eder bat ekarri digu
Berara Fermin Legiak,
judu ta sastre, protestantiak,
ark ere eztitu beriak,
galtzaen neurriyak artu diyote
español kazadoriak.

Fermin Legia Bera-Bidasoakoa zan, Urrola baserrikoa, leen esan degunez, eta *frantzestea* izeneko gerratean (1808-1814) frantzesen aurka gogotik saiatua, Frantzisko Espoz Mina gerrillero famatuaren agindupean. Berau ere naparra zan, Ibargoitiko aranean, Idozin errian jaioa.

Realistak ziran 1830 urte ortan Españiako nagusi. Oiek karlisten aurrekoak juzka ditezke. Baiña liberalak erreinuaren agintea eskuratu nairik zebiltzan. Ala, urte artako urrian *armada* edo talde armatu bat prestatu zuten Baionan.

Andik illaren 18-an atera eta urrengo egunaren illunabarrean Senpereko Zugarti basoan ziran; 20-

an, Berako mendietan; 21-ean, Beran; 22-an, Lesaka aldean; 25-ean, Irungo San Martzialen.

Baiña gobernuak zazpi bat milla gizon bialdu zituan aien aurka. Liberalak, lareun bat izanik, zer egiñik ez eta iges egin bear izan zuten.

Mina, berriz, 27-an, Ernani aldean omen zan; biaramonean, Tolosa inguruan. Andik eman zion berak igesari, eta ez da errez nundik nora ibili zan jakitea.

Laiñoa ere ba omen zan mendietan eta Mina, iru lagunekin, galduta zebillen. Zaldiak utzi eta baso batean sartu ziran. Baiña ura ere etsaiez beteta egon. Arkaitz baten azpian koba-moduko bat arkitu eta an izkutatu ziran. Andik laster, aien billatzailleen izketa-otsa entzun-zuten:

– Zaldizkoak ez dira urruti izango.

Urrena, berriz, zakur-zaunkak, eta orduantxe etsi; aien sudur fiñak billatuko zituala alegia. Baiña une artantxe basauntz bat agertu zan; eta zakurrak aren atzetik jo, giza-arrastoaz aaztuta.

Ondoren, ardi-zintzarri baten otsa entzun zuten. Minaren lagunen poza orduan!

- Artalde bat! Artzaiak zuzenduko gaitu!

Baiña Minak:

- Ez mugitu! Zintzarri orri ez dio ardi batek eragiten, gure etsai baten eskuak baizik, gu izkututik atera arazi eta arrapatzeko.

Alaxe omen zan. Mina ori kale-umea izan balitz, etsaien atzaparretan itxu-itxuan eroriko ziran danak ere. Ura erri txiki bateko seme izateak salbatu zituan.

Bertan jarraitu zuten. Noizbait ere atera eta mendiz mendi abiatu, nun zebiltzan etzekitela, txabol batean emakume bat arkitu arte. Arek gidari bat billatu zien.

Baiña onek, gau euritsua zan eta bidea galdu, eta Zugarramurdira eraman zituan. Orduan jo atzera; eta, gose-egarriak eta nekearen nekez leer eginda, 30-aren goizean, Frantziara sartu ziran.

Esaera mamitsu au bere burutik atera zuanik bada: "asto guztiak ez dira igualak, antz aundia izanagatik". Berdin esan genezake, kontatu degun gertakizun ontan ikusten danez, txintxarri-otsagatik ere.

Zudaire

Urbasaren ego aldeko ertzean nago. Emen mendia bat-batean erortzen da, Amezkoetako aranari leku egiñez. Nere oiñetan, amiltegi tente baten azpitik, Urederra ibaia sortzen da. Mendien egalak baso beltzez jantzita daude. Labore-lurrak urre koloreko galsoroak estaltzen dituzte. Erri batzuk ikusten dira: Gollano, Artaza, Bakedano, Zudaire...

Lokiz eta Azantza mendien artean, Lizarra alderako bidea, ia-ia Amezkoetako irteera bakarra. Aran au alde danetatik mendiz inguratuta baitago.

Zoko au orregatik aukeratu zuan Zumalakarregik bere gordelekutzat. Ortik berari erantsi zioten izengoitia: *Amezkoetako Otsoa.*

Baiña ez nator gaur gerra-gertakizunik kontatzera. Ezta ere mendiko konturik aitatzera. Pake-gizon batzuei itxasoaren erdian zer pasa zitzaien berritu nai nuke.

XVI mendea zan. Jesuiten buru egiten zuan San Frantzisko Borjakoaren aginduz, Aita Inazio Azebedo eta beste irurogei ta bederatzi lagun Lisboatik iru itxasontzitan atera ziran, Brasil aldera misiolari joateko asmotan; eta Madeira ugartera iritxi.

Andik Kanarias aldera irten aurretik, Azebedok jakiñaren gaiñean jarri zituan berarekin batera

Santiago ontzian zijoazen lagunak: itxas-lapur erejeak bazebiltzala, eta aiekin topo egitea gerta zitekeala; iltzeko prest joan bear zutela, beraz; baiña iñork bildurrik baldin bazuan, bertan gelditzeko. Lau lagunek atzera egin zuten, eta besteak, berrogei guzira, aurrera jarraitu.

Ia La Palma-ra iritxi ziranean, itxasontzi batzuk ikusi zituzten. Nor izango eta Jacques Sourié itxaslapurra, frantzesa eta erejea, *hugonotea*, bere gizonekin. Urbildu eta *Santiago* itxasontzira salto egin zuten. Bertakoak burruka gogorra jo zuten aien kontra, barrura sartu etzitezen. Baiña alperrik. Itxas-lapurrak nagusitu ziran.

Beren kapitanak, jesuitak ikusitakoan, danak il eta itxasora botatzeko agindu zuan.

Aita Azebedo-ri labankada bat eman zioten buruan, eta ondoren iru lantza-kolpe. Benito Castro-ri iru arkabuz-tiro; ondoren, ezpatarekin joka erabili; azkenean, artean bizirik zala, itxasora bota. Manuel Alvarez-i, arpegian jo, lurrera bota eta anka-besoak apurtu. Blas Ribero-ri, buruan joka muiñak atera. Pedro Fonseca-ri, labanarekin arpegian jo, eta mingaiña eta kokotza ebaki.

Bi lagun oian gaixorik zeuden. Zer gertatzen zan igerritakoan, martiri izateko egokiera galdu nai ez eta sotana jantzi, kanpora atera eta aiek ere illak izan ziran.

Simon Acosta emezortzi urteko mutillari, ea bera ere jesuita zan galdetu zioten. Baietz, alaxe zala. Orduan lepoa moztu eta itxasora bota zuten.

Mutil gazte bat, itxas-lapurrak jesuitak apartatzen asi ziranean, auen taldera pasa zan; eta ura ere antxe il zuten.

Besteak ere berdin tratatu zituzten. Danak il arte etziran gelditu. Gizona gizonarentzat otsoa zala esan zuanak erdiz erdi asmatu zuan.

Bakar bati barkatu zioten: jesuiten sukaldariari. Baita berekin eraman ere, sukalde-lanak aientzat egin zitzan. Baiña, Frantziara iritxitakoan, itxas-lapurren mendetik atera eta bera izan zan gertatuaren berri zabaldu zuana.

Ala ere, etzan lekuko bakarra izan. Mariñelak eta gaiñontzekoak ere beren begiz ikusitako izugarrikeri aiek an eta emen kontatu zituzten.

Eguna 1570-eko uztaren 15-a zan. Ildakoak berrogei izan ziran. Aietako bat, Esteban Zudaire, Amezkoetako Zudaire erriko semea, emeretzi urterekin jesuita sartua.

Amezkoetan gure izkuntza zan nagusi urte aietan, gaur egunean andik aldegiña bada ere. Esteban onek ere orixe ikasi zuan bere amarengandik. Eta euskeraz mintzatzen ziranei garai artan *vizcaínos* esateko oitura baitzan, berari ere orrela deitzen zioten.

Sastrea zan, eta Plasentzian zegoan, Extremaduran, aita Azebedo misiolari billa andik igaro zanean. Onela zion:

- Pozez noa, martiri izango naizelako. Jainkoak ala eman dit aditzera azken gogo-jardunetan.

Urteen buruan, berrogei lagun aiek doatsuen maillara altxa zituan Elizak.

Urbasatik Zudaire errira jetxi naiz. Itzalpe batean, bi aiton. Aiei galdetu:

- Esteban doatsuaren jaiotetxea nun da emen?

- Elizatik beera joan eta eskubira artu.

Bereala arkitu nuan. Ataria, margarita eta larrosez apainduta zegoan. Atearen saiets batean, gurutze bat; eta aren azpian, idazki au:

"En esta casa nació en 1548 el misionero del Brasil Beato Esteban de Zudaire, de la Compañía de Jesús, mártir de Cristo el 15 de julio de 1570. Sus últimas palabras fueron: In te Deum".

Kalez kale asi naiz. Udara da, eta bazkalondoko ordu kiskalgarriak. Baiña iparraizea atera du, eta onek zugaitz-ostoak marmarka jarri ditu. Erri barruan iru iturri, ura oparo dariotela. Bakoitzean trago bana egin gabe nola utzi? Ur presko gozoa benetan. Edaten ari nintzala, ondotik zijoan batek:

– Urederra ibaiaren sorlekutik datorren ura dezu ori, kimikarik gabea. Mundua basamortu bat biurtzen ari omen da. Baiña emen, oraingoz beintzat, nun egarria kendu badegu. Edan, edan gogotik!

Aitonak leengo tokian jarraitzen dute. Ederra benetan orrelako itzalpea, udarako ordu beroak pasatzeko. Kanta zaarrak diona:

Iduzki denean
zoin den eder itzala...

Gazteluko Ama Birjiña

Miranda erriak, baiña Naparroan, Arga ibaiaren ertzean dagoanak, eliza bikaiña eta antziñako jauregi ederrak ditu. Baiña kale aldapatsuak danak ere.

Malda aiek igotzeari ekin nion. Eskerrak iparraizea zebillen. Erria igaro ondoren ere segi gora, Gazteluko Ama Birjiñaren ermitara iritxi arte. Ateak itxita zeuden. Ezin, beraz, barrura sartu. Saietseko jardin txukun-politean atseden artu nuan, denbora berean Ama Birjin onen *leienda* oroituz.

XVIII-garren mendean, Mirandako seme bat, Juan Antonio Zelaia, Ameriketan zebillen, Españiako erregearen serbitzari, baiña goieneko karguetan: Guayaquil-ko eta Popayan-go gobernadore, Quito-ko kapitan jenerala eta abar.

Bein, ango gerra batean, etsai batek tiroa nola tiratzen zion ikusi zuan. Bai berak ere bere jaioterriko Ama Birjiñaz oroitu eta ari otoitz sutsu bat egin:

- Gazteluko Ama Birjiña, salba nazazu!

Eta berari tira zioten bala, antxe ikusi zuan indarrik gabe bere oiñetan lurrera erortzen.

Bitartean, Mirandako jendea arriturik zegoan, alkarri onela galdetzen ziotela:

– Gure Ama Birjiñari zer gertatu zaio? Beraren mantuan zulo bat azaldu da, buelta guzia beztuta eta erreta daukana. Balaren batek egiña dirudi.

Denborarekin Juan Antonio Zelaiaren eskutitza iritxi zan: Gazteluko Ama Birjiñari bizitza zor ziola; ala eta ola gertaturik, berak libratu zuala.

Mirandarrak orduan dana ulertu: Ama Birjiñak bere mantuarekin babestuko zuala Zelaia kapitana, eta balazoaren arrastoa izango zala zulo ura.

Zelaiak Ama Birjiñaren irudi berria egitea agindu omen zuan, berak pagaturik.

Bi oial ere ba omen dira miraria oroitarazteko: batean Ama Birjiña ikusten dana, Mirandako erriari babesa emanez; eta bestean, Zelaia kapitana, zaldi baten gaiñean, etsaiak tiroa tira zion eta Ama Birjiñak salbatu zuan unean.

Onen mantua, bere zuloarekin, urteetan gorde omen zan. Baiña onela esaten omen du aita Damian Janariz-ek Mirandako istoria-liburuan:

> *"El vestido de la Virgen, con el agujero y trozo quemado por la bala era de tisú de plata con bordados de oro de bastante mérito. Todavía viven personas fidedignas, cuando escribo estas líneas, que cuentan haberlo visto y que lo conservaban con gran cuidado hasta que el párroco, D. Francisco Núñez, lo vendió, el año 1772, para hacer obras necesarias en la ermita, pues el pueblo no podía contribuir por estar muy necesitado a causa de las muchas pérdidas que les ocasionó la guerra civil".*

"Esaten omen du" idatzi degu. Ez baitegu liburu ori eskuetan izan; eta itz oiek Jazinto Claveria-k bere *Iconografía y santuarios de la Virgen en Navarra* liburutik artuak ditugu.

Urteak, bearbada, 1872-garrena bearko luke; eta gerra zibilla karlisten leenengoa, edo bearbada bigarrena, izango litzake.

Baiña gutxiena ori da. Buruan ezin sartu zaigu-na zera da: mantu ori erriko erretore batek sal-tzea...

Ama Birjin onek, ermitatik gora, mendixkaren tontorrean izan zan gazteluari zor dio izena: *Virgen del Castillo.*

Ain zuzen, 1511 urtean, gaztelarrak aren jabe eginda zeudela, mirandarrak altxa eta andik bota egin zituzten. Baita Juan Labrit erregeak erria sa-ritu ere:

> *"...la hizo proclamar Buena Villa, con asiento en Cortes; le dio por armas un castillo de oro en campo de gules, además de otros títulos y privilegios".*

Baiña, Naparroako beste ainbeste gaztelu beze-la, Mirandako au ere Cisneros kardenalak bota ara-zi zuan.

Araiño igo nintzan. Gaztelu zaarraren aztarre-nak garbi-garbi ikusten dira gaur ere. Torre borobil bat ere antxe altxatzen da. Baiña geroztikakoa; kar-listen gerraren batean eraikia, ziur asko.

Ederra benetan ango ikuspegia. Mendixka ba-tek kentzen du ego aldeko bista. Ipar aldera, berriz, Erriberako ordeka aberatsa ikusten da, galsoroz eta baratza emankorrez estalia. Erditik, suge bat beze-la, Arga ibaia, bere ur berdexka illunarekin.

Ondoren Naparroako mendiak: Uxue, Izko, Elo, Alaiz, Erreniega, Andia, Urbasa, Montejurra... Ni izan nintzanean, gandua zegoan eta aruntzago etzan ezer ageri. Baiña egun argietan Pirineoko ton-torrak ere ederki ikusiko dira andik, batez ere elu-rraren zuritasuna zeru urdiñaren aurrean erakus-ten dutenean.

Santa Kasilda

Briviesca-tik amabi bat kilometrora, Santa Kasildako santutegia dago, leku ikusgarria benetan.

X mendean, moroak Españian zirala, Al-Mamun zeritzan Toledoko erregea. Onen alaba, berriz, Kasilda, dama gazte-ederra eta biotz onekoa.

Badira beraren ama kristaua zala diotenak. Batetik, alabaren sentimentuak olakoxeak ziralako; bestetik, bere illearen koloreagatik. Au gaur ere santutegian erliki bezela gordetzen baita; eta ez omen da beltza, mora batek bearko zuanez, rubioa baizik.

Besteen iritziz, gerraren batetik katibu ekarritako emakumeren bat Kasildaren mirabe izango zan, eta arek kristau dotriña erakutsi.

Aitaren jauregiko kartzeletan kristau katibu asko ziran; eta Kasildak, errukituta, mantala ogiz bete eta eraman egiten zien, iñori ezer esan gabe.

Baiña salatariak beti diranez, norbaitek aita jakiñaren gaiñean jarri zuan. Ala, bein, Kasilda kristauengana zijoala, aita bidera irten zitzaion:

- Zer daramazu or?

Alabaren estuasuna! Zerbait esan bear eta:

- Arrosak.

Mantala zabaldu eta alaxe ziran: arrosak.

Mirari orren oroipengarri, Kasildaren iduria antxe ikusten da eliz barruan, mantala arrosez beteta duala eta aitak arrituta begiratzen diola.

Andik puska batera, Kasilda gaixotu egin zan. Medikuen alegiñak alperrik. Ura beti aultzen. Orduan kristau katibu batek:

– Zergatik ez dute San Bizenteren ur-putzuetara eramaten? Antxe sendatuko litzake.

Ur-putzu oiek, orain Santa Kasildaren santutegia dagoan mendiaren oiñean daude. Inguruan parke moduko bat duala, leku atsegiña da.

Kasildak ere amets egin zuan, ara joan eta sendatu egiten zala.

Aitak Gaztelako erregeari idatzi zion, alaba nora eta zertara zijoan eta babesa emateko ari.

Kasilda, lagun talde batekin, bidean jarri zan. Andik laster, ordea, batzuek diotenez, erregeari damutu alaba joaten utzia. Orduan soldaduak atzetik bialdu, ura ostera etxera ekartzeko. Baiña Jainkoak ala naita, Kasilda eta bere lagunen zaldien perrak aldrebesko arrastoa egin zuten, eta jarraitzailleak bidea galdu.

Kasilda-eta bidean zijoazela, iraunsuge bat atera omen zitzaien, aotik sua zeriola. Baiña arek aurrera segi, eskuarekin gurutzea eginda.

Garai artako santuen bizitzak orixe dute: egiazkoa danari erriak alako asmakizunak erantsi dizkiola. Baiña ez al dira kontaeraren edergarri?

San Bizenteren ur-putzuetara iritxita, Kasilda, bere burua antxe garbituz, erabat sendatu zan.

Orduan laguntzaille guziak bialdu egin zituan. Bataioa eskatu eta bertan gelditu zan, ondoko koba-zulo batean bere bizitza otoitz eta penitentziz eramanez.

Kasilda noiz il zan? Diotenez, 1073 urtea ezkeroztik asko luzatu gabe. Eta erriak berak santa izendatu zuan, Erromak zer zion itxogin gabe.

Leendik ere ezagutzen banuan ere, aurten berriz izan naiz Santa Kasildan, Briviesca-tik joanda. Kamioak bere aldapatxoak baditu, lurra zimurtzen asia danez. Baiña ederra begiak artzen duten ikuspegia: aurrean Bureba izeneko ordeka, galsoroz estalia eta erri txikiz josia. Urrena, Obarenes mendiak.

Nekazari bat kamio ertzeko soro batean. Izketan asiak giñala, makurtu, lurretik arri koxkor borobil batzuk jaso eta zera esan zidan: aiek, leengo guraso zarrak ziotenez, Santa Kasildaren malkoak zirala.

Bat-batean, santutegia aurre-aurrean, muiño baten gaiñean, goizeko eguzkiarekin argi-argi.

Aldapa igo eta barrura sartu. Eliza txukun, garbi, polita. Gaur dagoan bezela, XVI mendeko lana da. Aldarean, arrizko kutxa edo illobi bat, barruan Santa Kasildaren ezurrak dituala, eta gaiñean beraren irudia. Otoitz-leku egokiak dira au bezelako tokiak.

Ormetan bertso batzuk, santaren goralpenerako. Arrosen miraria aitatzen duanak onela dio:

Rosas, Casilda en tu falda,
fecundo produjo el cielo,
por flores de tu piedad,
por frutos de tu honor regio.

Kanpoan, ostatua eta plazatxoa. Alboko sala batean, santari eskeiñitako oroipengarriak. Aietan ikusten danez, Burgosko fededunak ez-ezik, Errioxa eta Bizkaikoak ere jaiera aundia diote santa oni.

Kanpora atera eta inguruko bistak ikusi. Mendi borobillak emengoak. Arkaitz txuriak, belar oritua, arte-sastrakak, piñu aldatu berriak... Beeko zokoan San Bizenteren ur-putzuak, Buezo erria...

Aurreko mendian, koba-zulo bat. Erriak dionez, santak ogia erretzeko zuan labea omen da.

Eliz barruko beste bertso batekin buka dezagun:

Paloma que entre las quiebras
del risco tienes asiento,
vuela donde eterno sol
te corone de luceros.

Santa Kasilda, Burgos.

San Juan de la Peña

Toki gutxitan ikus diteke izadiaren lana eta gizonarena San Juan de la Peña-n bezin egoki eta dotore uztartuta. Ikusgarriak ango baso itzaltsuak, arkaitz tenteak, goiko zelai berdea... Ikusgarria, baita ere, ango aizpeko eliza. Alako mendiak, izan ere, era ortako eliza eskatzen zuan; eta era ortako elizak, alako tokia.

VIII mendean, moroak Españiaz jabetu berriak zirala, kristau mordoska bat mendi ontara –*Pano* omen zuan orduan izena– etorri omen zan. Goiko zelaian erri bat altxatzen asi ere bai.

Baiña moroak jakin, soldadu-pilla bat bialdu eta erri ori apurtu egin zuten, gizonezkoak illik eta emakumeak eta aurrak katibu eramanez.

Egun batez, mende berean, Zaragozako zaldun bat, Voto izenekoa, mendi oietan eizean zebillen. Basauntz bat ikusi zuan. Asi ziran bata igesi eta bestea segika, basoan barrena. Baiña, usterik gutxienean, amildegi sakon batera zuzen-zuzen zijoala ikusi zuan zaldun orrek. San Juani laguntza eskatu eta zaldia arkaitzaren ertzean ozta-ozta gelditu zan. Onek gelditzearren egin zuan indarrarekin, bere anketako urratsak arkaitz bizian markatu zituan, eta antxe omen daude gaur egunean ere. Basauntza, berriz, goitik beera amilka joan zan.

Voto zalduna arkaitz ixkiñatik begira jarri zan, beeko zuloan zer ote zegoan. Koba-zulo aundi bat ikusi zuan, eta bertan ermitatxo bat.

Nola edo ala jetxi zan araiño, eta or ikusi zuan *ermitaño* baten gorputza, artean lur eman gabea, izena *Juan de Atarés* zuala adierazten zuan idazki batekin.

Zaldunak orduantxe sentitu zuan Jaunaren deia. Zaragozara biurtu eta bere anai Felixi gertatuaren berri eman zion, Beren ondasunak saldu, pobreen artean banatu eta koba-zulo artara etorri ziran, otoitz eta penitentzian bizitza igarotzera.

Ondoren, beste gizon batzuk bildu zitzaizkien asmo berarekin. Orrela asi zan ain komentu edo monastegi ospetsua izango zana. Aragoiko errege zaarrak ere toki uraxe aukeratu zuten beren ezurrak uzteko.

Jesukristok azken aparian erabili zuan kaliza ere, erderaz *el Santo Grial* esaten zaiona, eliza ortan gorde omen zan urte mordoan, Balentziara eraman arte. Gai orrekin sortu zuan Wagner musikalari ospetsuak bere *Parsifal* opera famatua.

San Juan de la Peña, berriz esango det, ikusgarria da, beeko eliza eta komentua, batez ere, arkaitza beste teillaturik ez dutela.

Leku otza ura negurako, alako toki altua eta laiotza izanik. Eskerrak egur-paltarik izango etzala. Baiña XVII mendean komentu berria altxa zuten ango fraileak goiko zelaian, leku alai eta eguzkitsuan.

Merezi du andik abiatu eta mendiaren ipar aldeko ertzeraiño iristea. Begientzat opari ederra da andik Auñamendi mendi-katea ikustea, neguan batez ere, zeru urdiñaren azpian ainbeste tontor txuri ikusten dirala. Ederra da, baita ere, ego aldeko ertzetik ikusten dan bista: mendi-pilla bat leenengo,

illun eta zakar; eta Hueska aldeko ordeka zabalak atzean...

San Juan de la Peña-n azken aldiz izan nintzanean, an zeuden kotxeetan Donostiako matrikula asko ikusi nituan. Euskera entzun ere bai. Autoak ugaltzearekin, izan ere, euskalduna oso ibiltzale biurtu zaigu, Baiña biurtu? Leen ere, ainbesteko erreztazunik ez izan arren, ez ote zuan griña ori oso berea?

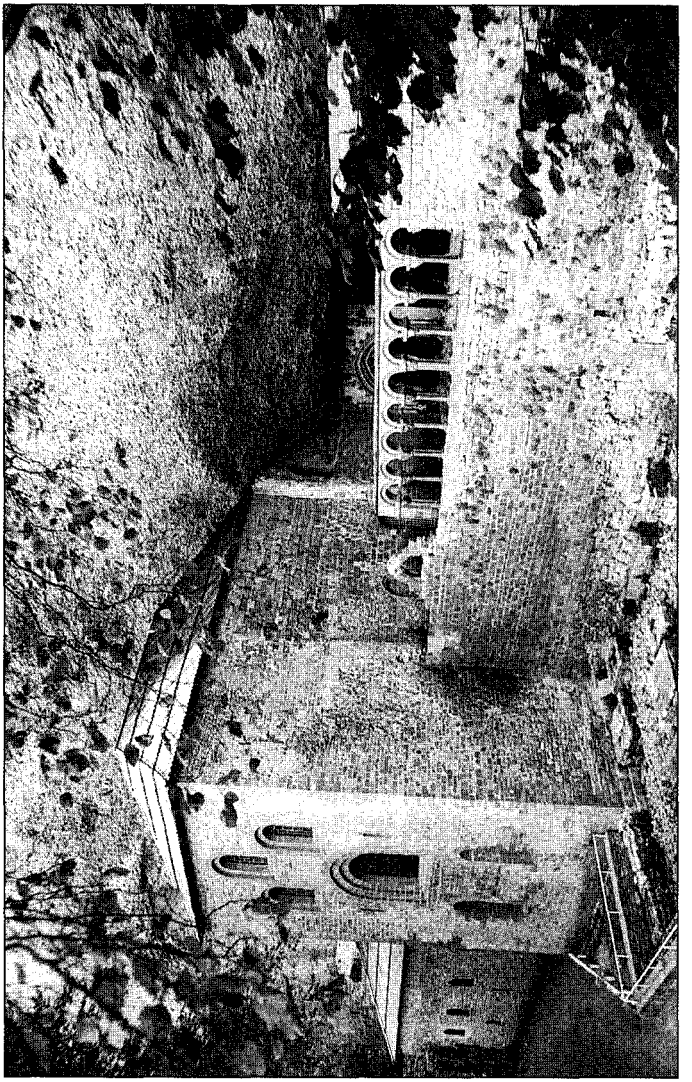

San Juan de la Peña, Hueska.

Aita Julian Lizardi

(Bizitza eta eriotza)

Aurtengo (1995) azaroaren 29-an, Aita Julian Lizardi jaio zanetik irureun urte bete dira.

Aren berri emateko, *Tolosan: F. Muguerzaren moldizteguian 1902-garren urtean* agertutako liburuska batez baliatuko gera. Ona izenburua: *Lizardico Aita Julianen jatorri, bicitza, bertute eta bere erresta ilcorrezcoen aguermenaren berri labur bat.* Baiña egillearen izenik ez da esaten.

Lizardiren jaiotetxea, Urzuriaga baserria, Asteasuko Goiballa auzoan dago. Aiara goazela, Santa Marina ermita pasa eta *pista* bat ezkerretara goitik beera artuta, baserri zaar bat, mendi zoko batean. Ango gauzarik ikusgarriena gaztain zaarra da:

> "Bere inguruan, eta estaliaz bere adar ostotsuakin, altxatzen da oraindikan gaztain eder bat, zeñaren bollesia iya lur ondoan da amar metro edo 36 oñekoa. Zuaitzak dauka barrena utsa, eta da esaera guztizkoa barren orretan gordetzen zala bere lenengo adiñean Aita Julian, itzekida gozoak zuzentzen Jaungoikoari".

Julian, jesuitak Gaztelako Villagarcía de Campos errian zuten ikastetxera joan zan, eta bertan Lagundian sartu, amazazpi urterekin, 1713-an.

Ondoren, Paraguay-ko Misioetara bialdu zuten. 1717-an Kadiztik atera, eta Buenos Airesa iritxi. Andik Córdoba-ra. Ikasketak Tucuman-en egin. Lan ori buruaren atsedengarri zuan. Berak onela esaten zuan:

– Banoa estudiatzera, leer egin artean, buruko miña det eta.

1721-XI-15-ean apaiztu zan.

Aren ametsa indio basatiak nola erasotzen zioten bere iduripenean ikustea omen zan, eta onela omen zion, leen aitatutako liburuskak dionez:

> – Nik birla-jokuan tiratzen dedan indarrarekin –eta zuan txit ona– desparatuko dizkiet biotz-gabeai beren saetak edo erituko naute ezpatarekin.

Tucuman-etik Córdoba-ra. Bidean, lagun batek aita Julianek lo noiz egiten zuan jakin nai, eta ezin somatu, edozein ordutan errezatzen ikusten zuan eta.

1725-eko ilbeltzean, Paraguay-ra, guarani indioetara. Leenengo lana aien izkuntza ikastea.

Batean, Paraná ibaian zijoazela, aizeak aita Julianen ontzia irauli. Indioak bizirik ur-azalera atera. Baiña amabi ordu pasa bear izan zituan uraren mende, eta *asma* gaitza bereganatu.

Aingeru Guardakoaren *reducción* edo misio-lekuaren kargua eman zioten, eta an lau urte baño geiago egin.

Andik *txiriguano* indioetara. Eun da berrogei ta amar urte, misiolariak jentil oiek konbertitu naian zebiltzala; baiña alperrik.

Lurralde oiek Bolibiako sailletan daude, eta ez dute oso legunak izan bear, ainbat alditan aitatutako liburuska orrek dionez:

> "Probintzi onetan bizi geranak, mendiz betea dalarikan, ezin ezagutu degu neke gabe zenbat geiago

menditsuagoa dan gure Aita Julian bizitu zan lekua. Dagokion errespetoakin begiratzen degu Ernioko mendia, milla metron goiendea dubelako itxasoko berdinkaiez. Pentsa, bada, zer izango dan Andes-ko erroitza, leku batzuetan eun legoa zabal dituana, luzean milla legoa baño geiago, eta sei ta zazpi milla metroko goiendeak".

1735-eko martxoaren bukaeran, Kontzezio *Reduzio*-ko buru egin zuten aita Lizardi. Maiatzean txiriguanoak mixio orri erasotzeko asmotan zirala zabaldu zan otsa. Aita Julianek olakorik sinistu ez.

Maiatzaren 16-an meza ematen asi zan, erriko jende guzia inguruan zuala. Eskeintzerakon, txiriguanoak azaldu. Mutil batek ikusi eta elizara lasterka abisua ematera. Aita Julian eta sakristaua izan ezik, beste geienak korri basora, beren buruak gordetzera.

Txiriguanoak iritxi, aita Juliani eldu, mezetarako jantziak kendu, sotana urratu, larrugorririk utzi, eskuak lotu... Sakristaua eta beste ogei bat lagun preso artu ere bai.

Urrena, lapurretari ekin, eliza eta erriko etxe guziei su eman eta alde egin, prisionero guziak eramanez. Gauaren otzarekin aita Juliani asmaren kolpea etorri, eta pauso bat ezin emanik gelditu.

Indioak arkaitz aundi batean eseri arazi zuten. Bera, besoak gurutzeturik, noiz ilko zuten zai jarri. Azkenean, fletxaz josi zuten. Maiatzaren 17-a zan. Aren gorputza jasotakoan, ogei ta bi fletxa-zauri kontatu zizkioten, batek biotza erdiratzen ziola.

Gorputza aita Pons-ek billatu zuan, andik ogei ta bigarren egunera, garagarrillaren 7-an. Onela dio leengo liburuxkak:

"Arkitu zuan egaztiz jana, amar saieta bularran josirik, eta gañerakoak lurrean zabaldurik; oña bat larruzko galtzerdiakin eta zapatarekin, eta beste oñetik palta zituan iru beatz txikienak, eta baita matrai-

llezur bat ere. Gorputza zegoan lurrean etziña, geziatzeko eseriazi zuten leku ondoan. Buru aldetik zeukan brebiarioa, gorputz inguruan Aste Santuko liburua...".

Oial batean bildu eta Tarija errira ekarri zuan aita Julianen gorputza. Emen zedroko kaja batean sartu, Jesusen Lagundiko elizara ospe aundiz eraman eta an obiratu...

Andik urte batzuetara, jesuitak Ameriketatik eta Españiatik erbestera bota zituan Karlos III-ak. Ondoren, lurralde aiek Españiaren mendetik atera ziran. Ori aski ez balitz, erri aietan geroztik izandako gerrak eta iskanbillak...

Ala, aita Julianen oroitza jendearen burutik atzendu eta iñor ere aretzaz gogoratzen etzala urte asko pasa ziran...

Asteasun ere berdintsu. Beren erritar aretzaz iñor gutxi oroitzen zala dirudi. Aita Lizardiren oroipena berriro ere piztu zan orratik. Ori nola gertatu zan, urrengo batean kontatuko degu.

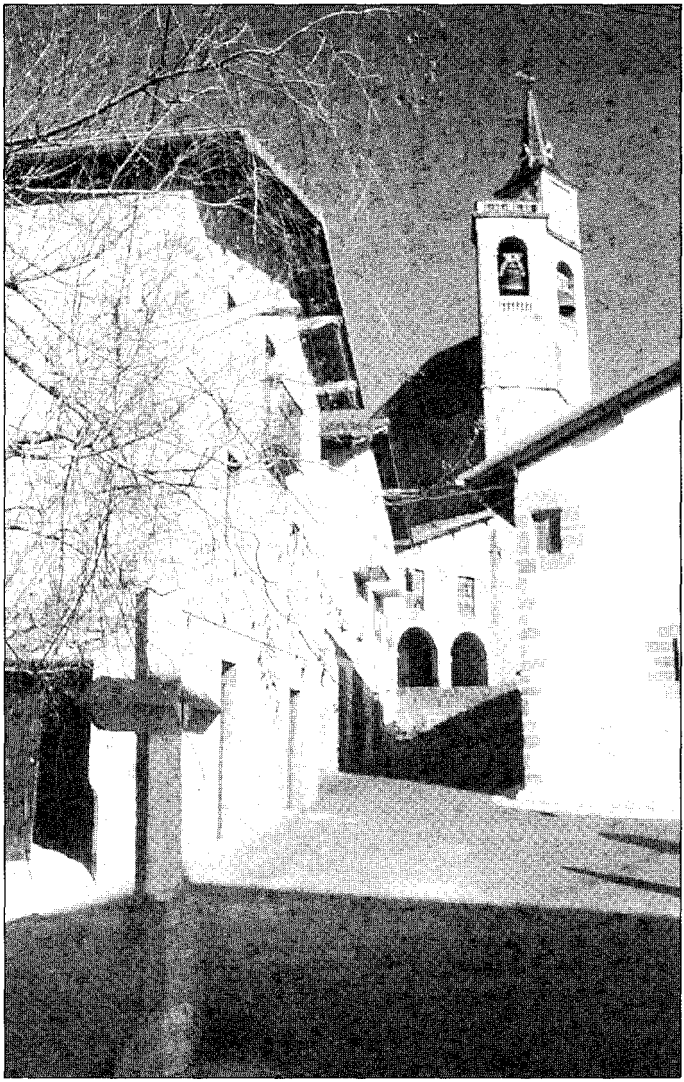

Asteasu, Gipuzkoa.

Aita Julian Lizardi

(Erlikien agerpena)

Leengoan esaten genduanez, bere jaioterri Astelasun ere aita Julian Lizardiz urte mordoan iñor gutxi oroitu zala ematen du. Urzuriagako gaztain arrigarriaz, bai, ordea.

Ona adibide bat: Juan Bautista Agirre (1742-1823) izen ospetsua degu gure literaturan, aren *Erakusaldiak* izeneko liburuak dirala ta. Apaiz jaun onek, leengoan aitatzen genduan liburuskak dionez:

> "Igaro bear izan zituan bere azken urteak oatua, eta oraindik bere etxe Elizegin dago oi ura zaitiraundua; eta norbaitek ongi naiezko itz-aspertzera berarengana joanik esaten zionean:
>
> – Don Juan Bautista, gizon ederra dago, kolore onak eta...
>
> Erantzuten zion:
>
> – Bai; kolore onak bai; baño, Urzuriagako gaztaiña bezela, barrundik ustela natxiok ordea".

Gauzak ala zeudela, aita Julian il zutenetik eun da berrogei urtera, 1875-ean, Londresko kardenalak bere anaia, Kenelm Vaughan, apaiza bera ere, Bolibiara bialdu zuan. Baiña gaixotu eta Tarija errian gelditu bear izan zuan, frantziskotarren etxean.

Denbora nolabait ere pasa bear eta liburutegian irakurgairen baten billa asi. Sitsak erdi austutako liburu bat arkitu, zabaldu eta esku-idazki bat izan: aita Julian Lizardiren bizitza aita Lozano-k idatzia.

Onek zionez, martiriaren gorputza garai batean jesuitena izan zan elizan obiratu zuten. Baiña galdetu eta nun egon zitekean iñork etzekian.

Elizaren lurpea arakatzen asi zan, eta aldare nagusiaren azpian, ondar pilla batean, ol txiki-zaar bat azaldu, aita Lizardiren gorputza an zegoala latiñez esaten zuana.

Baiña ol ura nundik etorria ote zan? Gizon xaar bati idazki ura nun egoten zan galdetu zion; eta arek, paretan zintzilik egoten zan lekua esan.

Pareta urratu eta antxe kutxa bat agertu. Arretaz jetxi, eliz eta erri-agintariak bertan bilduta zirala, eta kutxa ura aita Lozanok esaten zuan bezelakoxea zala dudarik etzegoan.

Iriki eta leenengo azaldu zana palma-adar bat izan zan, martirien seiñale edo ikurra alegia. Ondoren, agiri bat, aiek aita Lizardiren ezurrak zirala adierazten zuana. Azalpen ori aundikiro ospatu zan Tarija errian.

Ondoren, 1896 urtean, aita Vaugan Asteasura etorri zan. Baita Urzuriagara igo ere, aita Julianen jaiotetxea eta gaztain zaarra ezagutzera.

Ondoren, Donostian itzaldi bat eman zuan, aita Lizardiren ezurrak nola billatu zituan adieraziz.

Asteasuko erriak eskari au zuzendu zion Diputazioari: berak bakarrik ezin eta lagundu zezala, arren, aita Julianen erlikiak bere jaioterrira ekartzen, eta bai doatsu izendatzeko lanak aurrera eramaten ere. Diputazioak baiezkoa eman zuan.

Aita Vaugan Tarija-ra itzuli zan mandatu orrekin. Baiña bertako jendeak etzituan erliki oiek gal-

du nai. Azkenean, ango gotzai jaunak erabaki: beso bat Tarijan uzteko, eta gaiñontzekoa Asteasura eramateko.

Aita Vaugan-ek Tucuman-era ekarri zuan, eta andik Buenos Airesa. Urrena, *Reina María Cristina* baporean, Bartzelonara, 1902-IV-21-ean. Ango Diputazioan kutxa iriki eta, ezurrekin batera, antxe omen zegoan oraindik ere aren larruzko zapata.

Maiatzaren 25-ean ekarri zuten Asteasura. Udal eta eliz-gizonak eta erri guzia zai zegoan noski. Kutxa iritxitakoan, kanpai guziak bueltaka, su-ziriak, Tolosako bandak musika jo... Andik Udaletxera eta parrokira; eta sakristian arrizko kutxa dotore batean utzi, idazki onekin:

> *"Aquí yace el cuerpo del Venerable Padre Julián de Lizardi, que por la predicación del Evangelio y defensa de la fe fue apresado mientras celebraba la santa misa por los bárbaros siriguayos, y siendo asaeteado expiró el 17 de mayo de 1735".*

Il zuteneko berreungarren urteurrena iritxi zanean, oroitarri bat ipiñi zan aita Julianen jaiotetxean. Gaur ere an dago. Onela dio:

> "Asteasuko Urzuriaga, / etxe ontan jaio ta / sinisgabeen artean / martiri il zan / Aita Lizardi goragarriari, / gipuzkoar Andra Maritar / gazteak, Kristoren alde / lan egiteko indar zerutarra / eskatuaz. 1735-1935."

Urzuriagan izan berriak gera; eta, alakorik batere uste gabe, aita Julian jaio zala irureun urte betetzen ziran egun berean: azaroaren 29-an.

Gaztain zaarraren enbor-puskak ikus ditezke gaur ere. Puja berri ederrik atera eta frutu ematen jarraitzen du. Lurra gaztaiñez betea ageri zan. Bat edo beste artu eta jan ere egin genduan, erliki bati muin emango bagenio bezela. Gaztaiñaren barruan, gaztain landare berri bat aldatuta dago. Inguruan, arbol zaarraren babeserako, arrizko esi bat.

Txoko paketsua Urzuriagako au. Eskubitara, Ernioko erpiña, eta andik jexten diran egal aldapatsuak. Aurrean Santa Marina ermita kasko batean. Atzerago, Oria ibaiaren utsunea tartean dala, Uzturre mendia... Orain irureun urte ere berdintsu egongo zan inguru ori.

San Adrian, Tolosa eta Garcilaso de la Vega

1532 urteko neguan, Araba alderik alde pasa, San Adriana igo eta Gipuzkoa aldera jexten asi ziran bi zaldun. Aizkorri mendia etzan gozoa egongo urte garai ortan. Aietako batek onela idatziko zuan gero:

Los montes Pireneos, que se estima
de abajo que la cima está en el cielo,
y desde arriba el suelo en el infierno,
en medio del invierno atravesaba.
La nieve blanqueaba, y las corrientes
por debajo de puentes cristalinas
y por heladas minas van calladas.
El aire las cargadas ramas mueve,
que el peso de la nieve las desgaja.

Zein ziran bi zaldun aiek? Bata, Fernando de Toledo, Albako Dukea; bestea aren lagun miña zan Garcilaso de la Vega erdal olerkari ospetsua.

Zerk ekarri zituan Gaztelatik onera negu gorrian? Alemaniako enperadorea eta Españiako erregea zan Karlos V-ren deiak: Viena turkoen mende erori zorian zegoala, eta guda-gizon guziak iri ori aien atzaparretatik libratzera leenbaileen etorri zitezela.

Bi zaldun aiek otsaillaren 3-an Tolosan ziran. Baiña emen ustegabekoa gertatu zitzaien: Gipuzkoako agintariak Garcilaso preso artu. Zergatik ote?

Illabete batzuk leenago, onen illoba bat, Garcilaso de la Vega izenekoa bera ere, erregiñaren dama batekin ezkondua zalako. Baiña onen baimenik gabe eta osaba olerkariak lekuko egiten zuala.

Erregiñaren asarrea! Bere senarrak ezkontza ori balio gabekotzat jotzea lortu zuan. Andregaia komentu batean sartu zuten. Senargaiak Portugala iges egin. Onen osaba, berriz, esan degunez, Tolosan kartzeleratu.

Baiña Albako Dukea tente jarri zan: etzala Vienara joango, bere lagun Garcilaso gabe. Orduan erregiñak amor eman bear izan zuan.

Bi lagunak aurrera jarraitu eta Parisen sartu. Emen Dukea gaixotu. Sendatutakoan, bideari ekin berriz ere, Kolonian Rin ibaia igaro, Danubio ibai-ertzeraiño segi, aren uretan beera ontzi batean Ratisbonara iritxi. An ziran Europa guziko guda-gizonik geienak:

"vieras un campo junto de naciones
diversas y razones, mas de un celo.

Laster abiatu ziran Viena aldera, ontzietan sartu eta Danubio ibaian beera:

"Al viento las banderas tremolando,
las ondas imitando en el moverse".

Eta:

"remos iban metiendo con tal gana,
que iba de espuma cana el agua llena".

Turkoak, etsai-pilla ura ikusirik, bildurtu eta alde egin zuten:

"y con arrebatado movimiento
sólo del salvamento platicaban".

Baiña erregiña etzegoan lotan. Atzetik mandatariak bialdu eta Garcilasoren kontra erregea berotu. Onek Danubio ibaiaren ugarte batera bialdu zuan, andik irteteko baimenik gabe.

Garcilasok illabete batzuk an pasa zituan. Berak zionez, leku atsegiña, derrigorrezkoa izan ez balitz:

Con un manso ruido
de agua corriente y clara,
cerca el Danubio una isla que pudiera
ser lugar escogido
para que descansara
quien como yo estó agora, no estuviera...

Bitartean, Albako Dukeak sententziaren aldaketa lortu: Danubioko ugarte artatik Napoles irira joateko baimena, alegia. Emen egotea olerkariaren mesederako izan zan. Italiako *Renacimiento* edo Berpizkundearen literatur-aize berriak antxe arnastu baitzituan.

Tolosan, beraz, bi olerkari aundi giltzaperatuak izan dira: bat erdalduna, Garcilaso de la Vega; eta bestea euskalduna, Jose Maria Iparragirre. Onen bertsoa ez dakianik ez da izango:

Zibillak esan naute
biziro egoki
Tolosan biar dala
gauza erabaki.
Giltzapian sartu naute
poliki-poliki,
negar egingo luke
nere amak baleki.

Baiña bidegabekeri oietan etzuan Tolosako erriak zer ikusirik izan. Pekatariak kanpotarrak ziran. Ori esan bearra zegoan Gipuzkoako iriburu za-

arraren izen ona gordetzeko. Ez baita eraskin ondragarria "olerkariak giltzaperatzen dituan erria".

San Adriana igo berria naiz. Aurrean, Aizkorriko tontorrak goizeko eguzkiarekin diz-diz. Atzean Aralar eta San Donatoko erpiñak gandu urdin baten mendean. Bazterretan udazkeneko garo gorria. Zenbat gertakizun ikusia egongo da antziñako bide au? Zeletatxo bat leiotik ermitari. Arunzko aldean, galtzarak aurrera segi pagadian barrena. Bai guk ere, pauso bakoitzean orbela arrotuz.

Igandea baitzan, eta eguraldi ona zegoanez, bideak jendez beteta ikusten ziran. Garai batean, berriz, bearrak ekarrita izan ezik, etzan iñortxo ere emen ibiliko. XVI mendeko bi zaldun aiek ere alaxe etorri ziran. Aiei esatea besterik etzegoan denborarekin jendea mendi auetara egurastera eta atseden billa igoko zala, beste zer egiñik gabe...

Guadalupeko gurutze zaarra

Alfonso Maria Zabala (1847-1919) ernaniarra zan, eta apaiza. Bera da *Ondarrabiko Ama Guadalupe-koaren ziazaldea edo kondaira* lanaren egillea, 1883-ko Euskal Festetan saritua eta 1884-an *Euskal-Erria* aldizkarian agertua. Baita 1885-ean ere, Tolosako Eusebio Lopez-enean. Beste gauza askoren artean, Guadalupeko gurutze zaarraren istoria kontatzen du:

> "Esan det lenago azkeneko gure arteko guda negargarri eta kaltetsu ori iraun zuan artean, imajiña santa egon zala Uriko Elizan; baña bukatu zanean igo zutela berriz ere bere lekura, Urriaren 15-ean".

Urterik ez du esaten; baiña 1876-a zan; eta gerra ori, karlisten bigarrena. Onela jarraitzen du:

> "Arrigarria zan Birjiña Guadalupe'koari laguntzen igo zan jende-taldea, ez bakarrik Ondarrabi, Irun eta beste Españiako errietatik, baita ere Prantzikoetatik. Bost millatatik igarotzen ziran egun artan Guadalupe-n inguratu zirenak. Elizatxoa ez zan gai jende ura kabitzeko.
>
> Au guztia aurrez gogoraturik, apez-aita jaunak baimena eskaturik zeukan apezpiku jaunari, meza kanpoan emateko. Esan zitekean aingeruak ere poztutzen zirela pesta artan. Zeru-goia zegoan urdin-urdiña, lañotxo bat gabe. Prestatu zan aldarea elizatxo-

aren ezkerrean dagoan mendi-tontorrean,... eta asi zan meza..."

Ondoren:

"Mendian eman zan mezaren oroimenak iraun zezan, sortu zitzaion... On Joakin Ollo-koari -Ondarrabiko erretoreari, alegia- an bertan altxatu bear zuala, al bazuan, munduan arkitzen dan arrizko gurutzerik aundiena".

Ortarako,

"esan zion bere gogoa Antonio Berrotaran-go arotz eta artista abillari; eta laster onek billatu zuan *Arriestueta* deritzaion Jaizkibel-mendiko arrobian nai zuan bezelako arri galant bat, zeñak zeuzkan luzeeran ogei ta bost oñ t'erdi, eta bere pisua zan gutxienez berreun kintalekoa.

Eraman bear zan zegoan lekutik iru milla kanaz urrutiagora; eta, arri puska ura andik ateratzeko, bildu ziran eun da berrogei ta amar gizon, eta ogei ta bost idi pare. Lenengo egunean erabilli zuten milla kanan bezela, eta bigarrenean ekarri zuten jarri bear zan lekuraño.

Andik amar egunera atera ziran beste bi arri, bata amabost oñekoa, gurutzearen besoak egiteko; eta bestea zazpi t'erdikoa, gañerako.

Asko da jakitea gurutze onek dauzkala berrogei ta bi oñ t'erdi peañaren ondotik asi eta bururaño. Peañak dauzka bost malla inguru guzian, eta malla oetan egon ditezke jarririk eun ta ogei gizon, alkar asko estutu gabe.

Gurutze au ekustean, lan oetan adituak direnak esan izan dute, miraiturik:

– Bada norbait, alderdi edo gai geiago gabe, arri pixu oek txutik jarri dituana?"

Gurutzearen bedeinkapena abenduaren 31-n izan zan, elizatik gurutzeraiño prozesioa egiñez eta abar.

Ondoren, gurutzea zegoan tokitik ageri zan ikuspegi bikaiñaren berri ematen digu Zabala jaunak:

> "Gurutze au dago Gipuzkoa-ko lekurik zoragarrienean. Emendik ikusten dira esan dituan probintziaz gañera, arkaitz, mendi, baso eta oianak; agiri dira zelai-soro, ibar eta sagasti mardulak; agiri dira uri, erri eta borda, uso txuriak diruritenak arbol tartean; agiri dira burni-bide eta Irun eta Endaia-ko *estazioak*; agiri dira Burdeos-ko munu, Baiona-ko barra, Biarriz-ko erri, Sokoa-ko gaztelu, Ondarrabi eta Endaia-ko portu eta Abbadiren jauregi galanta; agiri dira itxaso zabal, Bidaso ibai eta errekatxo garbiak; agiri da Justiz aomen aundikoa, lotsatua bezela txara tartean; agiri da Guadalupe-ko elizatxoa bere dorre alaiarekin; ageri da gure uri noble, leial, errutsu eta beti piela, bere murru urratuakin; agiri da...",

Oiek irakurrita, gurutze ori ezagutzeko gogoa egin zitzaigun. Ala, Guadalupera joan giñan aurreko batean. Gurutze bat ikusi genduan elizatik bertako *fuerte* edo gaztelura bitartean. Urbildu giñan eta porlanezkoa zala ikusi. Buelta guztian, landutako arri-puska aundi batzuk lurrean.

Ondoren, Ama Birjiñari bisita. Eliz-zaintzaillea zirudian emakume bati onela galdetu genion:

– Or goien dagoan gurutzea noizkoa da?

– Ori berria da; orain berrogei bat urte ipiñia. Leenago beste bat izan zan, arrizkoa dana. Baiña azkeneko gerratean, nunbaitetik emengo fuerteari tiratako kaiñonazo batek jo eta apurtu egin zuan. Aren puskak antxe daude gaur ere, lurrean.

Florentino Portu-ren *Santuario de Guadalupe* liburua erosi nuan. Onek ere gurutze orri buruz itzegiten du. Beraren argazki bat ere badu, 1924-an egiña. Kaiñonazoak jo zuan eguna ere esaten du: *"Demolida el 18 de Agosto de 1936"*.

Gogoan artzekoa, beraz, gurutze orren gertaera: gerra baten ondoren pakearen pozarekin altxatu zana, urrengo gerrak lurrera bota... Edozeiñi zer pentsatua eman dezaiokena noski.

Arlaban aldeko gaizkilleak

Aita Jose Inazio Lasa zana ikertzaille aspergaitza izan zan. Artxiboetatik ateratako berriekin, makiña bat idazlan argitaratu zituan an eta emen. Oien bilduma *Tejiendo historia* izeneko liburuan kaleratu zuan, 1977-an.

Irakurketa atsegiña benetan. Antziñako Euskal Erriari buruz milla berri ematen dituana. Atal bakoitzak gai bana jorratzen duan ezkero, berdin da edozein orritatik liburua zabaltzea. Orixe da nik noizbeinka egiten detana; eta beti zerbait ikasi, denbora berean une gozo bat igaroz.

Azken aldian, gaizkille eta lapurrei buruz kontatzen dituanak irakurri ditut. Itxura danez, *Sierra Morena*-n ez-ezik, Euskal Errian ere izan genituan garai batean *bandoleroak*. Oien gertaera bat kontatuz osatu nai nuke idazlantxo au.

1815-eko udaberrian, Borbongo Dukea, frantzesa, Fernando VII-aren leengusua, Madrillera zijoan, lagun edo serbitzari-talde batez inguratua.

Apirillaren 18-ko goizean, Mondragoien, bi idi--pare artu zituzten, itzai eta guzi, Dukearen kotxeari erantsi eta Arlabango aldapa errezago igotzearren.

Baiña gora iritxitakoan, ustez zaillena egin zutenean, armaz jositako bost gizon atera ziran basotik; eta, aiek ikustean, dukea, serbitzariak eta itzaiak bildurrez arri biurtuta gelditu.

Gizon aietako bat aurrean jarri zan; beste bat atzean, eta gaiñontzekoak kotxea ustutzeari ekin. Beren lana bukatutakoan, berriro ere basoan izkutatu ziran.

Dukea-eta Gasteiza iritxitakoan, gertatuaren berri eman zuten, galdutako gauzen zerrenda egiñez: urrezko txanponak eta erloju bat, paperak, pitxiak...

Ramon Zubiak, Arabako Aldundiaren buru zanak, ertzaiñak edo *cuadrilleroak* segituan bialdu zituan lapurren billa.

Berak aitortu zuanez, Maria Anjeles Bidania, amazazpi urteko neska, gatzagarra, bertan zan lapurreta egin zanean; lapurrak euskeraz jardun ziran, eta aien izkera Tolosa-Ernani aldekoa iruditu zitzaion. Berdin esan zuten bi itzaiak ere. Arantzazu aldean, berriz, dukearen kajoi bat azaldu zan.

Ori entzunik, Ramon Zubiak abisua pasa zion Gipuzkoako Aldundiaren buruari, eta onek ingurumari artako alkate guziak jakiñaren gaiñean jarri.

Ogei ta amar gizon armatuk Leintz, Legazpi eta Oñatiko mendiak orraztu zituzten. Baiña esku utsik itzuli ziran.

Zerbaiten arrastoa Oñatiko alkateak atera zuan: lapurreta egin zan aurreko gauean, bost gizon eldu zirala Urrexolako errotara, atea zabaltzeko aalegiñak egiñez. Andik Araozko tabernara pasa, eta ardoa eskatu. Goizeko lauretan, Aizkorbe-goikoa baserriko atea jo, morroia gidaritzat artu nairik. An morroirik ez eta nagusia beartu zutela. Gatzagako gaiñera iritxitakoan, bost gizon aiek bertan gelditu zirala, eta bera etxera itzuli.

Eskoriatzako alkateak, berriz, auxe atera zuan: lapurretaren ondoko gauean, Bolibarko Agiriano baserrian, iru gizon armatuk zer jana eskatu zutela. Ogia, urdaia, arraultzak eta ura artu ondoren, nagusia eta morroia gidari artu zituztela. Aozaratzara iritxi eta ardoa edan zutela; eta Legazpiko mendietan, alkar agurtu.

Beste aztarrenik etzuten agintariak arkitu. Are geiago: Gatzagako gaiña toki arriskutsua biurtu zan, lapurrak noiznai azaltzen baitziran.

Gaitz ori nola kendu? *Sierra Morena*-n egin zanaren antzera, bizilagunak ugalduz. Ala, Gatzaga aldeko mendietan dozen erdi bat baserri berri altxa ziran, basamortu aietan jendea bizi zedin, eta bai lapurretak urritzen asi ere.

Dana dala, Borbongo Dukea, erregearen leengusua izan arren, ederki lumatuta gelditu zan. Lapurrak, berriz, aske eta aberats.

Gure iritzirako, auxe gertatuko zan, gaizkille oiek Tolosa edo Ernani aldekoak baziran beintzat: Dukea eta bere taldea andik pasatzen ikusiko zituzten. Segituan, alkar artu eta, eiztariak beren paradetan zai jarri oi diran modura, berak Arlaban aldea aukeratu, olako txoriari atzaparrak eransteko.

Ederra benetan Gipuzkoako txoko ori: Arlabango aldapa, Gatzaga erri bildu-polita, Dorletako Ama Birjiñaren ermita dotorea, udazkenak gorritutako mendi-egalak, aien gaiñetik Udalaitz eta Anbotoko tontor zuriak...

Leku basotsuak oiek gaur ere. Garai aietan, berriz, zer esanik ez. Urte gutxi ziran Espoz y Mina naparrak or bertan frantzesei bi aldiz egurra eman ziela. Era berdintsuan, gaiñera: basotik atera, kolpea jo eta atzera basora. Ea gaizkille oiek arengandik ikasi zuten beren jokoa nola egin...

Oketa mendiko altxorra

Gorbeia mendiaren egal bat eguzki aldera luzatzen da, ia Barazarko kamioa jotzeraiño. Antxe da kasko borobil bat: Oketa mendia, 1.020 metrokoa, pagadiz jantzia eta Arabako partean. Urbilleneko erriak Ubidea, Murua eta Etxaguen ditu.

Gerra-denboran, batez ere, Gorbea-txiki ere esaten zioten. Bertan gertatutako burrukaldi baten berri Sebastin Salaberriak ematen digu, bere *Neronek tirako nizkin* liburuan.

Ni bein izana naiz. Maiatzeko arratsalde eder bat zan. Eguzki ederra, zeru urdiña, ipar aize freskoa, pagoak orduantxe berdetzen asiak, izadi guzia diz-diz eta kantari...

Orain, berriz, gaillur oietan nundik nora ibiltzeko gida-liburu xaar bat eskuratu det. *Cumbres legendarias. Aralar, Gorbea* beraren izenburua. Agertu zan urterik ez du esaten. Baiña, oker ez banago, 1955 urte ingurukoa da. Egille-izenik ere ez dakar. Baiña izadiarekin maitemindutako mendigozaleren bat degu, dudarik gabe. Zerana zerala, milla esker.

Liburuxka ortan arkitu det gaurko nere idazlan ontarako gaia. Kontaera polita bera. Ia-ia erderatik euskerara itzultzea beste lanik emango ez didana.

Urte-pilla omen zan gaixotegi batean aiton xaar bat il-zorira etorri zala. Baiña azken uneetan gaixozaiari bere sekretotxoa agertu nai izan zion.

Karlisten azken gerratean (1872-1876) ibilia zala. Bein, gogorki burrukatu ondoren, erri koxkor batean sartu zala bere batalloia. Etxeak erdi lur jota zeudela. Illuna bazetorren eta soldaduak aal zuten tokian babestu zirala gauerako. Berari, beste bi lagunekin, torre-etxe batean sartzea egokitu.

Otzak baitzeuden, sua piztu nai izan zuten ango ol zaarrekin. Baiña abe bati tiraka asitakoan, bat-batean zulo bat zabaldu eta antxe bost lapiko agertu, bostak ontzurrez beteak! Iñori ezer esan gabe, beren motxilak eta poltxikoak bete egin zituzten idi-begi dizdizari aiekin.

Urrengo goizean, martxa berriz ere. Arabako Zuia aranean andik onera ibili ziran. Egun txarra ura iru soldadu aientzat: batetik, urrearen karga; bestetik, lagunak edo buruzagiak antzemango zieten bildurra.

Luzaroan orrela jarraitzerik etzegoanez, beren altxorra izkutatzea erabaki zuten. Ala, gauean, lagunengandik berezi, izarren argitan Oketa mendi aldera jo eta larre batera iritxi ziran. Alboan arkaitz-zulo bat ikusi zuten, eguzki aldera begira. Toki aproposa iruditu eta ontzurreak antxe gorde.

Biaramonean, batalloiak atakea jo zuan Oketa mendian zeuden etsaien aurka. Ni izan nintzanean ere, antxe ikusi nituan gure azken gerrateko trintxeren arrastoak. Baita bonba-zuloak ere.

Baiña egun artan, iru lagun aietako bi antxe il ziran; bata buruan balazoa artuta; bestea, baionetakada batez.

Irugarrena, gerra bukatu zanean, Oketa mendira etorri eta egunetan batera eta bestera ibili zan egal eta baso aietan, mendi guzia aztertuz. Baiña alperrik.

Ala, egun bateko aberatsa izan zana, kanta zaarrak dionez "arlote miserablea" bizi ondoren, era berean eman zuan azken arnasa gaixotegi batean. Azken orduan bere sekretua agertu ala ere gaixozaiari.

Andik denbora puska batera, artzai gazte bat bere txabolan zegoan Gorbeia mendian, Bizkai aldeko egaletan. Bat-batean, zakurra zaunkaz sentitu. Erten eta mutil gazte bat aurrean. Onek galdetu:

– Oketa mendia nun da?

– Gaur laiño dago eta berandu da. Ezagutzen ez badezu, etzera iritxiko.

– Biarko utziko det, gau-ostatua ematen badidazu.

– Pasa barrura.

Su ondoan apari-legea egiñez, kontu kontari asi eta azkenerako alkarrengana konfiantza egin.

– Zuk Bilboko fabrikaren batean lan egingo dezu?

– Ez; gaixozaia nazu. Ola eta ola etorri naiz.

Egunsentian antxe zijoazen biak, bakoitzak bere ametsak buruan, Egiriñao, Aldamiñape eta Azeroganetik barrena, Oketa mendira.

Iritxitakoan, gogotik saiatu ziran, leer gaizto egin arte, arkaitz-zulo guziak arakatuz. Baiña aien egiñala ere alperrik. Etorri bezin utsik itzuli bear.

Urte mordoa pasa zan berriz ere. Garai bateko artzai gaztea xaartuta zegoan. Egun batez, arrotz batek aren baserriko atea jo. Ura ere xaarra. Bi mutil gaztek laguntzen zioten. Semeak zituan. Nor izango eta Oketa mendiko altxorra billatu nairik ibili zan gaixozaia. Bi aitonen poza alkar ezagutakoan!

Artzaiak etxeko gizonezkoak bildu zituan. Ura nor zan adierazi zienean, berriz ere altxorraren billa asteko gogo-berotu danak ere. Abiatu ziran, atxur,

piko eta pala-faltarik etzutela. Egin zuten berak ere beren aalegiña, baiña alperrik orduan ere.

Ori da gida-liburu orrek kontatzen diguna: aspaldian eguzkiaren argirik ikusi gabe eta txintxin-otsik egin gabe, ontzurre pillaren bat badagoala Oketa mendiko zokoren batean. Egia? Gezurra? Nork jakin?

Terranobaraiño joan etorriak

Ama Birjiña Itziarkuaren kondairatxoa izeneko liburuxka Tolosan argitaratu zan, 1884-an, *Francisco Muguerzaren moldizteguian.* Beraren egilleak Bizente Aizpuru eta Frantzisko Maria Gorostegi izan ziran.

Jaun auek, Pedro Jose Aldazabal-ek 1767-an erderaz agertu zuana artu zuten oiñarritzat: *Breve historia de la aparición del más luminoso Astro y brillante estrella de la mar, la Milagrosa Imagen de María Santísima de Iziar.*

1884-ko orrek, bostgarren atalean, Itziarko Amak egindako mirarien berri ematen digu. Oietako bat onako au:

> "1700-ren urtea zan gutxi gora-bera, Pasaiako portutik Amsterdam-erako irten zanean ontzi bat, agintari zuala Getariako seme Jeronimo Bengoetxea kapitana, Giron kapitanaren izenez ezagutuagoa.
>
> Lana edo illez kargatua zijoan ontzia; eta bertan zijoazenen asmoa zan karga entregatuta bereala joatea Terranobara, baleen arrantzara; baña Ingalaterrako kanal edo itsasartera iritxi ziranean, ekaitz furiotsu batek galerazo zien bizitzaren esperantza guzia.
>
> Baziran bost egun bagen jostaketa egiña zebillela ontzia, aetan surik ere ezin irazeki zutela, eta bi-

tartean bi ontzi ondatzen ikusteak galerazi zien bizitzaren esperantza guzia.

Kristauak ziran bezela, ontzian zijoazenak egiten zituzten seguru uste zuten eriotzarako prestaerako akto edo egintzak; eta ona emen non Zeledonio Zurbano zeritzan Debako mariñel bat oroitzen dan bere kofrean zedukanaz.

Ama Birjiña Itziarkoaren mantuaren puska bat zan, orduan bikario zan D. Juan Itziar-gandik alaja parebage eta erregalo preziotsu bat bezela iritxi zuana.

Au aditzean, kapitanak agindu zuan Pasaiako mariñel guzien artean animotsu batek para zezala erliki ura ontziaren goienean, promesa egiñaz barrika ta erdi lumera Ama Birjiña Itziarkoari erregalatzeko, libratzen bazituan eriotza seguru artatik eta arrantza ona izaten bazan, eta edozein moduz barrika bat, promes egiten zutela mariñelak ere Ama Birjiña bisitatzeko eta berari eskerrak emateko.

Paraturik erlikia ontziaren goienean, asi ziran Salbea kantatzen, eta bukatu zuen baño lenago aldegin zuan peligroak eta desegin zan ekaitza.

Karga Amsterdamen entregatuta, aurrera eraman zuten beren biajea Terranobara, eta añ ugaria izan zan arrantza, non amabost egun bakarretan artu zituzten 700 barrika lumera, zeña zan ontziak ekarri zezakeen guzia.

Beren etxetara biurtu ziranean, kunplitu zuten beren promesa, eramanaz agindu zuen limosna, zeñak balio izan zuan 45 eskutu.

Au da gertaeraren gañean Frai Joseph Jesus Maria eta Arakistaiñek kontatzen duana, bear dan moduan idikitako billaginde edo informazioaren ondoren bezela, egia jakiñ zediñ bear dan eran".

Kontakizun onek bi alderdi ditu. Bata, Ama Birjiñaren laguntza edo miraria kontatzen diguna, eta ontaz nai duanak nai duana pentsa dezala, gaur egunean gai oni buruz ainbeste iritzi-mota diranez.

Bestea, berriz, gure antziñako itxas gizonen ibillerak zer ziran agertzen duana; eta ontaz danok bat etorriko gera: Pasaia, Inglaterra, Amsterdam, Terranoba, baleen arrantza, karga-mota bat eraman, bestea ekarri, orduko ontziak, itxasoko arriskuak... Gizon bulartsuak benetan, gaurkoak ezezik, garai bateko gure mariñelak.

Euskal literaturan aaztuta dauzkagu orain eun urte argitaratzen ziran liburuxka oiek; Itziarko Amari eskeiñitako au eta beste asko, alegia. Gure aur-denborako dotriña baiño txikiagoak eta meeagoak izaten ziran, eta kristau jaieraren bat zabaltzeko edo santutegi baten berri emateko idatziak.

Nik banaka batzuk eskuratu ditut, eta bai atsegiñez irakurri ere. Berri jakingarriak ematen baitituzte. Pitxi ederrik atera diteke oietatik.

Bertso-paperen antza artzen diet nik liburuxka oiei. Biak ere, liburu-maillara irixten etziranak ditugu, eta erri xumeari zerbait esan nai zioten gizonak, bertsolariak edo apaizak, moldatuak.

Bertso zaarrei akatsak billatzen dizkiegun bezela, liburuxka auen izkerari ere oker nabarmenak edozeiñek arkituko dizkio. Baiña bertsoak erriaren biotzeraiño irixten ziran, eta argitalpen auengatik ere berdin esan diteke. Plazaratu ere orretxegatik egiten ziran. Eta, iñungo diru-laguntzarik gabe, beren buruari berak eusten zioten zutik.

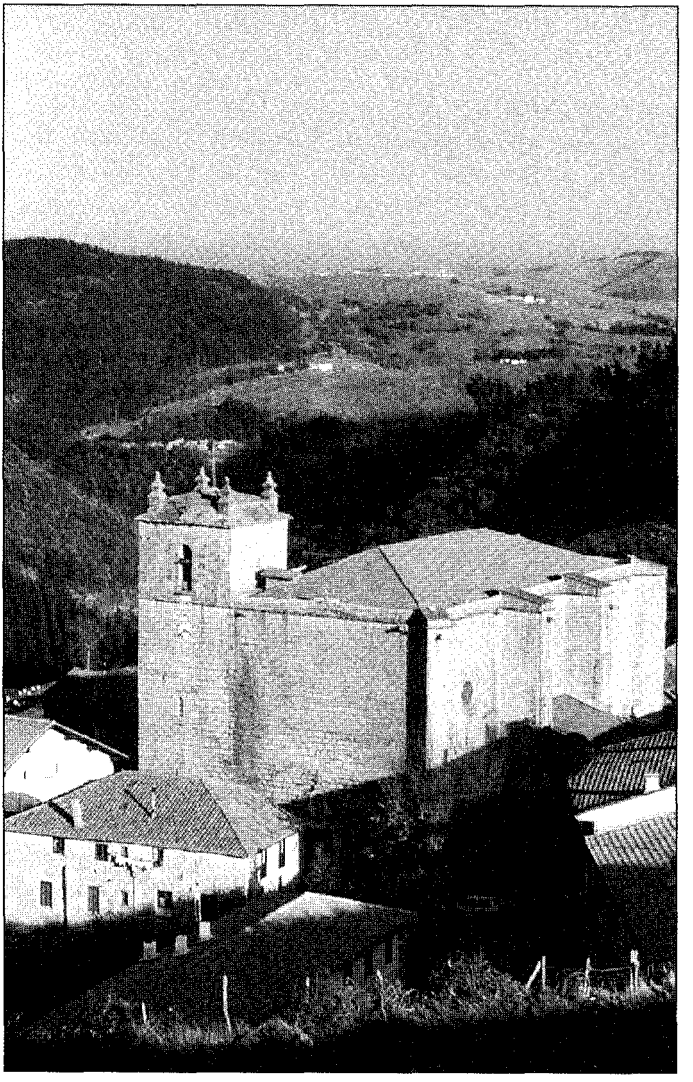

Itziar, Gipuzkoa.

Nuestra Señora del Yugo

Izen ori duan Ama Birjiña Naparroako Erriberan degu, Argedasen.

Erri au muiño soil eta arritsu batzuen eguteran dago. Aien artean gora dijoan artalde-bide bat artu det; *cañada real* deritzana alegia. Iraillean geranez, Bardeetan aurki sartuko dira Naparroako artaldeak. Ego aldetik datorrenik baldin bada, emendik pasako da.

Guruzbidea asten dan tokitik ikusten da leenengoz ermita, mendiaren erpiñean, zeru urdiñaren ertzean.

Bertaraiño iritxi naiz. Atea itxita dago noski. Kanpotik zuzendu bear, beraz, nere otoiztxoa. Ondoren, bistak ikusiz begiei gozatu bat eman.

Ego aldera, Ebro ibaiaren ordeka. Ortxe jotzen dute alkar iru probintziko saillak: Zaragoza, Errioxa eta Naparroa. Aruntzago, Soria aldeko mendiak.

Ipar aldera, Bardeetako basamortua: bere lur-estalkia galdutako eremu idorra, erririk gabea, neguko jelak eta udarako beroak erretakoa... Atzean mendiak: Uxue, Elomendi, Izaga, Leire, Peña, Santo Domingo...

Ermita inguruan piñu gazteak. Ez dakit orregatik aldatuko zituzten; baiña ermita onen leiendak zer ikusirik badu zugaitz-mota orrekin.

Nekazari erren batek, emen inguruan egoartea golde-lanetan eman ondoren, eguerdian ganaduei uztarria kendu eta piñu batean utzi zuan. Bazkaldu eta atseden artutakoan, uztarriaren billa joan eta antxe arkitu zuan Ama Birjiñaren iduri bat.

Errira jetxi eta gertatuaren berri eman. Baiña iñork sinistu ez. Mendira ostera, eta Ama Birjiñari agerpenaren ezaugarriren bat eskatu. Une artantxe bizi berria bere anka elbarrian sentitu, eta erabat sendatu. Korrika jetxi zan. Erritarrak orduan sinistu, eta iduria azaldutako tokian ermita altxa.

Argibide auek Jacinto Clavería-ren *Iconografía y Santuarios de la Virgen en Navarra* liburutik ditut. Baiña beste berri batzuk ere ematen dizkigu.

Adibidez, 1820 urtean gertatua. Orduan ere anai arteko gerra zebillen Españian. Batetik *realistas* izenekoak; bestetik, konstituzio-zaleak.

Auek eskutitz bat bialdu zioten Argedasko erriari, dirua eskatuz. Alkateak kasorik ez. Andik egun batzuetara soldaduak etorri. Aien buruzagiak alkateari kargu artu: ea zergatik etzuan eskatutakoa ematen. Alkatea ixilik. Buruzagi ura bialdutako eskutitzaren billa asi maai gaiñeko paperen artean. Antxe omen zegoan, baiña arkitu ez.

Asarre bizian kanpora atera eta ezpatarekin alkateari eraso. Onek, ordea, bere kaparekin ezpata-kolpeak gelditu. Denbora berean, Ama Birjiñari laguntza eskatu. Orduan, bestela ezin zuala eta militar arek pistolarekin iru tiro tira; baiña iruretan utsegin, eta alkatea salbatu.

Beste au Jose Maria Iribarren napar idazle ospetsuak kontatzen du, *Retablo de Curiosidades* liburuan. Bere aur-denboran Argedasko andre bat ezagutu omen zuan, erritarren enkarguak egitera Tudelara joaten zana. Batean, bere astoaren gaiñean zijoala, zezen bildurgarri bat zetorrela ikusi. Or-

duan Ama Birjin oni babesa eskatu. Eta zezenak bere adarkada tira bai, baiña alpargata kendu beste okerrik ez omen zion egin.

Zerbait geiago Felix Zapatero-ren *En el 9º de Navarra* nobelan arkitu det. Ermitaren bide-ertzean arri-pilla bat omen zan, garai batean beintzat. Erromeri-egunean, maitemindutako neska-mutillak, ara iritxitakoan, arri bat eskuan artu, biak berari musu bana eman eta pillara botatzen zuten, ori egiñik beren ezkontza seguratuta zegoala uste osoan.

Ondoren, Ama Birjiñari gogotik kantatuko zioten:

En las alas de tu amor
a un alto pino viniste
y alegre te apareciste
a un sencillo labrador,
quedando bajo tu huella
el yugo de corva hechura.

Sois de Dios paloma bella,
de cielo y tierra dulzura;
sed, del Yugo Virgen pura,
de mi navecilla estrella.

Beeraka asi naiz. Soro batean zerbait erretzen ari dira; eta keak, iparraizeak eramanda, bide luzea egiten du lurrari itsasita, altxa eziñik. Beste soro batean goldetzen ari dira: eta eguzkiak urre-kolorez janzten du traktoreak arrotutako autsa.

Baiña zerua goibeltzen dijoa. Ala ere, laiño tarteetatik eguzki-erraiñuak pasatzen dira, Ebro aldea an-emen argituz. Atzean, berriz, Moncayo mendia, aundi eta bikain, lurralde ontako erregea balitz bezela.

Iturengo ikaslea
(I)

Jose Antonio Muñagorri, Berastegin 1794-IV-2'an jaioa, bertako eskribaua izan zan. Erasungo Zumarrista burni-olan il zuten, 1841-X-14-ean.

Karlisten leenengo gerrateko seigarren urtea zan; 1838-garrena. Jendea gerraz aspertuta zegoan noski. Baiña irabazlea nor izango zan, etzan artean ikusten. Pake-erraiñurik etzan iñundik ageri.

Ala, apirillaren 18-an, dei bat egin zuan Muñagorrik: Euskal Erriak *pakea eta fueroak* besterik etzituala bear. Bertsoak atera arazi ere bai, bere asmoak agertuz. Aren oiuak min aundia egin zien karlistei; eta auek izan ziran beraren etsairik gogorrenak. Ori ongi kontuan artu bear da, ondoren esango ditugunak ulertuko badira.

Bi milla gizon bildu zituan Muñagorrik. Lastaolan jarri zuan aientzako kanpamentua, Irun eta Endarlatza bitartean, eta urtearen bukaeran an zeuden.

Muñagorriri buruz lan mamitsua agertu zuan Antonio Maria Labaien zanak. Argibide zeatzak nai dituanak badaki, beraz, nora jo bear duan.

Baiña aren liburuan ez dauden berri batzuk arkitu ditugu Pedro Migel Urruzunoren lantxo batean. *Gabon-gau bateko oroipenak* beraren izena, eta *Euskalzale* aldizkarian azaldua, 1898-an. Onela dio:

"Gipuzkoako bigarren batalloeko konpañian batzuek geunden Lesakan (Naparroan), elurra kanpoan eta gosea barruan giñuzela.

Agintzen digu kapitanak zortzi soldaduri, jarraitzeko kabo bati eta aren esana egiteko. Arratsalde erdian baguaz errekondo batean aurrera eta aurrera.

– Auxe dek, auxe -esaten giñon soldaduak elkarri-. Gabon gaba, goseak, oñutsik, elurretan, nora ta zertara goazen eztakigula. Alako batian "alto" egiñ giñon kabuari.

– Zer dezute, mutillak? -galdetu zigun berak.

– Eztegula oinkada bat ere eman nai, jakiñ gabe nora eta zertara goazen -erantzun giñon.

– Irungo baserri batean zeudek Muñagorriren mutill batzuek, eta aiek arrapatzera goazik -esan zigun kabuak.

– Eta eztegu ezer jatekorik?

– Nonbait ere zerbait billatuko al diagu.

Sartzen gera lenengo arkitzen degun baserrian eta artiriña beste jatekorik ez genduen arkitu.

Alare talo mordo bat egiñ, jan eta zerbait ase ta bete giñanean, ez baserri batean, baizik gaztelu batean sartzeko ere prest giñan.

Aurrera, ba, mutillak.

Urreratzen gera beste baserri batera, eta bazan antxe soñu, eresi edo kantu, dantza ta zarata. Agintzen digu kaboak jartzeko zortzi soldaduok etxe inguruan, baionetak kalaturik, eta sartzen da bera etxe barrura, bada Irundarra ta ango berri ondo zekiena zan. Laster ixildu ziran ango soñuak, eta asi zan jendea leioetatik saltaka.

Gau oso illuna zan, eta elurraren zuritasunak zerbait argitzen bazuen ere, etxe inguruan zeuden zugatz edo arbolak naikoa illun egiten zuten.

Arrapatu giñuzen bi Muñagorritar, baiña baita ere zauritu edo eritu genduen gerotako bat, itxumustuan eta illunpetan, arrapataka artan, Muñagorritarra zalakoan. Eta badakizute nola eraman bear izan

nuen Lesakaraño bi aietako bat, iru ordu bidean? Lepazamarretik eskuz oratuta.

Ikasle edo estudiantea omen zan, Ituiñdarra, au da, Ituiñ edo Ituren deitzen dan Naparroako erri batekoa: gizaseme gazte asko-asko ederragorik ikusi ere ezin diteken bezelakoa. Zein pozik libre utziko nion nere eskuan egon balitz uztea! Alako errukia ematen zidan gizaseme gazte arek! Baiña etzegoen nigan.

Azaldu zan Lesakara emakume ondo jantzi bat, Ituiñdarraren ama; egiñ zituen alegiñak bere semea libratzeko, baiño alperrik.

Andik egun gutxiren buruan, ai!, ez nuke esan nai baiño zergatik ez? Ai, guda, guda, zori gaiztozko guda! Afusilatua izan zan!...

Igaro dira berrogei ta amazazpiren bat urte, baiño andik onerako Gabon gau guztietan oroipen onek ekarri oi dizkit biotzera samintasuna, begietara malkoak eta mingañera erregu bat Ituiñdar estudiante aren animagatik."

Aitona baten itzak eskeintzen dizkigu, beraz, emen Urruzunok; gaztetan gau artan parte artu zuan baten testigantza alegia. Beraren izena ondoren ematen digu, baita aren esanak jaso zituan urtea ere: "Martiñek 1894-an".

Urruzunoren lana ez da or bukatzen. Bigarren zatia ere badu, baiña urrengo batean emango degu. An ikusiko degunez, Ituindar mutil ura karlistetan ibilia zan, eta gero Muñagorriren taldera sartua. Ala, desertoretzat artu zuten, eta eriotz-pena eman.

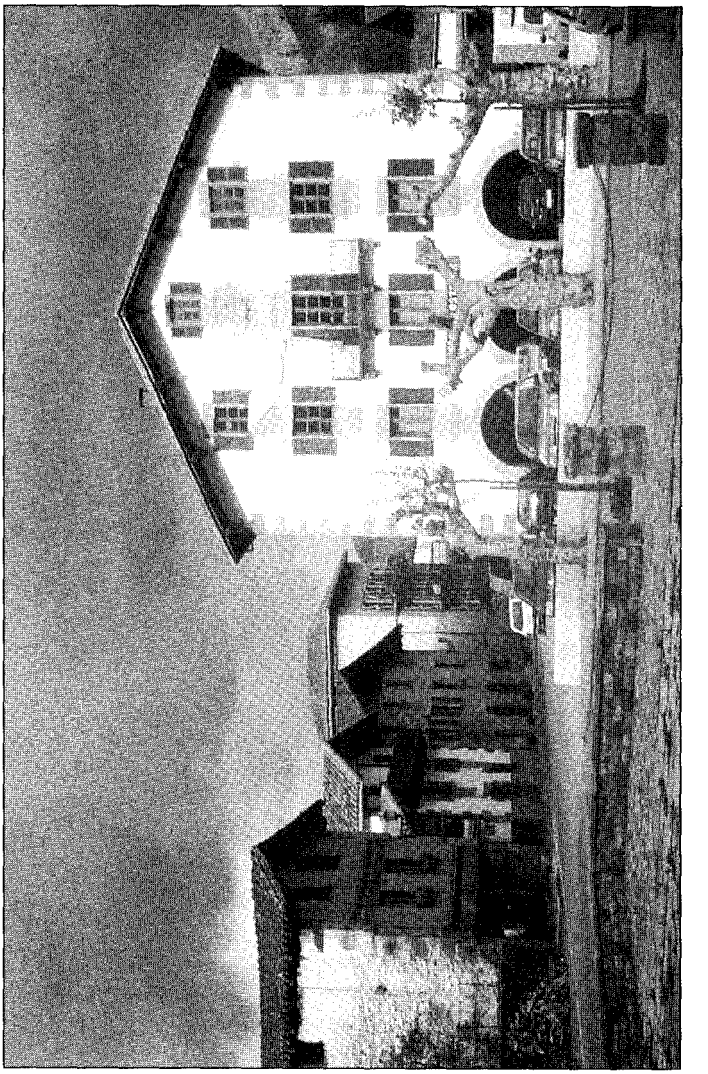

Ituren, Naparroa.

Iturengo ikaslea (eta II)

Muñagorri altxa zaneko gertaera samingarri bat eskeiñi genduan leengoan, Pedro Migel Urruzunok *Euskalzale* aldizkarian 1898-an agertu zuanez, berak aiton baten aotik entzuna papereratuz. Baiña gertaera orren beste kontaera bat ere ematen digu elgoibartar idazleak lan berean, beste aitona bati jasoa idatziz:

"Badator Gabon gaba, neretzat gogoangarria.

Karlos bostgarrenaren guda edo Karlos kintoren gerran, Naparruako amaikagarren batalloian bagiñan askotxo Yantzitarrak, au da, Yantzi deritzon errikoak, eta beste batzuekiñ batean andik iges egin eta joan giñan Muñagorrigana Yantzitar batzuek.

Irungo Lastaolan geunden, eta jaietan joan oi giñan Endarlatzera bitartean zegoan baserri batera, dantza ta jolasean denbora ematera. Gabon illuntzian ere joan giñan, eta dantzan aspertu-aldi bat eginta laster etxeratu giñan. Obe izan genduen, bai, orduan etxeratu giñan! Bada ustez uste gabe karlistak sartu ziran gu atera giñanetik ordu erdi baño len, eta an arrapatu zuten gure kabo furriela, Ituiñdarra, apaizetarako estudiantia, mutill oso ederra, eta izan ala ona. Ai zer atsekabea artu genduen! Anairik ere ez nuen nik aiñ maiterik. Aren amak eun ontzurre eskeintzen omen zituen ura libratzeagatik. Barkazioa edo indultua etorri omen zen, baiño be-

randu. Ordu bete lenago etorri balitz, libre zan mutil gizajoa. Baiño ordurako afusillatu zuten Lesakan. A gizajo gizajoa!

Geroztik, bein baiño geiagotan igaro naiz Irundik Endarlatzara, arrezkero egindako zalpurdi edo kotxe--bidean; baita ikusirik bidearen gañeko aldean baserri ura, oroitu ere gau artako gertaeraz, Jaunari eskerrak emanaz, eriotzako arriskutik atera nindualako, eta erregutuaz Ituindar nere lagun maitearen animagatik. Igaro dira irurogei Gabon gau, baiño bizirik dago oraindik nere gogoan Ituindar gizajoa, eta beragatik erregutzen".

Kontalariaren izena ere ematen du Urruzunok: *Batista.* Bai kontaera ori jaso zion urtea ere: *1898.*

Irakurlea oartuko zanez, onen aurreko lanaren berri emalea, Martin, ituindar mutilla atxilotu zutenetako bat zan; gaurko au, berriz, Batista, beraren taldean zebillena eta juxtutik libratu zana.

Orain modako jarri da iñoren aotik olako kontaerak jasotzea. Norbaitek istoria-gertakizun batean parte artu baldin badu, aren oroipenak bildu eta papereratzea. Dokumentuetan arkitzen ez dan bizitasuna billatzen diote orri.

Langintza ortan orain saiatzen geran guzioi ia eun urtez aurrea artu zigun, beraz, elgoibar idazle prestuak, era ontako lan gutxi utzi bazizkigun ere. Baiña garbi dago bestek idikitako bideari ekin besterik ez degula egin ondorengo guziak.

Ondoren onela jarraitzen du Urruzunok:

"Martiñ ill zala badira iru edo lau urte; Batista bizi da oraindik 82 urterekin, eta egunik geienetan berarekin itz egin det.

Bada Lesakan ola bat, Biurgaraikoa deitzen dana, (bi ur edo bi erreka artzen dituena) eta andik bertan zelai lau-lau bat Burtsoro deitzen dana, nonbait bi errekak elkartzen diralako, bi uren erdian dagoelako; bada bi errekak elkarturik, dijoa alde batetik eta bestetik olako aldapara dijoan ura, eta erdian

zelaia edo soroa, bada guk zelaia deitzen diogunari an deitzen zaio soroa.

Zelai artan bazan orain berrogei urte burnizko gurutze bat, gaztaiñ zugatz edo arbola bati josita. Zenbat aldiz aren aurrean igaro izan nintzan (orain-dik mutill gaztetxoa), beldur santu batekin, txapela erantzi, Aitaren egiñ eta Aita gure bat eta Abe Maria arrendu edo errezatuaz! Bai, beldur santu batekin! An ill zuten Ituindar estudiantea, aiñ ona gizajoa!...

Eta aren ama? Eztakit amagatik edo semeagatik adierazi oi zuten errukitasun geiago Lesakarrak, ger-taera au kontatzean".

Joanak gera Biurgarai toki ori ezagutzera. Urruzunok dionez, bi erreka an biltzen dira; bata, Biurgarai-erreka, sartaldetik dator; bestea, Endai-ne-erreka, iparraldetik. Soro edo zelai bat ere bada. Baiña gurutzearen arrastorik ez nuan ikusi.

Eguraldi ederra zegoanez, paseatzeari ekin nion. San Fernando iturriaren ondoan baserritar batekin topo egin nuan.

– Inguru ontan gurutze zaarren bat izan ote dan bai al dakizu? –galdetu nion.

– Gurutze berri bat or aurrean daukazu –erantzun zidan–, orain amar bat urte il zan batena. Baiña gurutze zaarra, arrizkoa, Oiartzungo kamioaren bazterrean daukazu. *Abarkero-gurutzea* deitzen diogu.

Joan nintzan eta antxe ikusi nuan, kamioaren ertzeko paretari itsatsita, arrizko gurutze zaar bat. Iturengo ikaslearena ez dala badakigu, ura burnizkoa zan eta. Baiña an ere, noiz eta nola ez dakigula, beste eriotzen bat gertatua izango da...

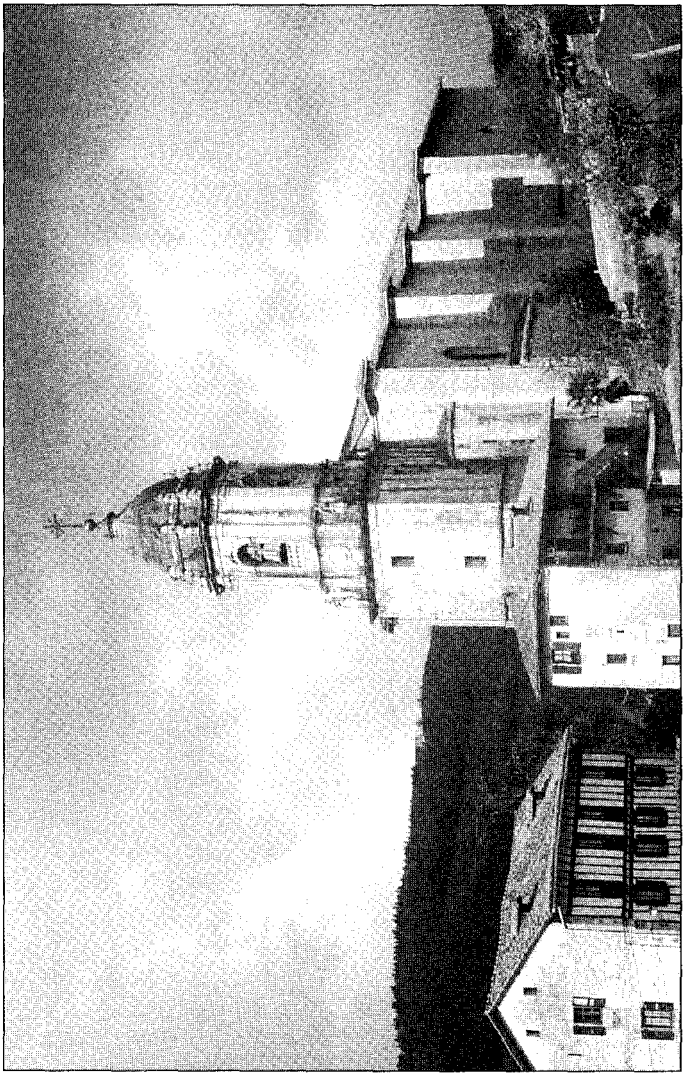

Lesaka, Naparroa.

San Adrián de Vadoluengo eta Atxurlarien Gurutzea

Petilla de Aragón erria Naparroan dago, baiña ugarte bat bezela Aragoiko lurretan sartua.

Aren jabe egin nairik, aragoitarrak inguratu egin zuten 1308 urtean, aita Moret-ek, bere *Anales del Reino de Navarra* istoria-liburuetan kontatzen duanez.

Naparrak, Zangotzakoak eta auzo-errikoak batez ere, bereala prestatu ziran ura salbatzera joateko. Luis Hutin erregeak bere zaldizkoak bialdu zituan. Danak bildutakoan, Petilla aldera jo zuten.

Aragoitarrak, Petilla ingurua leku egokia etzalakoan, bidera irten zitzaizkien. Bi etsaiak Filera deritzaion tokian jo zuten alkar.

Naparroako oiñezkoak erditik eraso zuten; zaldizkoak, bi saietsetatik. Aragoitarrak amor eman eta iges egin, batzuek Sos errira, besteak Ruesta gaztelura.

Etsi-erreza ez izan, ordea, ango jendea. Berriz ere indarra bildu eta Naparroan sartu ziran, Aragoi ibaia pasatzeko San Adriango ibia aukeratuz.

Zangotzatik kilometro batera, Aragoiko kamioaren ertzean, ermita bat ikusten da, erromanikoa bera, San *Adrián de Vadoluengo* izenekoa. *La Magda-*

lena ere esaten diote. Ibairaiño aldapatxo batez jetxi eta antxe da beste aldera pasatzeko leku edo ibia.

Aragoitarrak ara igaro eta Aibar, Tafalla eta Olite aldean ibili ziran, aal zituzten lapurretak eta kalteak egiñez. Ortatik naikoa zutela iritzi ziotenean, itzuli eta ostera San Adriango ibi ortara urbiltzen asi.

Illunbistan iritxi ziran. Etsaiak zai egongo ziran bildurrez, ibaia pasatzea urrengo goizerako utzi zuten. Baiña Aibarko jendea oartu eta Zangotzakoei abisua pasa.

Eguna zabaldutakoan, etsairik iñun ageri ez eta ibia igarotzeeari ekin zioten Aragoikoak. Baiña uretan sartuta zeudela, beren gordelekuetatik an atera zitzaizkien Zangotzakoak ibaiaren ezker aldetik, eta Aibarkoak eskubitik.

Aragoitarrak igesari eman zioten. Baiña asko il ziran, batzuk fletxaz josita eta beste batzuk itota. Ibaia odolez gorrituta ikusten omen zan kilometrotan. Ildakoen gorputzak Kaparrosoraiño eraman zituan urak. Jendea aga luze batzuekin gorputz oiek bazterrera ateratzen jardun zan, arropak-eta kentzeko.

Garaipen orrengatik titulu berria eman zion Naparroako erregeak Zangotzako erriari: *"la que nunca faltó"*.

Naparrak aragoitarren bandera arrapatu zuten. Baita prozesioetan eta festetan atera ere Zangotzako kaleetan barrena.

Ori ikusiz, aragoitarrak tripak jaten egoten ziran. Ala, Korpus egun batez aietako bat zai jarri zan. Prozesioa parera irixtean, zaldiari eragin, bandera zeramanari eraso, eskuetatik kendu eta iges egin zuan.

Baiña gaur kanposantua dagoan ortan, zaldia irrixtatu eta erori egin omen zan. Orduan, segika zetozenak iritxi eta il egin zuten aragoitarra.

Beste zenbaitek dionez, nekazari batzuk orduan antxe egokitu ziran; eta atzetik zetozenak oiu egin zaldizkoa gelditzeko arren. Gelditu ez-ezik, atxur--kolpeka il zuten.

Ondoren, oroigarritzat gurutze bat antxe altxatu zan, gaur ere *la Cruz de los Azadones* deitzen zaiona, eta euskeraz *Atxurlarien Gurutzea* esan genezake.

Zangotzakoak etzuten bandera ura geiago atera. Gazteluan, artxibo batean gordetzen zuten. Baiña 1937-an artxibo orrek su artu zuan, eta bandera erre egin zan. Ango leioa keak beztuta ikusten da gaur egunean ere, gazteluaren torre batean.

Urte mordoa da San Adrian ermita ezagutu nuala. Oso utzita zegoan. Markes edo aundizki batena izanik, eliza eta alboko etxea maizterrak erosi zituan. Onek dana erakutsi zigun. Eliz barrua garitegi biurtuta zegoan. Ibai alderako paretan bala zuloak ikusten ziran.

Urteen buruan urrena joandakoan, ermita erabat berrituta arkitu nuan. Naparroako Aldundiaren lana, bertako familiarekin alkar artuta. Nagusiarekin berriro itzegin nuan. Ibiagatik onela esan zidan:

– Gu garai batean, arunzko aldean soro bat genduanez, sarritan ibiltzen giñan emendik ara eta andik onera, batez ere garia ereiteko eta biltzeko garaietan. Orduan udazkena edo udara baita, ibaiak ur gutxi daukanean. Baiña Yesako urtegia egin zutenetik, ur berdintsua ekartzen du beti. Geroztik arriskutsua da ortik pasatzea, eta ango soroa saldu egin genduan.

San Adriango ibi famatua Yesako urtegiak galdu zuala esan genezake, beraz.

Urrena, leen mutil-taldeak, jai illuntzetan, kitarra eta bandurriekin lagunduz, kalez kale kantatzen zituzten jotak aitatu genituan. Bai berak letra-

-mordo bat eman ere. Kopiatu eta gordeta dauzkat. Baiña onako au buruz ikasi nion:

Pa venir a nuestra boda
el día que nos casemos,
se pondrán alicas nuevas
los angelicos del cielo.

Gerrak bein edo bitan odoldutako leku batean bageunden ere, pakezko alkarrizketa gozoa izan zan, beraz, guk egin genduana.

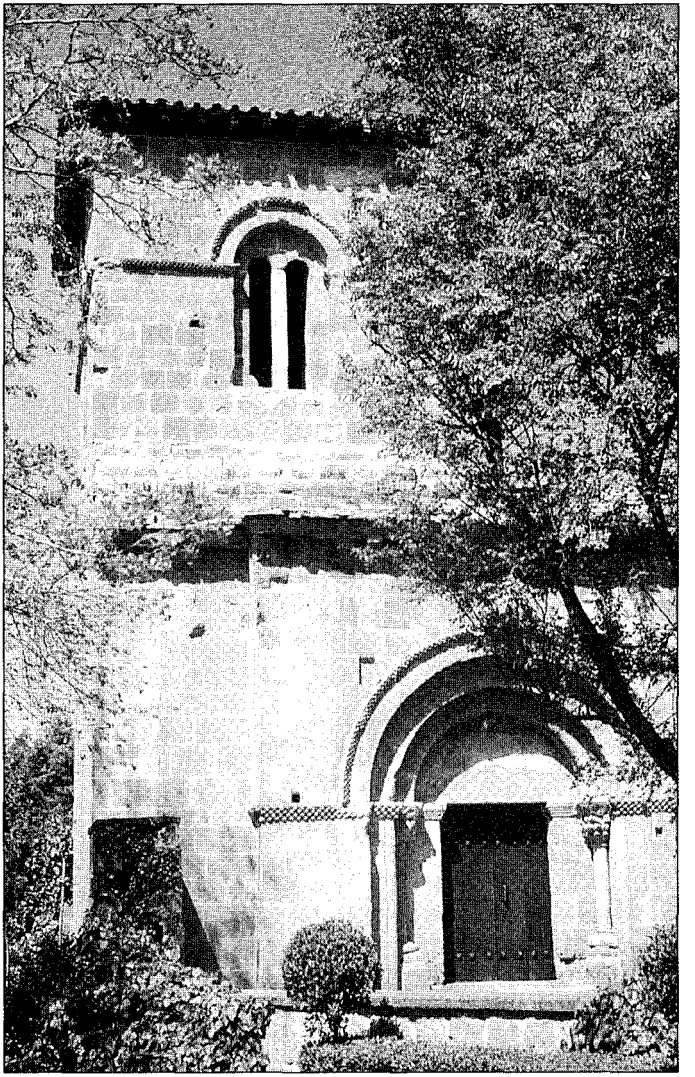

San Adrián de Vadoluengo, Zangotza, Naparroa.

Atondoko eriotzak

Virgen Santa del Perdón,
Madre del Verbo Divino,
dame alientos al cantar
lo que en Atondo ha ocurrido.

Orrela asten da bertso-sail zaar bat, erderazko kanta-paper bat alegia. Nik nundik dedan? *Navarra. Temas de cultura popular* saillaren 311 zenbakitik. *Gestas y cantares* beraren izena, eta nere lagun zaarra dan Baleriano Ordóñez beraren egillea. An gazteleraz kontatzen dana euskeratuz osatuko det gaurko lana.

Atondo erria Izako Zendean dago. Neguko goiz batez iritxi naiz bertara. Etxe bikaiñak emengoak, Naparroako alderdi ontakoak diran bezela. Elizaraiño igo naiz eta andik begiak alde guzietara zabaldu.

Erri onek, Bizkai mendiaren eguteran dagoanez, ego aldera du bista guzia. Eskubira, Oskiako menditarte estua. Ortik beraren izena: *Ate ondo.* Andik dator Arakil ibaia, Irurtzun azpian Larraun ibaiarekin bat eginda. Goien, Txurregi mendi liraiña. Ego aldera, Sarbil eta Andi mendiak.

Erri ontan, 1884-ko azaroaren 21-ean, Toribio Egia Esparzak, ogei ta bederatzi urtekoa bera, apaiz-etxeko atea jo zuan, gau-ostatua eskatuz.

– Ongi etorria. Pasa barrura.

Apaiza, onen neskame zan Martina Babaze, irurogei ta lau urtekoa, eta Toribio, pake-pakean apaldu eta lotara nor bere gelara joan ziran.

Urrengo goizean, apaiza elizara, meza ematera, neskameari onela esanez:

– Irten aurretik, gosaltzen eman Toribiori.

Gosaltzen ez-ezik, kontseju onak ere ematen asi zitzaion. Toribio ori atorrante bat baitzan. Baiña onek, aren esanak entzun ordez, etxean zan diru guzia eskatu zion, bizirik jarraitu nai bazuan. Neskame xaarrak ezetz eta ezetz. Eta Toribiok, eroturik, labana sartu eta il egin zuan.

Une artan, Juan, eliz-mutilla, enkarguren batekin etorri. Toribio irten zitzaion atera, neskamea kanpoan zala esanez eta andik bialduz.

Urrena, apaiza. Barrura pasa eta neskamearen gorputza antxe lurrean, odoletan.

– Zer egin dek? -esan zion.

Toribiok orduan apaizari eraso, amabi labankada eman eta illotzik utzi. Ondoren, etxean arkitu zuan dirua artu, 690 pezeta guzira, etxeko atea kanpotik giltzaz itxi eta alde egin zuan.

Iruñera joan zan. Emen *La Perla* izeneko ostatuan sartu. An, gela barruan, dirua kontatu; eta bai bizarra kendu ere, itxura aldatzearren.

Urrengo goizean, Atondoko apaizak mezarik eman ez. Erritarrak, arrituta, aren etxera urbildu. Elurra egiña zan, baiña atean oinkadarik ez. Zer ote zan? Barrura sartu eta ura ikuskizuna!

Poliziak bereala atera zuan Toribioren arrastoa. Bai atxitu ere. *La Perla* ostatuan zera salatu zuten: arropak odolez zikinduak ekarri zituala, eta gela barruan diru kontatzen jarduna zala. Diru-poltsa billatu zioten. Onek *Culto y Clero* idatzita zeukan.

Eliz-mutillarekin aurrez aurre jarri eta arek bereala ezagutu zuan, naiz eta orain bizarra kenduta egon.

Toribiok onela esan zion orduan:

– Nik dizkiat kulpak, i ere akabatu ez autelako!

Eriotz-epaia eman eta Iruñen urkatu zuten(1).

Gertaera latz auek gogoratu ondoren, erri barruan paseatzen asi naiz. Zakurrak gogotik egiten didate zaunka, baiña kristaurik ez da ageri. Alako batean, kamioneta bat bozina joaz. Ogia dakarrena, noski. Bereala, etxe guzietako ateak zabaldu eta bakoitzetik emakume edo aiton bana azaldu.

Bear duten ogia erosi dute. Ni, pixkanaka, lau ogi eder daramazkian aiton batengana urbildu naiz:

– Emen, orain eun urte paseak, apaiza il omen zuten, ez da?

– Bai. Apaiza eta neskamea. Apaiz-etxea elizaren goiko aldeko ori zan. Apaiza meza ematen ari zala, il zuan iltzailleak neskamea. Garai artan, erriko etxe guzietan egiten zan ogia. Apaiz-etxean ez, ordea. Orregatik, etxe ontatik –Ibero du izena– eramaten zioten. Ala, eliz-mutilla joan zan goiz artan ere ogiarekin. Atean iltzaillearekin topatu; baiña onek zer egiña zuan jakin gabe bueltatu zan. Elurra zegoan eta iñor etzan egun artan etxetik atera. Biaramon-goizean, ordea, apaizak mezetarako kanpaia jotzen etzuala eta danak arriturik. Joan, etxean sartu, eta antxe arkitu zituzten bi gorputzak.

Erri au euskeraren mugan dago gaur, baiña erderaren aldetik. Orduan ere mugan egongo zan, baiña euskeraren aldetik. Ala ere, bertsoak erderaz jarri ziran. Onek, besterik gabe, zera agertzen digu: bi izkuntzetan zein zan gora zijoana eta zein beera.

Ona azken bertsoa:

Dios le dé la salvación
al desgraciado Toribio,
Virgen Santa del Perdón,
Madre del Verbo Divino.

---

(1) Eriotz-pena onen berri Pio Barojak ematen digu, bere *Vitrina pintoresca* liburuan, *Verdugos y ajusticiados* atalean:

"Una de las impresiones más profundas de mi juventud fue ver, de chico, desde el balcón de un cuarto de la calle Nueva, de Pamplona, el paso de un reo que llevaban a ejecutar en la Vuelta del Castillo. Iba en un carrito, rodeado de cuatro o cinco curas. Vestía una hopa amarilla pintada con llamas rojas y un birrete. Se llamaba Toribio Eguía. Había matado en Aoiz a un cura y a su sobrina(2).

Dos largas filas de disciplinantes, encapuchados, con sus cirios amarillos, cantando responsos o letanías, iban delante del carro. Detrás marchaba el verdugo, a pie, braceando. Era pequeño, rechoncho; llevaba traje de aldeano, sombrero pavero y polainas. Todas las campanas de las iglesias del pueblo tocaban a muerto...

Luego, por la tarde, lleno de curiosidad, sabiendo que el agarrotado estaba todavía en el patíbulo, fui a verle, y estuve de cerca contemplándole. Después apareció el verdugo a soltar el cadáver, y dió explicaciones ante un grupo de curiosos. Yo volví a casa temblando de horror".

(2) Bi oker daude emen. Erria Atondo zan; ez Agoitz. Eta apaizarekin ildakoa ez da illoba, neskamea baizik.

Narros-ko jauregia (I)

Aita Luis Coloma, jesuita, (1851-1915), idazle ezaguna izan zan. Osperik aundiena bere *Pequeñeces* nobelak eman zion. Kontaera labur bat ere badu, *El salón azul* izenekoa, Zarautzen, Narrosko jauregian gertatzen dana.

1890-etik 1900-era bitarteko abuztu bateko 23-an, Donostiatik Zarautza joan zala kontatzen du, artean trenik ez eta zalgurdiz, eta illundu ondoren iritxi. Gau artan ziran urteak Parisen *hugonot*een ilketa gertatua. Narrosko jauregi ortan eman zioten ostatu. Kontu kontari apalondoa luzatu ondoren, bere gelara erretiratu zan. Baiña etxeko bi seme zaarrenak kanpoan ziran. Aiek ere agurtu nai eta lotara gabe zai gelditu zan, kinke baten argitan.

Gelara joateko, urdin-kolorezko sala batetik pasa bear zuan. Orman zintzilik iru kuadro zeuden: batean, Jakob lotan, ametsetan zeruraiñoko eskailera ikusten zuala; beste batean, XVI mendeko zaldun bat; irugarrenean moja xaar bat.

Noizbait ere bi gazteak azaldu ziran. Aiekin itz aspertu bat eginda, bere gelara zetorren aita Coloma. Solairuan kolpe bat sentitu zuan orduan. Baita ere zerbaiten otsa lurrean, bola bat bueltaka balebil bezela. Denbora berean, indar batek bultzata, bera lurrera erori zan. Zutitu, sala urdiñean sartu eta an

solairutik sapairaiñoko argi bat ikusi zuan, ots arekin batera mugitzen zana. Biak, otsa eta argia, mojaren kuadroaren azpian bukatu ziran. Onen begiak zabaldu eta itxi egiten ziran, eta eskua kuadrotik kanpora aterata zeukan. Zaldunaren begiak, berriz, bi kandela bezin bizi eta gorri ikusi zituan.

Izua ezurretaraiño sartuta, bere gelan sartu eta oian zorabiatuta erori zan aita Coloma.

Urrengo goizean, kuadroak beti bezela zeuden. Ondoren Bilboko bidea artu eta illuntzerako Deustura iritxi zan aita Coloma.

Biaramonean, ango anai jesuita xaar batekin izketan asi. Nungoa zan galdetu eta Zarauzkoa. Narrosko jauregia ezagutzen ote zuan eta baietz.

– Eta agerpenik izaten al da an?

– Bai orixe! Sala urdiñean batez ere. Bein batez judu bat jauregira etorri baitzan. Kristaua zala esan, eta nagusiak, markesak alegia, sinistu. Gero, elizako kalizak-eta ostu eta gela ortan gorde zituan judu arek. Gaixotu, ordea, eta bertan il zan, eta aren anima deabruak inpernura eraman zuan. Baiña atzeko isatsa atean katiatuta gelditu zitzaion. Arrezkero, maiz etortzen da isatsaren billa.

– Gertaera orren berri xuxen dakianik bai al da?

– Bai. Alako aita. Zarauztarra bera ere, Filipinasetan urte-mordoa egiña. Aita eta anaia jauregi ortako administradoreak zituan.

Andik amabost bat egunera aita Coloma Loiolara etorri zan; eta aita zarauztar orrekin topo egin. Narrosko jauregiaz galdetu eta onela erantzun zion:

– Zarautzen, orain urte asko, lapurreta bat egin zuan elizan atzerritar batek. Ori da anai xaar orrek aitatutako judua. Ala zan edo zer zan ez dakit. Arrapatu eta urkatu egin zuten. Baiña orrek ez du zer ikusirik jauregiko agerpen oiekin.

– Zerk du, bada?

– Sala urdiñaren kondaira, gure etxean kontatzen zanez, bestelakoa da. Orain irureun urte, jauregira protestante bat etorri zan; *hugonote* bat. Ostatu eman eta sala urdiñean jarri zuten. Baiña gaixotu egin zan. Apaizak alperrik saiatu ziran Eliz Amaren altzora ekartzen. Il zan eta, diotenez, aren anima eta gorputza deabruak eraman zituan. Erriko iñork ez baitzuan jakin nun lurperatu zuten. Arrezkero, sala urdiñean ots bildurgarriak entzuten dira. Erriaren iritziz, ereje orren anima da.

– Eta ots oiek nolakoak dira?

– Billar-bola bat goitik eroriko balitz bezela. Gero bueltaka erejearen oia zegoan tokiraiño dijoa.

Aita Coloma arrituta gelditu zan. Olakoxea baitzan berak ere entzundakoa.

– Zuk ots ori iñoiz entzun al dezu?

– Nik ez. Baiña 1830 urte inguruan, gu administradorearen etxean bizitzen giñan udaran; eta neguan, jauregian. Gau batez, errosarioa esaten ari giñala, ateko aldaba entzun genduan. Aita oian zan eta amak amasei urteko anai zaarrari balkoitik begiratzeko esan zion, nor ote zan. Anaia, kandela bat artu eta abiatu zan. Bai andik laster karrasika asi ere. Korrika joan eta anaia an ikusi genduan, izuaren mende, sala urdiñean. Ango beste atea zabalik zegoan. Aitak etorri eta galdetu zuan: "Au nork iriki du?" Itxi nai eta ezin. Maratillak kendu gabe eta giltzarik gabe zabalduta baitzegoan. Gu oira bialdu giñuzten. Ondoren iñork etzuan gau artako gertakizunik bein ere aitatu.

Colomari azterketan asteko gogoa sortu zitzaion. Zer atera zuan urrengoan kontatuko degu.

Narros-ko jauregia (eta II)

Leengoan esan bezela, Aita Colomari Narrosko jauregiaren misterioa argitzeko gogoa sortu zitzaion. Leenengo argibidea 1863-IX-21-eko *La Época* egunkarian arkitu zuan, *Marqués del Amparo*-ren lan batean. Onen ondorengoak beren aurrekoaren paperak utzi, ari-mutur orri tiraka asi eta azkenerako zerbait atera zuan.

Juduarena 1586-koa da. Arrotz bat agertu zan Zarautzen, Lur Santutik zetorrela esanez. Genovakoa zan. Jauregiko nagusiak, Migel Zarautzek, ostatu eman zion. Gau batez, ordea, kanpotar ori elizan sartu, ango pitxiak lapurtu, jauregira ekarri eta bere gelan gorde zituan, aien billa iñor ara joango etzalakoan. Baiña susmuak aren gain eta preso artua izan zan. Bai azkenean aitortu ere. Eta urkatu egin zuten.

Erejearena 1572-koa da. Pedro Zarautz zan orduan jauregiko nagusia. Semea, Migel, Frantziska Maellarekin ezkonduta zegoan. Eta alaba, Mariana, ingles batekin, katolikoa zalako andik alde egiña.

Urrengo neguan, ekaitz zital bat altxa zan itxasoan, urak Mollarriko arkaitza ere estaltzeraiño. Olatu bat, jauregiko ormetan jo eta elizaraiño iritxi zan. Amasei itxas-gizon ere galdu ziran.

Itxasoa baretutakoan, an agertu zan txalupa bat, bizirik ozta-ozta zetozen bost gizonekin. Ospitalera eraman zituzten. Aietako bat, gaztea, iñork ulertzen etzuan mintzairaz asi zan. Baiña jauregiko alaba Marianak bere gizonarena zala igerri. Au etorri eta alkarrekin itzegin zuten. Inglesa izan. Pedro Zarautzek jauregira ekarri zuan orduan, eta sala urdiñean jarri.

Inglesak katolikoa zala esan zuan, Frantzitik Inglaterrara zijoala ekaitzak arrapatua.

Baiña gero eta gaixoago, eta azkenean il bearra gaiñean zuala esan bear izan zioten. Ura orduan, bere onetatik aterata, oitik salto egin eta oiuka ezpata bat eskatzen asi zan, bere burua katoliko txar aiengandik libratzeko, menenatu nai zutela ta.

Etxekoak etorri ziran. Ura etzan paketzen: protestantea zala; Parisen, San Bartolome gauean, katolikoen kontra burrukatua; leen gezurra esan zuala, bere burua salbatzeko. Au dana inglesez noski, baiña bertako alabaren senarrak dana ulertu.

Oieratu zuten. Bere erritarra alperrik alegindu zan ura gonbertitu nairik. Arek biraoka jarraitu zuan.

Errian orren berri zabaldutakoan, jendea jauregira urbildu zan: amazazpi itxas-gizon aiek ereje aren erruz galduko zirala; oitik atera eta itxasora bota bear zala... Pedro Zarautz jaunak naiko lan izan zuan bere erritarrak pakeratzen.

Egunsentian il zan erejea. Ori ixilik gorde eta urrengo gauean parkean lur eman omen zioten. Itxasora bota zutela edo jauregiko orma batean sartu zutela diotenak ere badira. Ala, aren gorputza deabruak eraman zuala esan zuan norbaitek, eta erriak sinistu.

Orixe da aita Coloma-k atera zuana. Orduan jauregira itzultzeko gogoa sortu zitzaion, ots aiek zer ziran garbitzera.

Iraillean etorri zan. Aurreko urteko gelan jarri zuten. An zeuden iru kuadro aiek: Jakob lotan, moja eta zalduna. Auek zein ziran ere ikasia zuan: moja, Mikaela Agirre, 1603-an jaio eta irurogei ta amabost urterekin Valladoliden illa, komentuko superiora zala. Zalduna, Migel Zarautz.

Gaua iritxi eta Aita Coloma bere gelara sartu zan. Sala urdiñaren ateak zabaldu zituan. Exeri eta irakurtzen asi. Erlojuak amabiak jo zituan. Etzan ezer gertatu, eta irakurtzen segi.

Alako batean, oinkada arin batzuk. Zer izango eta etxeko zakur bat. Ordubete pasa eta beste ots bat. Zer ote eta beste zakur bat, sukaldean puskaren bat arrapatu eta ura jaten ari zana.

Ostera zai jarri. Denbora aurrera. Baiña gau artan etzan ezer ere gertatu. San Bartolome gaua etzalako agian? Ez dakigu. Baiña aurreko urteko ots aiek zer ziran ezin garbiturik gelditu zan aita Coloma. Ondoren, dana paper zurira pasa zuan.

Kontatzen duana egia ote da? Ez al da nobelista aren asmakizunen bat izango? Baditeke. Baiña arek sekretu ori berekin eraman zuan beste mundura.

Narrosko jauregira urbildu naiz. Aren armarrian onela irakurtzen da: *"Zarauz antes que Zarauz"*.

Coloma-k onela dio:

> *"Nada más triste que la entrada y el aspecto de esta antiquísima mansión señorial, que recuerda por lo artística y sombría una decoración de ópera romántica... Un gran parque semicircular de árboles seculares frondosos y copudos, sombreado en parte por la negra mole de la iglesia; bancos rústicos, un lago y una antigua cruz de piedra cubierta de yedra..."*

Jauregia olaxe dago gaur ere. Baiña putzurik ez dago eta gurutzeak untzarik ez du. Beste aldean

Zarauzko ondartza. Au eta jauregiko ormak kolorez berdintsuak dira. Baiña bai alde batetik eta bai bestetik, ate-leioak ondo itxita daude, etxe onek kanpoko munduarekin ezer ere nai ez balu bezela, bere sekretua obeto gordetzearren...

Jentil-zubi

Jentilzubiren leen aitamena, nik arkitu ditudanetan, Juan Ernesto Delmas (1822-1892) jaunak egiten duana da. *Euskal-Erria* aldizkarian agertu zan 1880-an.

Baiña jaun orrek leienda edo istori-sail bat idatzi eta inprentan zuan, eta andik artuta.

Delmas orrek dionez, *Jent-il-Zubi* bear omen du, ez *Jentil-zubi*; eta *Puente de la Muerte* bere esan naia, eta ez *Puente de los Gentiles*. Nekez arkitu da gaur iritzi orrekin bat etorriko danik. *Jentil-zubi* bear duala dudarik ez da.

Ondoren, leienda ori kontatzen du. San Antonio egun batez, Arratiako erromes-talde bat Dimatik Urkiolara zijoan, oitura zaarrari jarraituz.

Egun kiskalgarria zan. Alako batez, laiño beltz batzuek eguzkia estali eta euri-erauntsi bildurgarria asi zuan.

Arratiar aiek, an urrean, Kobalde izeneko lekuan, Baltzolako kobak zirala bazekiten eta aruntz abiatu ziran, aterpe billa.

Baiña tximista batek geldi arazi zituan. Berriro ere ekin zioten, baiña beste tximista batek kobara joaterik etzegoala erakutsi zien. Orduan, abots bildurgarri bat entzun zuten:

– Errukarriak! Nere barrutian nola sartu zerate? Ez al dakizute zuen otoitzak ez dutela ezer balio? Alde emendik, jende nazkagarria! Ez dago zuek emendik bizirik aterako zaituen San Antoniorik!

Erromes aiek, izuak arturik, onela zioten:

– San Antonio, lagundu gaitzazu!

Orduan mendi bat gaiñera zetorkiela ikusi zuten. Beren biziaz etsita, errezatzen asi ziran.

Baiña denbora aurrera eta ezer gertatu ez. Begiak altxa eta arkaitzak beren buruen gaiñean nolabait geldituta ikusi zituzten. Bai abots gozo bat entzun ere:

– Zuen bideari segi!

Aurrera jarraitu, Kobaldera iritxi eta an ikusi zuten arkaitzak arku arrigarri bat egiña zutela. Uraxe da geroztik *Jentilzubi* izenez ezagutzen dana.

Jose Migel Barandiaranek ere aitatzen du, bere *Diccionario de Mitología Vasca*-n: zubi ori berez egiña dala; inguruko kobetan jentillak bizi izan zirala; Urrusti menditik urrengo mendira joateko zubi ortatik pasatzen zirala; ango Axlor izeneko ar-zuloan antziñako gizonen ezurrak eta aztarrenak azaldu dirala, eta abar.

Dimako Faustino Etxebarria bertsolariak, berriz, onela dio bere *Nire gazte denpora* liburuan (1):

> "Gure etxeti gertu dagoz Baltzolako Kobak esaten jaken kobak. Koba orren ondoan dago Jentilzubi esaten jakon atxezko zubia. Aren ganetik auntzak pasatzen dira, eta geu be gaztetan sarritan pasatzen giñan. Baña ez dago ondo pasatzeko.
>
> Lengo zarrak esaten eben jentillak ebizala zubi ori ondo egiten, eta Dimeko kanpaia entzun ebela, ta koba barrura sartu zirala, eta oraindik koba barruan dagozala.

Agaiti, gabaz ara ondorantza ez joateko esaten euskuen aitak eta amak, ze jentillak gabaz urten laikiela kobati buelta bat emoten da.

Ba Jentilzubi ori an dago,
au da gauza seguruan,
baña ziurrik nok egiña dan
ez da jarri liburuan.
Baña zubia tenterik dago
oin be lengo inguruan,
oraindik ziurtasunik barik
jakintsuaren buruan".

Are geiago: Faustino Etxebarriak gogoan du Barandiaran jauna nola ibili zan Baltzolako kobak aztertzen, bere *Nor garan azaldu* liburuan dionez:

Etorri ziñan egun batean
ni jaio nintzan etxera,
Baltzola deitzen kobak ikusi
ta al zana billatzera.
Gure gerraren aurreti zan au,
banoa akordatzera,
nire aita ta ama orduan,
zeu be gogorauko zera,
egunez koban lan egin eta
gugaz gaba pasatzera.

Bertaraiño joan naiz: Dimatik Indusi auzora. Andik Gibiltar baserrira. Urrena, erreka-zulo batean gora. Ura saltoka arkaitzetan beera. Goraxeago, erreka ori arri tartean sortzen dan lekua.

Bertan, goi aldetik, Jentilzubi ori. Arkaitz aundi batek arku bat egiten du; bidea azpitik pasa; arteak eta untza an eta emen arkaitzaren estalgarri.

Aurrera segi eta Kobaldera iritxi: amiltegi bat goizeko eguzkiarekin txuri-txuri; arte beltz batzuk aitz tarteetan, erdi zintzilik, beren adarrak egoaizeak mugitzen dituala. Antxe kobako ao illuna.

Leku arrigarri oni begira egon naiz minutu batzuetan. Alako batean, burutapen bat sortu zait: toki au ez al da jentiltasunaren santutegi bat izango? Eta Jentilzubi au beraren atea? Ez dakit, baiña ez nuke ezetz esango.

(1) *Auspoa* 237, 1966.

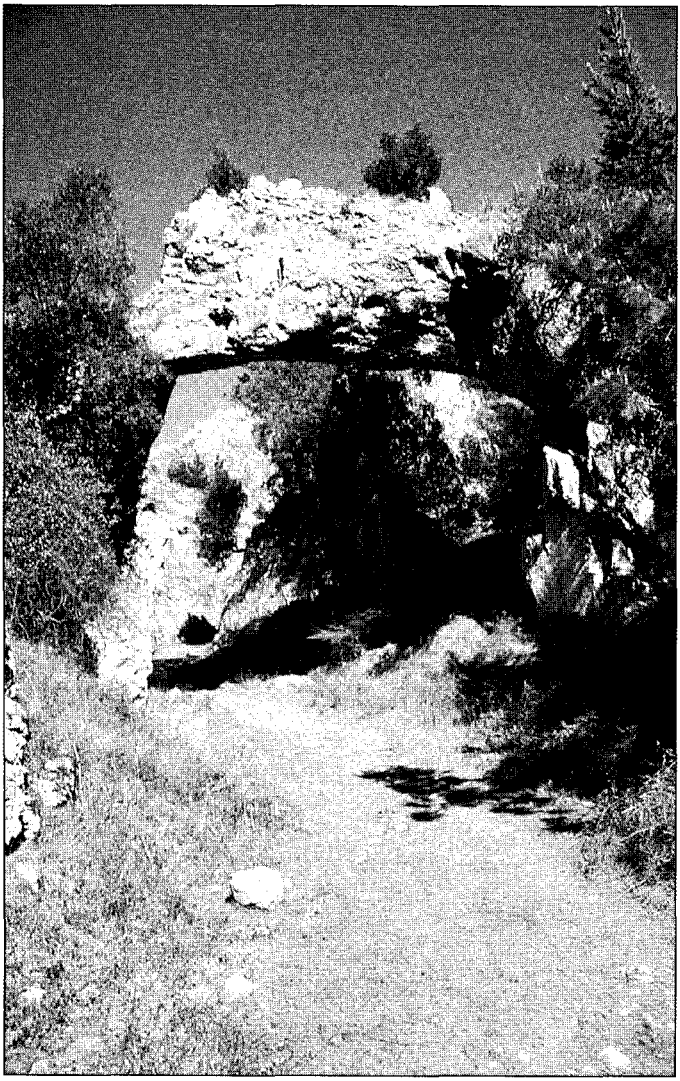

Jentil-zubi, Dima, Bizkaia.

Aianzko gaztelua

Iruñetik Aragoi aldera goazela, Noaingo bide-gurutzean ezkerretara artu oi degu geienetan, Elortz eta Ibargoitiko aranak igaro, Loitiko gaiñera igo eta Liedenara eta Zangotzara jexteko.

Beste bide bat aukeratu det gaurkoan. Huarte atzean utzi eta bereala naiz Elkanon. Emen Joakin Lizarragaren (1748-1835) oroipena datorkit. Erri ontako seme eta bertako erretore izanik, ainbat sermoi euskeraz utzi ziguna.

Urrotz erria urrena. Izaga mendia ageri da aurrean, San Migel ermitarekin. Eskubira, Liberriko gaztelua. Billabetako eliz erromanikoaren ondotik segi. Agoitzko bidea ezkerretara utzi eta Aos errian gelditu naiz. Au gain batean dago, eta Longidako arana aurrez-aurre ikusten det: labore-soro ederrak berde-berde, aien erdian Aianzko gaztelua, eta Leireko mendi luzea urrutian.

XIV mendera atzeratu gaitezen orain. Karlos II (1349-1387) zan orduan Naparroako erregea. *El Malo* izengoitia erantsi ziotenez, etzan ura ere aldare batean jartzeko modukoa izango.

Errege ura Evreux etxekoa zan; frantzesa, beraz. Frantzian erri eta gaztelu asko bereak zituana. Ango erregearen alabarekin ezkondu zan. Aitagiarrebari bereak zituan eta aren mende zeuden lu-

rralde batzuk eskatzen zizkion. Baiña arek suiari entzungor egin.

Karlos II-ak zer egin zuan orduan? Naparroan gudarozte bat bildu, Baionara eraman, itxas-ontzietan sartu eta Normandian legorreratu. Iparamerikarrak eta inglesak 1944-an egin zutena ez da, beraz, itxas-ertz ontan egin dan leenengo *desembarcoa*. Ondoren, Karlos II-aren gizonak lurralde aietan barrena kalte aundiak egiñez ibili, al zutenari atzaparra erantsiz.

Frantziako erregearen semea Naparroako erregearen lagun miña zan, itxuraz beintzat. Ala, Ruango gazteluan bazkari batera gonbidatu zuan. Bazkari alaia zijoan. Baiña alako batean eun zaldun azaldu ziran, armaz josita, eta Naparroako erregea eta bere lagunak preso artu zituzten.

Une artan, Frantziako erregea agertu zan, eta agindu au eman: presoak gela banatan sartzeko, aitorleren bat ekartzeko aiei, eta urkamendia prestatzeko. Mandatu oiek egin bitartean, Frantziako erregeak bapo bazkaldu. Ondoren, preso artutako bost zaldun urkamendira igo arazi eta an lepoa moztu. Naparroako erregea, berriz, Parisa eraman eta Louvre-ko torrean kartzelan sartu. Andik Cambresi lurraldeko Alleux-ko gaztelura aldatu.

Berri oiek sutan jarri zituzten Naparroako erregearen zaldunak: normandiarrak eta naparrak. Baita erregearen anaiak Inglaterraren laguntza lortu ere. Gerran gogor asi ziran. Baiña orduko gertakizun guziak ezin aitatu eta bakarra kontatuko degu.

Napar zaldun batzuek Normandiako beste batzuekin alkar artu zuten. Naparren izenak: Rodrigo Uriz, Korbaran Lehet, Karlos Artieda, Garroko baroia, Juan Azkona, Migel Etxahuz eta Fernando Aianz. Azken au aurrean daukagun gaztelukoa eta taldearen buru egiten zuana.

Ikazkin batzuekin izketatu ziran, eta aien arropak jantzi eta zaku ikatzak eta egur-zamak bizkarrean artu; baiña bai ezpatak ere, ondo izkutatuta. Illunabar batean Alleux-ko gazteluko ateak jo zituzten. Guardiak, ezer txarrik pentsatu gabe, aurrera pasatzen utzi. Aiek, ordea, barrura sartutakoan, beren ezpatak atera eta aurrean jartzen zana alderik alde zulatu. Orrela libratu zuten beren erregea. 1357-ko azaroan gertatu zan ori.

Berri auek Frantzisko Aleson-en *Anales del Reino de Navarra*-tik artuak ditut, eta onek onela dio:

> *"...la hazaña... fue muy celebrada y dignamente aplaudida, no solamente en Navarra, sino también generalmente en Francia y en las otras Naciones de Europa. Y lo será eternamente en todas las del mundo a donde llegare su noticia, y tuviere estimación el honor y la valentía".*

Betiko gorde zitezen, zaldun aien izenak idatzi egin ziran *Cámara de Comptos* dalakoan, *Árbol de la Fama* izenekoan. Erregeak ere ondo saritu zituan.

Gertaera oiek buruan erabili ondoren aurrera jarraitu det. Aos erria dagoan gaiñetik jetxi naiz, baiña Aianzko gazteluraiño ezin iritxi, sarrera galerazita dago eta.

Kamioa Irati ibaiaren ertza ikuitzen du zenbait alditan. Artiedako gaztelu ederra eskubira. Emengoa ote zan Karlos Artieda, erregea libratu zuten zaldun aietako bat? Erripodas errian, Areta ibaia pasa. Ilunberri erria, gain batean. Ango *foz* edo menditarte estua ezkerrera. Urrena, *Venta de Judas* izeneko bide-gurutzea. Kamio au emen biltzen da Noaindik datorrenarekin.

Solferinoko itxua

Napoleon I edo Napoleon Aundia nor zan danok dakigu. Napoleon II, berriz, aren semea izan zan, ogei ta bat urterekin illa. Eta Napoleon III, aren illoba, aren anai Luisen semea.

Onek Frantziako leendakari izatea lortu zuan 1848-an; eta enperadore 1852-an. Osabaren bidea jarraitu nai zuala dirudi. Ala, nunai gerra egiten asi zan. Krimean Errusiaren aurka 1853-an; urrengo, Austriaren aurka Italian.

Onek, izan ere, zatitua egonik, batasuna nai zuan. Baiña Austria aren puska eder baten jabe zan. Ura ari kentzearren, Italia eta Frantzia alkartu egin ziran. Ortik asi zan gerra, 1859-an.

Mutil-bilketa ez dakigu nola egingo zan. Aietako batek betiko pena izango zuan joan bear izana:

> Harmen hartzerat deitu ninduen
> gazterik zorte etsaiak,
> urrundu nintzen herri alderat
> itzuliz usu begiak.

Frantziako soldaduak Italiara jo zuten, Alpes mendietan barrena, Napoleon aundiak irurogei ta iru urte leenago egin zuan bezelaxe. Aren illobak ori gogoan zeukala nork duda egin? Ala, Solferinoko

errira iritxi ziran. Baiña ura ez ikusia obeko zuan onela esango zuanak:

Zorigaitzean baitut ikusi
Solferinoko hegia!
Alferrikan dut geroztik deitzen
iguzkiaren argia.

An jo zuten alkar bi etsaiak, Frantzia eta Italia garaille gertatuz. Berrogei milla gizon il ziran. Pakea bereala egin zan. Bizirik geratuak beren erietara itzuli ere bai. Aietako batentzat alperrik izango ziran andik aurrera eguzkia eta izarrak:

Nihoiz enetzat ez da jeikiren
goizeko argi ederra;
zeru gainetik nihoiz enetzat
distiraturen izarra.

Itxuturik baitzetorren:

Betiko gaua, gau lazgarria,
begietarat zait jautsi;
ene herria, ene lagunak
nihoiz ez behar ikusi!

Bere maiteen begiak ere ezin ikusi:

Ene amaren begi samurrak
betiko zaizkit estali.
Maiteñoaren begitarteak
behin betiko itzali.

Jaioterriaren inguru ederra ere ez:

Larrainetako haritz, gaztaina,
mendietako iturri,
horiek oro enetzat dire
amets histu bat iduri.

Baiña ongi entzuten zituan erriko mutillak:

Ene herrian gazte lagunak
kantuz plazara doatzi;
eta ni beltzik etxe xokoan
irri egiten ahantzi.

Andik bost urtera, 1864-an, olerki-sariketa ospatu zan Saran. Bialdutako saillen artean, *Solferinoko itsua* izenekoa etorri zan, *A. Salaberry*-k firmatua. Bigarren saria eman zioten.

Igaro berria baitzan, orduko jendeak etzeukan gerra ura zer izan zan iñork esan bearrik.

Baiña olerki onen misterioa ez da oraindik argitu. Onela dio 1959-ko *Gure Almanaka* urtekariak:

> "Nehork ez du xilatu ahal izan nor zen Salaberri. Bizkitartean fama da J. B. Elissamburu kapitaina zela bertsu horien egilea. Orok badakite denbora hortan soldadoek ez zutela eskurik, zerbitzuan zireno, deus izkriburik ager arazteko beren izenarekin, eta askotan Elissanburuk gorde du bere deitura *Piarres Adame* sinatuz. Ez litake harritzeko Salaberri ere hura eta bera izaitea".

Baiña Salaberri ori egiazko gizakia zala diotenak ere badira.

Napoleon III onek, gerraz ezin aspertuz, bere soldaduak Conchinchinara eta Mejikora bialdu zituan. Gero, Prusiari gerra eman 1870-an. Baiña aldi artan kukuak oker jo zion. Sedango burruka galdu eta prisionero egin zuten. Enperadoretza utzi eta Inglaterran il zan, 1873-an.

Beraren emaztea, Eugenia de Montijo, Granadako alaba zan. Baiña aurrekoren batzuk Bizkaikoak omen zituan, Arteagakoak. Ala, jauregi eder bat an altxatzea agindu zuan bere senarrak.

Bitartean zer egin ote zuan Solferinoko itxu doakabeak? Dudarik ez baita Solferinoko burrukaldian ikusmena galdutako mutillen bat Saran edo auzo-erriren batean izan zanik.

Ala, bertso-sail eder onen egillea itxu ori bera ez bazan, Elizanburu edo besteren bat izanik alegia, onek gerra artan bista galdutako mutillen bat ezagutu eta aren egoera adierazten digula garbi dago noski.

Andik urteetara berdin egingo zuan Pedro Maria Otañok ere: itxu bat limosna-eske ikusi eta ondoren *Limosnatxo bat* izeneko bertsoak jarri.

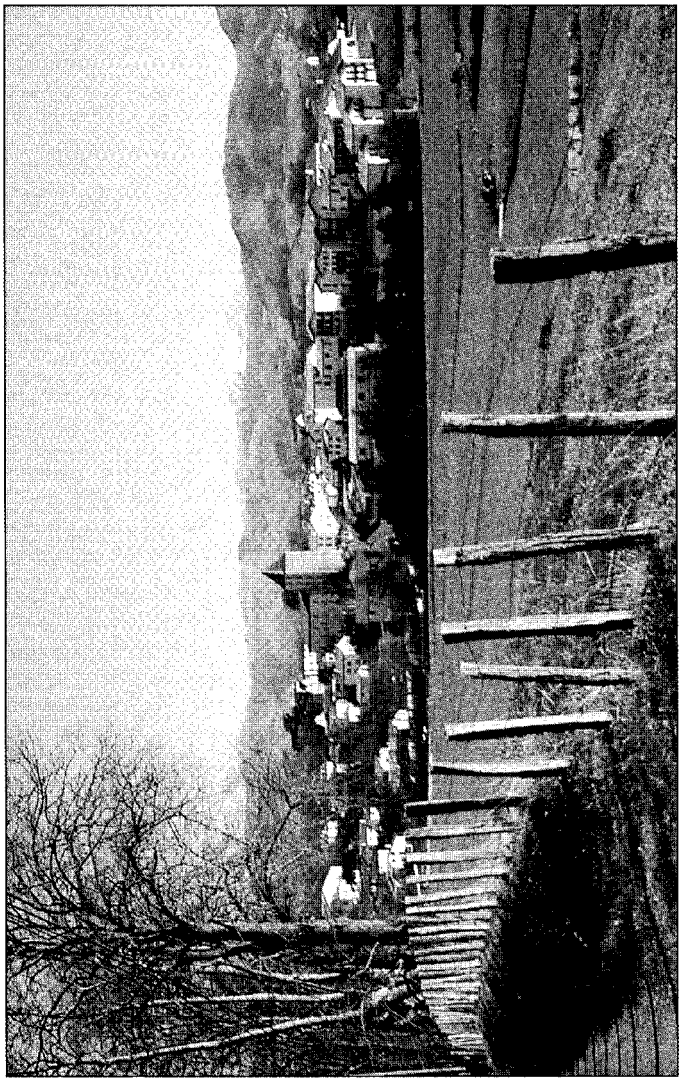

Sara, Lapurdi.

Lapurrak Ondarroako Antiguan

Ondarroako Antiguako Ama Bijiñaren elizari buruz itzegingo det gaurkoan. Baiña erri orrek ainbat euskal idazle eman duan ezkero, oietako iñork ez ote du nere gai au leendik jorratu? Ala balitz, nere berriak oso zaarrak gertatu ditezke.

1879 urtean, *Euskal-izkribatzalleen indar-neurtzea* ospatu zan Donostian. Saritutako lanak, urte berean *Antonio Baroja-ren moldizkiran* argitaratu ziran. Baiña, zergatik ez dakigula, egilleen izenak esan gabe. *Antiguako Ama Virjiña* izenburua zuanak, *lenbiziko sariaren aldaera* irabazi zuan.

Egillea Bilbotik Donostira itxasoz dator. Emen Ubako Ama Birjiñaren ermitara lagun batekin igo da, eta au antxe kontu kontari asten zaio.

Bein, amonarekin Ondarroako Antiguara igo omen zan, festa-bezperako Salbea entzutera. Eliza jendez beteta zegoan. Bera, ordea, beste gauza batez arritu zan: korupean gizon batzuk eskopetaz armatuta ikusteaz. Baiña entzun dezaiogun berari:

"Itandu neutsan amonari zertara etozen alan gizon areek.

– Goazen kanpora eta an esango deutzut.

Eta bertatik urten genduan eleizatik, eta jarri giñan eleiz aurrian eguan intxaurpian, eta alan egiztuten asi zan:

– Gaur lako egunen illun abarrian gure antxinakuak etorri zian Salbera, Ama Birjiñagana biyotzak amodioz beterik. Gaur legez eleizia argiz beterik eguan. Birjiña Santiaren arpegiak zeruko eguzkieen argitasunagaz diztiatuten eban, ederturik bere ta Semiaren jantzi urreariz loratuakgaz, eta urre gorri garbizko koroiakaz, Ondarruako seme batek, Aita Done Agustinen eremutar, Filipiñeetako ugarteeko komentutik eskiñi eta bialduak. Salbia entzunik, jatxi zian guztiak eureen etxetara, biyamoneko jaian oroitzia ipiñita.

Gauerdiko lo gozuan euazala, esnatu zan uriko jende guztia Antiguako kanpaien otsurru gogorragaz. Gizon bat legez, urten ebeen kalera erdi jantzirik, eta itanduten eutseen alkarri:

– Zer dago Antiguan? Zer esan nai dau kanpai otsurru ain gogor eta jarraituak? Guazen ara.

Eta gizonak eta emakumeak korrika al guztian igon ebeen aldatza; eta, erdi itorik arnas ezin egiñik, ikusi eben miragarrizkoa: kanpai biyak eurak bakarrik otsurruten ebela. Eleizako atia zabal-zabalik euan; baita altarako argi guztiak biztuta; eta eleiz barruan iru gizon, guztiz itxura txarrekuak.

Bata ur bedeinkatu ontziyaren alboan euan; bestia eleiz erdiyan; eta irugarrena altara gañian, Ama Birjiñaren koroiari oratuten eutsala ezker eskuagaz, eta Jesus Umiarenari eskumakuagaz, eta irurak zirkin ezin egiñik.

Uriko alkatia deituagaz, eratxi zitueezen uraistegira, eta ikaragarrizko legautsia ezagutu izan zanian, andik egun batzuetan eruan zitubezeen an gure aurrian dagon mendi gañera, estu-estu loturik, eta an ill zitubezeen, soka bat saman orapildu eta arbol adar baten loturik. Txarto dabiltzenak txarto amaituten dabee.

Iru lapur gaiztueen soñekuak eureen makilletan ipiñi zitubezeen eleiz onen uztaiziñeetan, eta oraindiño soñeko oneek ikusi leikez gaurko egunian ipiñi izan zian tokiyan.

Andik ona lau gizon eskopetadun etorten dira urtian-urtian, uriko Bilgumaren aginduz, Ama Birjiña gordetzeko alako lapurren eskuetatik".

Oneraiño, beraren izenik ez dakigun bizkaitar jator orren itzak. Baiña kontaera au zer ote da berez? Benetako istoria ala leienda utsa?

Egia bada, lapur oiei auzia egingo zitzaien eta paperak or egongo dira artxiboren batean. Oietxek argituko ligukete gertaera guzia.

Lapurren soiñekoak artean an omen zeuden. Onezkero izkutatuak izango dira noski. Egun ortan lau eskopetadun igotzeko oitura ere galdua izango da.

Baiña Antiguako lapurren gertaera au leienda izango da. Beste zenbait santutegitan ere berdin kontatzen baita. San Migelen adibidez.

Toki oietan izan berria naiz. Deba, Mutriku eta Saturraran igaro eta bat-batean an agertu zait Ondarroa, bere eliz dotore eta antziñako zubiarekin. Eskubira itxas urdin-zabala. Ezkerrera Berriatuko mendiak; eta Artibai ibaia aien tartean bide egiñean.

Baiña nere begiak mendiaren erpiñera dijoaz. An ikusten baitet Antiguako eliza, goizeko eguzkiaren argitan. Zenbat olako kontaera gordetzen ote dituzte gure erri eta mendietako ermitak?

Arteagako jauregia

Bizkaiko Aldundiak, 1856-ko uztaren 17-an, Gernikako arbolaren itzalpean bilduta, oso erabaki berezia artu zuan: Bizkaitik urruti jaiotako aur bat bertako semetzat artzea.

Nor ote zan bera? Napoleon III-aren eta bere emazte Eujenia Montijoren semea, urte bereko martxoaren 16-an mundura etorria. Beraren izenak: Eujenio Luis Juan Jose.

Bizkaiak zer ikusteko zeukan orrekin? Amak, naiz Granadan jaioa izan, aurrekoak Gautegiz-Arteagako torre-etxekoak zituala, eta onen jabea bera zala.

Berri ori ematera bi ordezkari bialdu zituan Bizkaiko Aldundiak Miarritzera, Frantziako Kortea an baitzan udara pasatzen.

Andre Eujeniari oso atsegin izan zitzaion erabaki ori. Are geiago: M. Couvrechef arkitektoa Bizkaira bialdu zuan, Arteagako torre-etxe orrekin zer egin zitekean ikustera: edo leengo zaarra berritu edo berri-berria altxatu. Jaun orrek gauza arretaz aztertu eta planoak egin zituan.

Andik laster, 1857-ko maiatzean, lanak asi ziran, etxe zaarraren oiñarriak eta ormaren batzuk aprobetxatuz. Baiña beetik goraiño lujo aundiz. Marmola ere ez gutxi, Gautegizko eta Ereñoko arrobietatik ekarrita.

Bitartean, Napoleon III-ak, bere osaba Napoleon aundiaren pausoak jarraitu nairik-edo, gerra eta naaspilletan sartu zituan bere mendeko soldaduak: Krimea, Austria, Mejiko, Conchinchina, Erroma...

Ondoren, 1870-ean, Prusiari eman zion gerra. Bera ere ara joan zan, Frantziako soldaduen buru, bere amalau urteko seme bakarra alboan zuala.

Baiña aldi ontan kukuak oker jo zion. Sedango burruka galdu eta bera prisionero erori. Ondoren, errepublika-zaleak gaillendu Frantzian, eta berak Inglaterrara alde egin bear. Antxe bildu ziran berriro senar-emazteak eta beren seme bakarra.

Napoleon III ondoezik asi eta 1873-ko ilbeltzaren 9-an il zan.

Semea *Academia Militar* batean sartu eta emeretzi urte zituala, 1875-ean, ofiziale zan. Garai artan Inglaterra, ainbat alditan bezela, Afrikan gerran zebillen, *zulú* izeneko beltzen lurraldean.

Eujenio printzipeak arako eskeiñi zuan bere burua. Amak aalegiñak egin zituan ari amets txoro oiek burutik kentzearren. Baiña semeak bere kasketarekin segi. Etzan, bestela, Bonapartetarra izango.

Afrikan, egun batez, kapitan bat, printzipea eta sei soldadu gerra-ibillaldiren batera atera ziran. Atseden artzen zeudela, beltzak ixil-ixilik urbildu, eta bi soldadu il zituzten. Kapitanak-eta iges egin zuten.

Printzipea, bere zaldia aztoratuta, lurrera erori zan. Orduan legoi bat bezela burrukatu zan. Sei bat beltzen lanak egin ere bai. Baiña bera ere antxe lurreratu zan, amazazpi zauri artuta.

Orrela il zan, 1879 urtean, Afrikako lurretan, ogei ta iru urteko mutil gazte ura, Frantziako printzipea eta Inglaterrako gudaroztean ofizialea izateaz gain, beste titulu bat ere berekin zeukana: Bizkaiak bere semetzat artua izana.

Franborough-eko komentuan lurperatua izan zan, aitaren ondoan. Ama ere ara eraman zuten, Madriden 1920-ko uztaren 11-n il zanean.

Onek berrogei urte igaro zituan, beraz, bakardadean, senarra eta semea galdu ondoren. Amets bat irudituko zitzaion orduan bera Frantziako *emperatriz* izan zan garai dizdiratsu ura. Baiña mundu ontako onoreak apar utsa omen dira ta...

Idazlan au egiteko erabili ditudan liburuetan arkitu ez detana zera da: andre Eujenia au jauregi ontara iñoiz etorri ote zan. Ni baiño jakintsuagoa bearko da puntu au argitzeko.

Arteagako gaztelua urrutitik ikusia neukan bein baiño geiagotan, Lekeitiotik Gernikara joan naizenetan. Baiña ez da denbora asko bertaratu naizela, idazlantxo au dala bide.

Jauregi dotorea da; arri sillare ederrez egiña eta inguruan jardiña edo parke bat duala. Ezagun du gastuaren bildurrik gabe altxatu zala. Berarekin zer ikusirik izan zuten gizakiak emendik urruti bizi eta il ziran. Baiña etxe onek aien oroipena zintzo gordetzen duala esan genezake.

Pena batekin etxeratu nintzan: jauregia utzi samartua ikusi nuala. Andre Eujenia ildakoan, aren illoba zan Peñarandako Dukearentzat gelditu omen zan. Beraren jabea gaur nor dan ez dakigu.

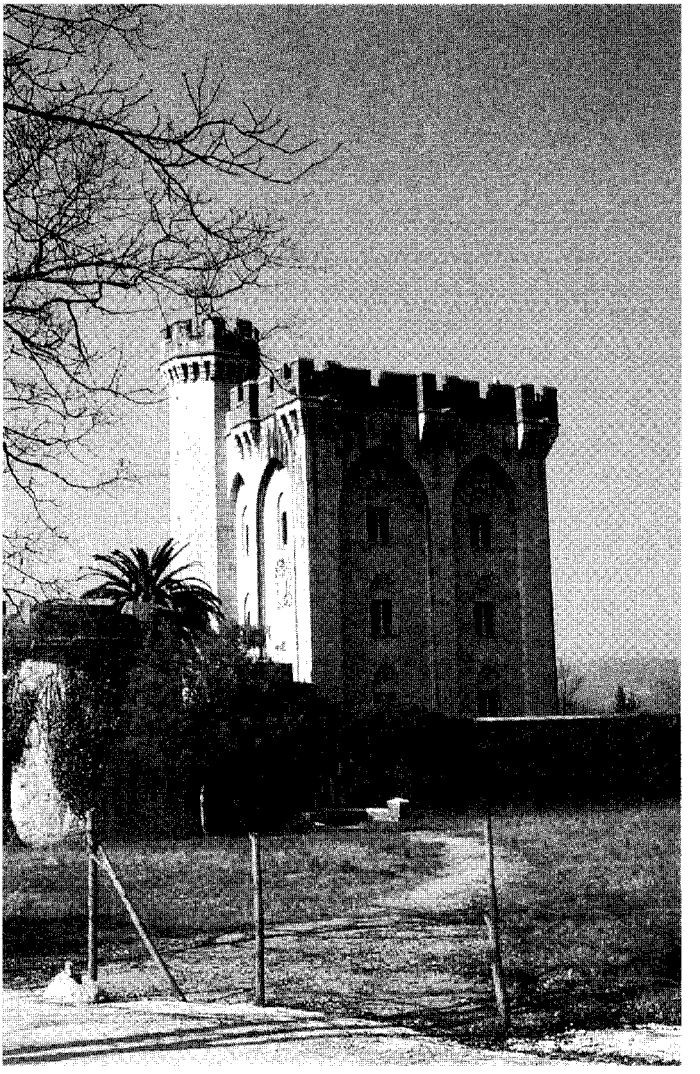

Arteagako jauregia, Gautegiz-Arteaga, Bizkaia.

El voto de San Indalecio

San Juan de la Peña-n izan nintzan azken aldian, *Geografía medieval del voto a San Indalecio* liburua eskuratu nuan. Ricardo Mur Saura beraren egillea. Onen lanaz baliatuko naiz gaur. *Voto* itz orrek zer ikusirik ez du gaurko ontan auteskundeekin. Jaungoikoari edo santuren bati ematen zaion itza edo egiten zaion ziña da. Erriak geienbat *promesa* itzarekin adierazi oi duana.

San Indalezio, berriz, Santiagoren ikaslea izan omen zan. Apostolu oni Ama Birjiña Zaragozan Ebro ibaiaren ertzean agertutakoan jarraitu ziona. Bere lagunak Tesifonte, Zezilio, Segundo, Hesikio, Torkuato eta Eufrasio omen zituan.

Andik Jerusalena joan ziran danak. Emen Santiagori lepoa moztu ziotenean, aren gorputza Galiziara ekarri zuten, eta Konpostelan lur eman. Urrena, San Pedrok eta San Pablok zazpi lagun oiek Erroman obispo egin zituzten, eta Españia gonbertitzera bialdu.

Emen nork bere bidea artu zuan. Indalezio toki askotan saiatu zan fedea zabaltzen. Azkenik, Urci irian, gaurko Almerian alegia. Baiña an itxasora bota zuten, eta martiri il zan. Kristauak aren gorputza uretatik atera eta bertan lurperatu zuten.

Oraindaiñokoak leienda dirala esan bearrik ez dago noski; eta urrena ez dakit zer izango dan.

Andik urteetara, 1084-an, Sancho Ramírez Aragoiko erregea zalarik, latiñez onela zion arria azaldu zan Almerian: *Emen datza Indalezio, Urci iriko leenengo gotzaia.* Eta azpian San Indalezioren gorputza. Atera eta San Juan de la Peña-ra ekarri zuten.

Orain, berriz, istoriaren barrutian sartuko gera bete-betean. Esango deguna 1187-ko dokumentu batek diona baita. Urte artan, berreun eta ogei ta zortzi errik promesa au egin zuten: legorteak ainbat estutzen zituan ezkero, erri oietako etxe bakoitzetik lagun bana urtero etorriko zala San Juan de la Peña-ra, San Indaleziori euria eskatzera.

Idazki ortan erri oien izenak ere esaten dira. Geiegi, zerrenda osoa emen agertzeko. Baiña Ricardo Mur Saura jaunak iru taldetan banatzen ditu. Batetik, gaur egunean bizirik jarraitzen dutenak; urrena, illik edo usturik daudenak, baiña nun zeuden dakigunak; azkenik, nun ziran ere ez dakigunak.

Guk beste iru taldetan banatu genezazke. Batetik, beren izenak garbi-garbi erderatik datozenak: Casanueva, Castiello, Centenero, Lobera, Lucientes, Miramont, Miranda, Paduls... Urrena, dudazko jatorria dutenak: Grosin, Guasa, Osia.. Azkenik, euskal jatorri garbia dutenak: Arres, Artaso, Artieda, Aisa, Biscarra, Borabe, Exavierre, Xavierregay, Ysuerre, Yzarbe...

Hueskako mendietan antziñako denboretan euskera itzegin zala salatzen dute izen oiek, noiz arte esatea oso gauza zailla bada ere. Latiña izango zan, ziur aski, izkuntza-aldaketa ekarri zuana.

Gizaldiz gizaldi, egindako promesa zintzo asko bete zuan berreun eta ogei ta zortzi erri oietako jendeak. Baiña urteen buruan gainbeera asi zan erromeri ori. XVIII mendean emezortzi erri joaten baitziran; besterik ez. Mende ontan, berriz, oitura zaarra il-zorira iritxi zan.

Orain urte batzuk, ordea, Jaka eta inguruko jaun batzuek erromeri ori salbatu asmoak artu zituzten. Bai lortu ere, gogotik saiatu ondoren. Gero ta geiago dira, beren aurrekoak egindako *voto* edo promesa kunplituz, San Juan de la Peña-ra etortzen diran erriak.

Baiña erri bakoitza bere gurutzearekin igotzen danez, ez dute esaten "oinbeste erri etorri dira", "oinbeste gurutze etorri dira" baizik. Promesa egin zala zortzireun urte betetakoan, 1987'an, berrogei ta zortzi gurutze bildu ziran.

Garagarrillaren asieran izaten da erromeri ori. Izadia edertasun betean egoten da urte-garai ortan, eta alderdi ura zer esanik ez. Ango basoak, ango zelai berdeak, ango arkaitz tenteak, andik ikusten dan Pirineo mendietako ikuspegia!

Baiña San Indalezio ez da ango santu bakarra. Santutzat dauzkate Ataresko Juan, eta Felix eta Voto anaiak ere. Nere adiskide miña zan Hilario Jarne jaunak egun ortan santu oiei kantatzeko bertsoak jarri zituan; eta alkarrekin egindako *Junto al fogaril de Atarés* idazlanean, irugarren tomoan, argitaratu. Ona oietako bat:

Para que más se remonte
vuestra fama esclarecida,
en este elevado monte
vuestro patrocinio anida.
Con amor nuestra comarca
a suplicaros llegamos;
pilotos de nuestra barca,
en vosotros confiamos.

Antiguako Ama (Orduña)

Antiguako Ama, Orduñakoa, Txarlazo mendiaren oiñean dago, aldapa leguntzen asten danean, erritik kilometro batera, lorategi batez apaindua, mendiz inguratutako ango ordeka eder ura aurrean duala.

Erdi Aroko irudia da, eta aren azpiko zutoia zugaitz-ostoz jantzita dago. Zergatik ote? Aren agerpenaren leiendak argituko digu ori.

Antziñako denboretan, mutiko bat, artzaia bera, ardiak larrean utzi eta kabi billa omen zebillen inguru ontan. Masustondo baten adarretan gora igo eta Ama Birjiñaren irudia arkitu.

Masustondo ura galdu zan noski. Baiña aren ondorengoa antxe dago gaur ere eliz-atarian.

Beste leienda bat ere badu irudi onek. Erensuge aundi batek izututa zeukan Orduña aldeko jendea. Iñor Antiguako ermitaren ingurura urbiltzen bazan, arek, sasi tartetik atera, ito eta irentsi egiten zuan.

Bein batez, mutiko bat an zijoan, bizkarrean igitaia zeramala; edo-ta aizkora, beste batzuek diotenez. Etxerako egur-zama bat egin nai zuan. Baiña alako batean erensugea atera. Aren begiak argi egiten zuten, eta sudur-zuloak sua zerioten. Mutikoak, Antiguako Amari erregu egin zion:

– Salba nazazu!

Denbora berean, bizkarrean zekarren igitaia edo aizkorarekin kolpe indartsu bat tira erensugeari, eta aren burua moztu. Kea eta kiratsa zerion odol-erreka nazkagarri bat atera omen zan aren lepotik, arriak beztuz eta sasi eta landareak errez.

Ori ikusi zutenak korrika urbildu ziran; eta mutikoa an ikusi zuten, lurra ikuitzen zuan laiño mee baten gaiñean, esku batean erensugearen burua eta bestean bere arma –igitaia edo aizkora– zuala.

Erensugea ermitaraiño eraman zuten. An aurrena Ama Birjiñari eskerrak eman. Gero, piztiari bizkar-ezurra kendu eta larrutu. Aren azala urte askoan gorde omen zan ermitan. Baiña azkenerako auts biurtu eta galdu.

Antiguako Amaren festa maiatzaren 8-an da. Orduñak ez-ezik, Ama Birjin au oso maitea dute inguruko erriak: Aloria, Delika, Artomaña eta Tertanga, lauen artean Arrastaria izeneko arana osatzen dutenak. Aiek prozesioan etortzen ziran Orduñara.

Emengo jendea zai egoten zitzaien erri-sarreran. Danok batera ermitaraiño segi eta elizkizun eder bat egin. Andik atera eta Arrastariako gazte batzuek *entradillas* izeneko dantzak dantzatzen zituzten. Ondoren, prozesioa berriz ere erriaren irteeraiño. Antxe Arrastariako alkateak itzaldi sutsu bat egiten zien orduñarrei, beren arrera onagatik eskerrak emanez. Eta Orduñakoak beste itzaldi bat, aurrera ere batasunean jarraitzeko eskatuz. Ondoren, txaloak, su-ziriak, kanpaiak...

Gaurko eliza berria da, 1782 urtean bukatua, dotorea benetan. Baiña XII mendean Ama Birjiñaren ermita bat ba omen zan leku ontan. Ondoren, bertan bizitzea eskatu zuten serora batzuek; eta Urbano IV Aita Santuak baiezkoa eman, 1296-ko azaroaren 10-ean.

Euskal-Erria aldizkarian, 1883-an, Antiguako Ama oni eskeiñitako zenbait olerki agertu ziran. Erderaz geienak; baiña bai euskerazko zenbait bertso ere, aita Jose Inazio Arana azkoitiarrak moldatuak. Jaun onek urte batzuk Orduñan egin baitzituan, jesuitak emen zuten ikastetxean. Ona emen oietako batzuk, santutegi eder au nola altxa zan kontatzen dutenak:

Antziñakoan masusta ondoan
eliza jaso zanean,
Birjiña Amaren mesede ugari
isurtzen ziran danean;
orduban danak alkar arturik
ots-egiñ zuten batean:
"Eleiza andi bat egiñ Amari
Orduña uri gañean!"

Eta ara bertan kristabak eunka
alkarren leian lanera,
arrobietan batzuek pozik
arri galantak leuntzera;
besteak berriz arbola lodi
zabalak ebakitzera,
aixkoraz zuri, printzatu, leundu
ta abiak zuzen jartzera.

Nola dabillen erle-samalda
egaka lora gañetan,
erlauntzetara eramateko
eztigaia oñ-ertzetan,
langille danak dabiltza alegiñ
bakoitza bere lanetan,
eliz aundi bat eskañitzeko
Birjiña Amari benetan.

Antiguako Ama Birjiñaren eliza, Orduña, Bizkaia.

Valdejunquera

Gudarozte ikaragarri aundia bildu zuten moroak 921 urtean, eta ekainaren 5-ean Kordobatik irten, bide au egiteko: Toledo, Guadalajara, Medinaceli, Osma, San Esteban de Gormaz, Kalahorra eta Lizarra, emendik Iruñeko bidea artuz.

Sancho Ramírez zan orduan Naparroako erregea. Bere arma-gizonei deitu eta prest jarri zan etsaiari arpegi emateko. Bazekian Ordoño, Leongo erregea, laguntzera zetorkiola. Onen bidea: Burgos, Bureba, Araba... Ura poza leondarrak eta naparrak batu ziranean! Ala ere jende gutxi ziran moroen aldean.

Uztaren 26-an jo zuten alkar bi gudarozteak Gezalazko aranean, Valdejunquera izeneko tokian. Moroak oiuak eta danbor-otsak mendiak dar-dar jartzeraiño; kristauak tronpeta soiñua; aiek, alfanje okerrak; auek, ezpata zuzenak; moroak aurrera ta atzera jokerak egin; kristauak beren lekuan tinko.

Asi ziran gizonak erortzen eta lurra gorritzen. Baiña geiago ziranak garaille atera, moroak alegia, triskantza aundia egiñez. Bizirik atera ziran kristauak atzera jo zuten; eta Sarbil eta Andimendiko bideak ondo itxi, etsaiak Iruñe aldera jarraitu etzezan.

Moroak etzuten aurrera segi. Iru aste pasa zituzten Naparroako Egoaldea ostu, erre eta ondatuz; eta abuztuaren 16-an beren etxerako bidea artu.

Moret istorialariak dionez, bere denboran, XVIII mendean alegia, artean burruka orren aztarrenak azaldu egiten ziran, batez ere nekazariak golde-lanak egiterakoan: ezurrak, armak eta abar.

Toki artan ii asko zalako dator *Valdejunquera* izena. Moret-ek dionez, bertako jendeak *Iunkadia* esaten omen zion. Muez-tik urbil, berriz, *Larraña-mauru* izeneko mendixka omen zegoan.

Leku ori ezagutzera joan berria naiz. Iruxo errian sartu eta andik ipar aldera begira jarri. Atzean, Andimendiko egalak. Aurrean soro ederrak. Ortxe izan omen zan triskantzarik aundiena. Elizaren ondoan bi gizon eta aiei galdetu:

– Emen Valdejunquera-ko burruka izan omen zan; ez da?

– Leengo zaarrak ala zioten. Gure gazte denboran inguru auetan ii asko zan. Ortik du toki onek izen ori. Mueztarrei, ain zuzen, *juncos* esaten zaie gaitz-izenez. Baiña *concentración parcelaria* egin zanean, lur guztiak goldetu eta emengo iiak orduan galdu ziran. Traktorrak etorri ziranean, oiek lan sakonagoa egiten baitute, giza-ezurrak nunai ateratzen ziran. Muez-tik ipar aldera gurutze bat ere antxe daukazu.

Gurutze ori bereala arkitu nuan. Dotorea benetan, arri ederrez egiña. Idazki batzuk ere baditu. Ego aldera: *Mi anterior fue destruida por una exhalación en 1877*. Mendebal aldera: *IHS* eta koroi bat. Ipar aldera: *A mayor gloria de Dios*. Eguzki aldera: *Construido por Cayetano Echauri*.

Idazki oiek ez dute Valdejunquera-ko burrukarik aitatzen. Orrek zalantzan jartzen gaitu gurutzea zertarako altxatuko zan. Baiña jazar ura emen gertatu zanez, dagoan tokian ederki dagoala esan bear.

Burrukaldiaren biaramonean antzuolarrak iritxi omen ziran. Moroei eraso eta auek bezperan

arrapatutako gauza asko kendu. Aien artean, sedazko bandera bat. Ortik festetan egiten duten ospakizuna, moro errege, eskopetadun jendea eta guzi, garai artan polbora-armarik ez bazan ere.

Iparragirrek bertsoak baditu, *Anzuolako batzarrari / Mairuen bandera* izenburuarekin, 1878-an moldatuak. Ona leenengoa:

Nafarrak On Garzia
errege zutela,
odolez estali zan,
bai, Valdejunquera.
Afrikanoak orruz
legoiak bezela,
zioten kristau bizirik
utzi bear ez zala.

Errege-izen ori ez da Moret-ek ematen duana. Baiña Iparragirrek ala entzungo zuan eta ala idatzi.

Fr. Justo Pérez de Urbel-ek bere *Año Cristiano*-n dionez, Galiziako bi gotzai moroen mende erori ziran Valdejunquera-n: Dulcidio eta Hermojio. Au libratzeko bear zan dirua pagatu bitartean, aren lekurako norbait eskatu zuten mahomatarrak. Hermojioren illoba izan zan ortarako aukeratua, mutiko bat bera. Kordobara iritxi eta osabak onela esan omen zion:

– Moro auek eskatzen duten urrea biltzera noa. Laster etorriko naiz. Aurki arte.

Baiña denbora aurrera, dirurik etorri ez eta illoba kartzelan. Mutil ederra zan eta egun batean erregeak deitu. Bere griñak asetzeko nai zuan. Baiña aurrena moro biurtzeko. Mutikoak ezetz. Orduan ala pasa zan. Baiña erregeak berriro eraso. Mutikoak leen bezela uko. Orduan arek, asarretu eta iltzeko agindu. Zernai sufritu arazi ondoan, *ca-*

tapulta edo arri-bolak tiratzeko tramankulu batean jarri eta Guadalquivir ibaiaren alde batetik besteraiño bota zuten. Baiña bizirik geratu, eta orduan soldadu batek lepoa moztu.

925 urtean gertatu zan ori. Mutiko uraxe da San Pelaio martiria, zarauztarren eta beste ainbat erriren zaindaria.

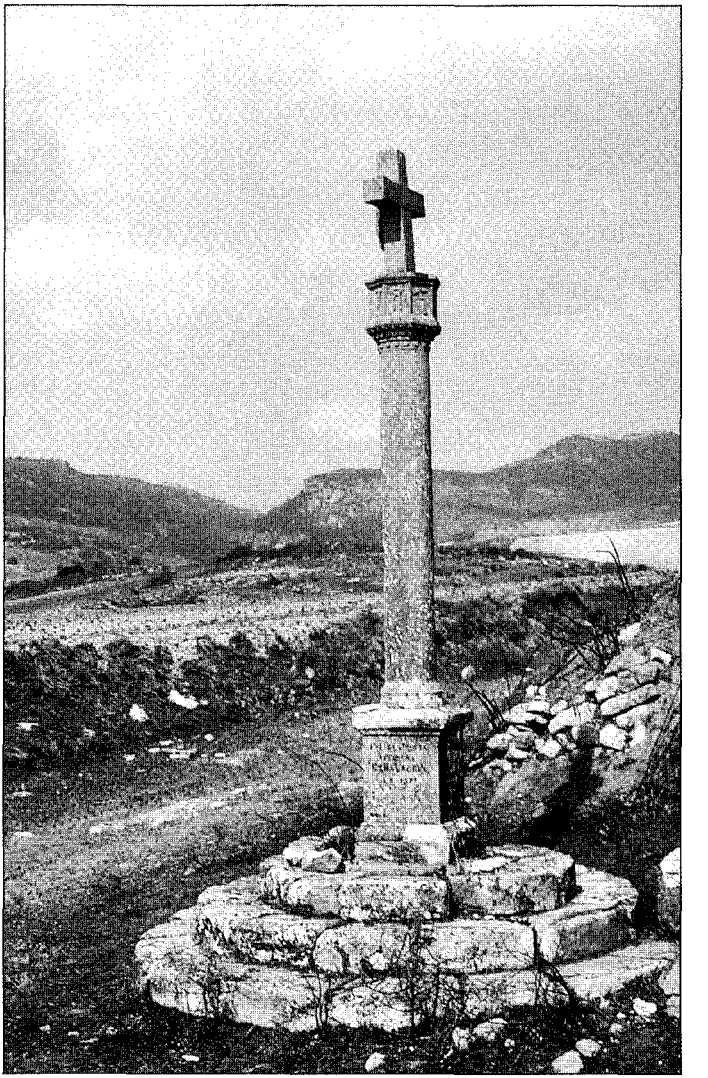

Valdejunquera-ko gurutzea, Muez, Gezalaz, Naparroa.

Rokaforte-ko San Bartolome

Ifioretti di San Francesco liburua euskeratu zala badakit. Baiña eskueran ez daukat eta ezin esan izenburua *San Frantziskoaren loretxoak* edo zer duan. Gaztelerazko *Las florecillas de San Francisco* badet, ordea, eta aren IV atalean onela irakurtzen da:

> "*En el principio y comienzo de la Orden, cuando eran pocos los Hermanos y no tenían todavía residencia fija, San Francisco, por su devoción, fue a Santiago de Galicia...*".

Aita Krispin Beobide frantziskotarrak (1849-1891), bere *Asis'ko Loria* liburuan, XII buruan, erromeri orren berri ematen digu:

> "...Nabarratik Frantzisko Aitalen santua sartu zala Españan, zeren oñ gorrien gañian bidegiten zuten arrotzak bide au artzen zuten".

Erromeri ori 1213 urtean egin zan. Ondoren:

> "Sanguesatik milla pausora arkitzen da Nabarran Rocaforteko erri txikitxua, nun ere agertzen zaigu Aita-lena lenbiziko aldiz bere lagun Quintabalko anai Bernardorekin. Lur zorioneko onetan egin zuten aurreneko gelditza. Ikusi zuan santuak eri bat biartasunik aundienian. Urrikaldurik arzaz, esan zion lagunari:

– Nere anai Bernardo: eri auxen biar dezu sendatu arretaz; ar ezazu onen kontua, nik nere lan-moduak Españ onetan egin arte.

Gusto guziarekin bere Aita-lenaren aginduari makurtu zion burua anai Bernardok..."

Komentu bat ere fundatu zuan bertan San Frantziskok:

"Rocaforten zimentatu zuan santuak Españako lenbiziko etxe santua. San Bartolome apostoluaren izenian emen egin zan elizatxo bat, gero geitu zana denborarekin...".

Rokaforte ortan izan berria naiz. Auxe omen da leenengo Zangotza, Aragoi ibaiaren ertzekoa altxa aurretik. Erri xaarra, mendixka baten gaiñean jarria.

Errekara jetxi naiz. Maiatza danez, kirkirrak, kukua eta txoriak kantari. Baiña erretxiñola danen nagusi. Ez det arkitu orain urte batzuk emen ikusi nuan iturria. Gero jakingo nuanez, gaur sasiaren mende dago. Baiña onela esan zidan orduan aiton batek:

– San Frantziskok, emen zebillen batean, makilla lurrean kalkatu zuan, eta txulo artatik iturri au sortu zan.

Aldapa gora asi naiz. Otaberaren lore oriak, tomilloaren urdiñak, margarita txuriak, sastraketan ardi-ille puskak, oliboak eta ezpelak an eta emen...

Iritxi naiz San Bartolomera, 1821 urtera arte frantziskotarren eliza eta komentua izandakoa bera. Etxe zaarra eta xaartua; leioak zabalik, erdi eroria teillatua, abe ustelduak... Iñor bizi ez dan tokian gertatzen dan ondamendia, alegia.

Atea itxita dagoanez, ezin barrura sartu, eta ango masustondoa ikusi gabe gelditu bear. Masustondo ori, San Frantziskok arkaitz batean makilla kalkatu eta andik erne eta azia omen zan. Zugaitz

aundi eta ederra bera, eta aren ostoak zernai gaitz sendatzen zutenak.

Urteen buruan, igartu ordea. Baiña aren egurra oso ona bildur eta izuen aurka. Emakumeak noiznai Rokaforteko erretorearen etxean ate joka:

– Umea izuak artuta daukat. San Bartolomera noiz joango giñake?

Joan, labanarekin puxka bat kendu, poltsatxo batean sartu eta lepotik zintzilik erabili. Ori egiñik, aurra ez omen zan geiago leku illunetan izutu eta negarrez asten.

Masustondo ori patio batean omen zegoan. Baiña, igartutakoan, atera eta eliz barrura aldatu zuten. Gaur ere an omen dago.

Ederra emendik ikusten dan bista: Rokaforte, aldapa bizian; Zangotza, Aragoi ibaiaren ertzean; atzean Valdonsella ordeka, mendiz inguratua.

Orain bide zabaletik nator, erreka igaro eta berreun bat metrora, egurrezko esi bat, erderaz eta euskeraz idazki bat duana. Ona euskerazkoa:

> "San Frantziskoren iturria. XVIII mendea. San Frantzisko erromes joan zen Santiagora eta Espainiako lehenbiziko frantziskotar komentua fundatu zuen Rocaforten (Zangotza zaharra)".

Au ere Santiago bidea baita. Zangotzatik irten, emendik pasa, Aibarko gaiñera igo eta illuntzerako Elo edo Monreal-era irixten dira oiñezko erromesak.

Toki atsegingarria au. Iturri eta errekaren marmarra; urbiltzerakoan, igelak putzura salto; lore txuriz jantzitako elorriak, itzal ederreko makalak...

San Bartolometan izaten da emengo festa, abuztuaren 24-an. Goizean, meza ermitan; eta iturri ontan bazkaria. Maats-aienekin egindako su-brasetan erretako arkume-saieskiak ez dira faltako.

Baiña ziur egon San Frantzisko Asiskoaren iturri ontako ur freskoak baiño istimazio obea izango duala Zangotzako San Sebastian eta Liedenako San Frantzisko Xabierren ardo-kooperatibetako mama gozoak.

Gaztelugatxe

Rafael Murgak, 1892-an, Gaztelugatx izeneko idazkia argitaratu zuan. Onera osorik aldatzerik ez dagoanez, zati batzuk eskeiñiko ditugu, ango berri ikasteko, denbora berean bizkaiera zaarra irakurriz.

Gaztelugatxe Matxitxako eta Bermeo tartean dago. Eta:

"Au da itxasoan dagoen atx andi bat, legorrari batuta begi biko zubi trosko batekin bakarrik; eta aiñ latza ze gañera eltzeko igon biar dira, zubian bertan asita, lareun bat armalla".

San Juan eliza dago goien; eta:

"Jakiña da orraitio elex ori dala Bizkaiko zarrenetariko bat, eta amargarren gizaldean egiña dala".

Gaztelua ere bazan, eta 1332-an:

"Gaztelako errege On Alonso amaikagarrenak, beretzako naita Bizkaiko jauntza, egieutsan gerra On Juan Nuñez de Lara-ri, zeiñ zan Bizkaiko amazortzigarren Jauna, Ona Maria Lopez de Haro-ren senarra zalako.

Bizkaitarrak, erregeri aurre egiteko sendatu zitubezan lekuben artean, zan bat Gaztelugatx, eta ara batu zan Jauna bere mendapekoekin; jarraitu zituzan erregek, baña alperrik ernau zituzan Errialdeko aldapara, gaztelubaren aurrez aurre, bere soldadu eta orduban ziran gerrarako kaño eta makiña obeenak. Gaztelugatxean ziranak egieutsen aurre eta, zubia pasatu eziñik, eziñ artu eban, gazteluban eta

kanpoko aldetik ziranak bere egiteutsen bezela al eben kaltea; ogeta amargarren egunean errege jira zan garaituba Gaztelaruntz...".

XVI mendeko urrengo gertaera, 1509-ko iraillaren 9-koa:

"Ikusi ziran ontzi bat atxen gañera itxaskiak botata eta beste asko galernak eroiazala. Leku aretan ez zan, eta ez dago oraiñ bere, txaluparik ez ezer, galdu biar ziraneri laguntasuna emateko, eta ango jentea, biotza min-beratuba eta negarra begietan ebala, joan zan elexara santubari eskatutera mariñel gaixoaren bizitza. Santubak entzun zituzan euroren negar eta eskabideak, eta, aldabatez itxasoa baretu eta aizea jirata, ontziak jarraitu eben euron bidea. Au mesede au oroitzen da bestearen artean, zergaitik ontzi aretan etozan Frandestik Don Felipe, Españako Prinzipe, eta bere laguntasuneko jende andiak".

Ango santua, San Juan, inguru artan debozio aundikoa da:

"Batez ere mariñelen artean. Oek euroren larritasunetan beti ara biurtuten ditube euron begiak eta biotza, eta santu arentzat izaten dira euroren agindu eta eskabideak. Sarri ikusten dira ara igoten, euroren txalupako tresnak ganean ditubezala, eta entzutea daukat iñoz igon dabela, askoren artean lepoan ebela itxaskeari iges egin deutsen txalupagaz. Emakumeak ikusten dira, euroren senar edo umeak gaitik eskatutera dogazanak, arek armalla guztiak belaunbiko igoten".

Ango erromeria abuztuaren 28-an izaten omen zan, eta ara joaten ziran:

"Mundaka, Mungia, Bakio eta beste leku askotako jenteak; lelengo izaten da meza eta sermoia, Bermeoko aiuntamentu guztia an dala, eta gero dira dantzak eta bazkariak".

Ona, legorretik aruntz begiratuta, egun ortan ikusten zana:

"Gaztelugatxean gora eta bera dabilen jentea, aurrean itxaso zabala ontzi eta txalupaz beterik eta,

egun argia bada, Santander baño arutzago diran mendiak, eta Prantzia aldetik Kapbreton arte, eta norberan inguruban jente aren dantza eta joan-etorria, eta orren gañera euron barre, barriketa eta santso edo irrintzi alaiak entzutea".

Baiña eliz berria omen da oraingoa:

"Amalau garren gizaldean egin zan elexa ez da geiago; denborak, aize gogorrak, itxaskiak, kresalak eta gizaldi onetan izan diran gerrarekin ez jaramon egiteak zartu eben, eta orain dagoena, debotuaren artean baturiko dirubaz egiña, egieban 1885-garren urtean On Seberiano Atxukarro bilbotar etxagilleak.

Elexa bota zanean barria egiteko, billatu ziran sepultura zarrak, eta Gaztelako errege On Fernando irugarren Santubaren dirubak, On Juan Delmas zanak bere liburu *Gaztelugatx*-en diñubanez. Liburubau ez da salduteko egiña; On Baleriano Gojeaskoetxea Delmas jaunaren suiñak egin deust mesede ikusteko ematea; liburu orretatik artu dodaz gauzak sortu ziran urte eta egunak; barriak neuk batubak dira, kondairan eta neure gazte denboran Mundakan bizi nitzanean".

Baiña liburu ori, *Auñamendi* enziklopediak dionez, argitaratuta zegoan: *Gaztelugach, con su historia y tradiciones. Recogidas y escritas por J. E. Delmas* (Bilbao, 1888). Arritzekoa da Rafael Murga-k beraren berri ez izatea.

Murga-ren idazkiak Gaztelutatxe ezagutzeko gogoa piztu zidan. Orain bi illabete joan nintzan. Baiña beeko zubia konpontzen ari ziranez, ezin goraiño igo. Goitik ikusten danarekin konformatu bear. Ori bera naikoa da, ala ere, Bizkaiko ikuspegirik ederrenetako bat ura dala juzkatzeko.

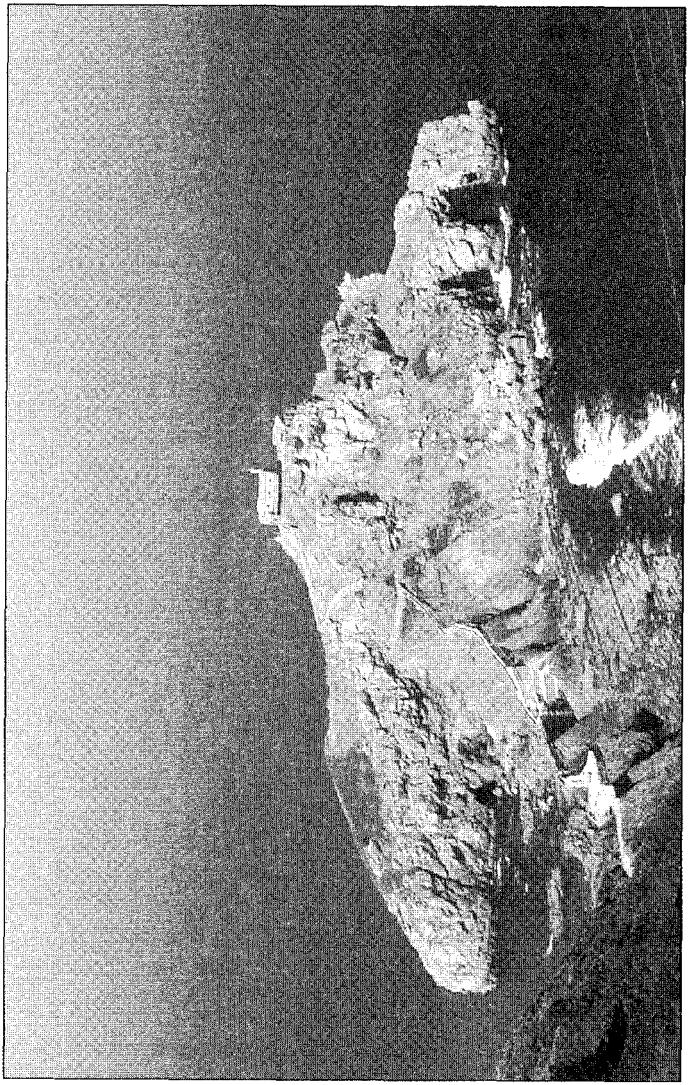

Gaztelugatxe, Bizkaia.

Orioko balea

1901-eko maiatzaren 14-ko goizean, sardiñez betetako txalupa batzuk Donostiara zetozela, bale bat ikusi zuten, sudur-zuloetatik ura botatzen zuala.

Arrantzaleak, kaian sartutakoan, etzioten iñori ezer esan, zekarten sardiña leenbaileen saldu, sokak eta arpoiak artu eta balearen billa joateko.

Amarretan, ordea, bapore bat iritxi zan, mariñelak Zumai aldean bale bat zebillela esanez.

Orduan amar txalupa atera ziran. Baiña berandu. Oriotarrak aurrea artu zieten. Erri ontakoak, izan ere, balea bederatzietan ikusi zuten, barraren aurrean, ondartza aldera. Zorriak zeuzkan eta:

bueltaka an zebillen
jun da etorriyan,
ondarra arrotubaz
murgill igariyan.

Zorriak azkure egiten eta berak ondarretan arraskatu. Baiña alperrik: zorririk ezin kendu.

Oriotarrak bereala prestatu zituzten arpoiak, dinamita eta sokak. Bost treiñeru atera ziran. Patroien izenak: Manuel Olaizola, Eustakio Atxaga, Manuel Loidi, Gregorio Manterola eta Zesareo Uranga.

Txalupa oiek, eiztari onak otso zaarra bezela, balea erdian artu zuten, legorraren kontra. Zortzi arpoi tira, sei aldiz jo eta bereala il zuten. Legorretik bazan orduan biba, txalo eta deadarra.

Ala, Donostiako arrantzaleak urbildu ziraneko, oriotarrak balearen lanak eginda zeuzkaten.

Sokaz lotu, txalupen zagan jarri, arraunean ekin eta, marea kontra bazeukaten ere, amabietarako moillan ziran, egiteko guzia iru ordutan eginda.

Ona nolakoa zan balea:

Amabi metro luze,
gerriya amar lodi,
buztan pala lau zabal,
albuetan pala bi;
ezpañetan bizarrak
beste illera bi,
orraziak bezela,
ain zeuzkan ederki.

Balearen albistea bereala zabaldu zan. Jendea nunaitik etorri zan ura ikustera. Oriotarrak bina erreal kobratzen zuten, eta milla pezetaraño bildu. Bi milla bisitari izango ziran, beraz.

Urrena, errematean atera zuten, milla ta bosteun pezetan. Baiña erostunik etzan azaldu. Orduan zera bururatu zitzaien: koipe biurtu eta olioa saldu. Irureun arrua atera zuten, eta zazpi milla erreal eskuratu, errematetik espero zutena baiño geiago.

Balea oso-osorik saldu zuten. Baita tripak, bizarrak eta egalak ere. Ala, gastu guziak pagatu eta lau milla pezeta garbi gelditu zitzaizkien.

Oriotarrak pozez txoratzen zeuden:

Gertatuba jarri det
egiyaren alde,
au orrela ez bada
jendiari galde;
biyotzez pozturikan
atsegintsu gaude,
"biba oriyotarrak!"
esan bildur gabe.

Balearen lanak bukatutakoan, ekainaren 6-an, Orioko udala bildu zan: Frantzisko Aiestaran, alkatea; eta Kalixto Arin, Jose Maria Salsamendi, Antonio Mutiozabal, Antonio Maria Loidi, Jose Luis Arostegi eta Juan Sagarna, kontzejalak.

Egun artan, beste arazoen artean, izendatutako bost patroi aien eskari bat zuten: berak eta beren mendeko berrogei ta amabost gizonak ildako balea zala-ta, erriak diru asko irabazia zuala, udalak eta tabernariak batez ere; eta ea ez ote zuten berak ezer merezi. Udal-gizonak, ao batez, eun pezeta aiei ematea onartu zuten, merienda bat egin zezaten.

Berri auek lau iturritatik jaso ditut: garai artako egunkariak; egillearen izenik gabeko bi bertsopaper: eta Orioko udal-liburuak.

Ura izan zan gure mariñelak arrapatutako azken balea.

Fuendetodos, Goya eta Zuloaga

Goya pintorea jaio zala, berreun ta berrogei ta amar urte omen dira aurten; eta Zuloaga il zala, berrogei ta amar. Ospakizun orrek, orain ogei bat urte egin nuan ibillaldia gogora arazi dit.

Zaragozan nengoan. Arratsalde batez, Goyaren jaioterria bisitatu nuan: Fuendetodos. Berrogei bat kilometro daude araiño, ego aldera artuta.

Goyaren jaiotetxea erakusten zuana gizon elbarri bat zan. Beso bat naiko okertua zeukala uste det.

– Gerrako oroipena det au –esan zidan–. Orduan emeretzi urte nituan nik. Erri au Francoren aldetik gertatu zan. Baiña 1937-ko abuztuan erasoa jo zuten errepublikazaleak, Belchite artuz. Ala ere, beren gogoz Zaragozaraiño joango ziranak, bidean gelditu ziran. Gu *héroe* batzuk izan giñala esan ziguten gero. Ez dakit, bada, ori egia dan. Geren biziaz etsita geundenez, katua tripaz gora bezela burrukatu giñan.

Goyaren jaiotetxea naiko utzia zegoan. Sukalderaiño sartu giñan. Erakusleak nungoa nintzan galdetu zidan. Gipuzkoarra nintzala entzundakoan, onela esan zidan:

– Zuloagaren lurraldekoa, beraz. Etxe au arena zala bai al dakizu? 1915-ean erosi zuan. Noizean

bein emen izaten genduan. "Sendatzera etorri naiz" esaten zuan. Su eder bat sukaldean piztu arazi eta berari begira orduak pasatzen zituan. Gero, tabernara joanda, danekin tratatu eta danak gonbidatzen zituan. Gerratean eliza naiko puskatuta geldi-tu zan. Goyaren pintura batzuk bazituan eta aiek betiko galdu ziran. Eliza bera, berriz, len bezelaxe berritu zan. Ortarako, Zuloagak zituan argazki batzuek asko lagundu zuten. Etzaitezela erri ontan arengatik gaizki esaka asi, bizkarra berotuta atera nai ez badezu beintzat.

Andik Belchite-ra joan nintzan. Bi erri dira gaur: bata berria, jendea bizi dana; bestea zaarra, ustuta eta puskatua, gerrak utzi zuan bezela. Kale luze batean barrena, elizaraiño joan nintzan. Atean kopla edo jota au irakurri nuan:

Pueblo viejo de Belchite,
ya no te rondan zagales;
ya no escuchas las joticas
que cantaban nuestros padres.

Ari begira nengoala, artalde bat andik pasa zan, illunabarra zanez arditegira bidean-edo.

Ogei urteren buruan Fuendetodos errira berriro itzuli naiz. Eliz ondoan oroitarri bat:

"A Goya, para que el espíritu del artista inmortal, que la gloria extendió por todo el mundo, viva en el pueblo que le vio nacer, erigen este monumento Ignacio Zuloaga y sus amigos. 19 octubre de 1920".

Goyaren jatotetxean beste idazki bat:

"En esta humilde casa nació, para honor de la patria y asombro del arte, el insigne pintor Francisco Goya Lucientes, 21 marzo 1746 – 19 abril 1828. La admiración de todos rindió este homenaje a su imperecedora memoria".

Etxea berrituta eta txukunduta dago, bai kanpotik eta bai barrutik ere. Garai artako sukaldea, maaiak, armarioa, oiak eta tresnak. Ez det uste iñork akatsik billatuko dionik. Orma batean auxe:

> *"Para mi casa no necesito de muchos muebles, pues me parece que con una estampa de Nuestra Señora del Pilar, una mesa, cinco sillas, una sartén, una bota, un tiple y asador y candil, todo lo demás es superfluo. Carta de Goya en 1780".*

Nere egun bateko lagun miña izan zan erakusle elbarri arengatik galdetu det. Erretiroa artu eta beste erri batean bizi dala erantzun didate.

Baiña jendea erruz gora eta beera, txingurritegi batean bezela. Alde ederra leengo bisitatik! Orduan erakuslea eta biok bakarrik, izketaldi gozoa egiñez. Gaur, berriz, alako builla, zarata eta zalaparta!

Alboko etxe batean, Goyaren pintura beltzak. Beste batean, Zuloagaren kuadro batzuk, Zumaitik--eta ekarriak. Baiña aiek pakean ikusteko girorik ez.

Belchiteraiño jarraitu det. Gerrak apurtutako erriari titulu berria eman diote: *Ruinas Históricas.* Elizaraiño joan naiz. Leengo kopla edo jotaren letra batzuk ageri dira oraindik ere atean.

Alako batez, leengoan bezela, artalde bat andik barrena. Erri batek, izan ere, naiz berez edo naiz gerrak txikituta ustu eta iltzen danean, azken bizi -lagunak artzaiak izan oi ditu. Baiña leenengo biztanleak eta fundatzailleak ere, artzaiak izango zituan, dudarik gabe. Nola asi, ala bukatu.

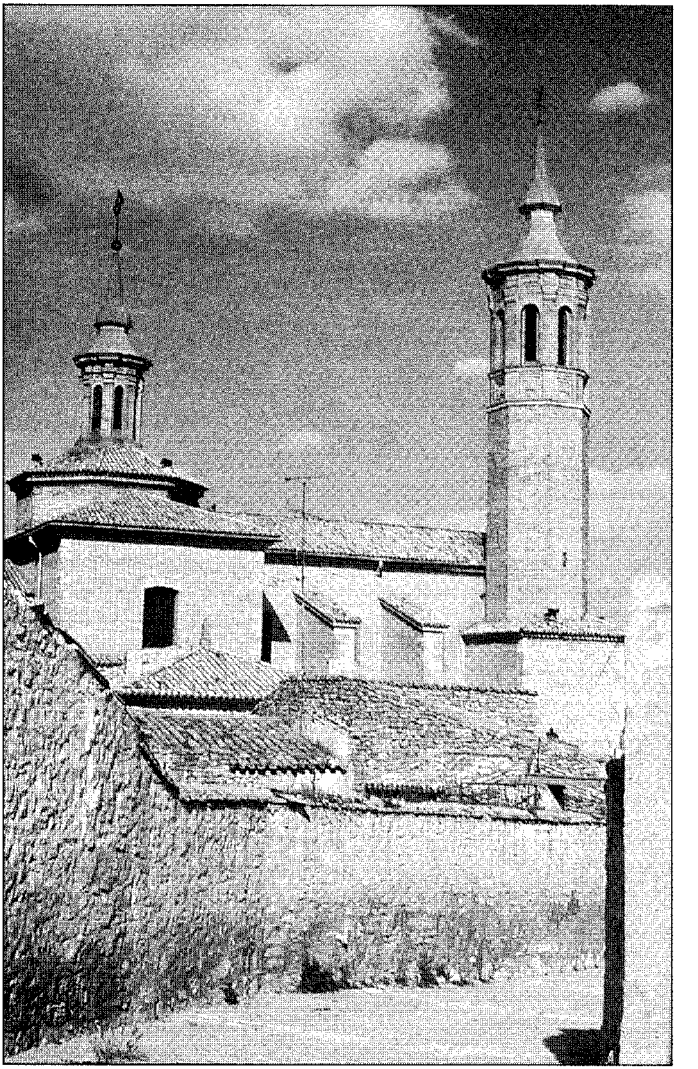

Fuendetodos, Zaragoza.

Tolosako altxorra

Tolosako udal-agirietan, 1854-ko ekainaren 21-ean, onela irakurtzen da:

"Concesión de un permiso del Gobierno Civil al alcalde de Tolosa para hacer un reconocimiento en el Prado pequeño, en presencia del delegado de Hacienda, con objeto de buscar un tesoro enterrado durante la guerra de la Independencia".

Gerra artan, izan ere, frantzesak gauza askori erantsi zioten atzaparra. Ona zer dion *El Empecinado visto por un inglés* liburuak (1846):

"Pocos ejércitos habrán hecho uso tan amplio del privilegio del saqueo y el pillaje que tiene todo invasor, como los que Napoleón envió a España".

Gero, atzeraka asitakoan, ostutako gauzak berekin eraman nai. Baiña etsaia urbiltxo sentitzean, ondasun oiek lurpean izkutatzen zituzten, batez ere Gasteizko burrukaldian, 1813-ko ekainaren 21-ean, jipoia jaso eta igesari eman ziotenean. Bai omen ziran gero bat-batean aberastutako arabar nekazariak, goldearekin-edo lurpeko oiek billatuz.

Urteen buruan, frantzesak etorri egiten ziran, leen lurperatuak argitara atera nairik. Oietakoak dira Tolosan azaldu ziranak ere, gerrate ura bukatu eta andik berrogei urtera.

Egun aietan Tolosan etzan beste izbiderik izango. Bertsoak ere badira, bere izenik esaten ez digun bertsolari batek jarriak. Ona bigarrena:

Frantzes oriek afanez
etorri ziran egunez,
aien aitonak gorde zituzten
diru aien galdez;
pentsamentubak aldrebes,
plano zuzenik ere ez;
ia ito nintzan oidi begira
ni beñepein farrez.

Planoren bat ere ekarri baitzuten. Jende dana, berriz, aiei begira.

Udal-agiriak dionez, Zumardi Txikian zulatzeko baimena zuten. Baiña San Frantzisko parean ere saiatu omen ziran:

Asi ziraden lanian
San Frantziskoren parian,
jendia franko antxe zeguan
diru-usayian;
frantzesak beren artian:
"Zaute, zaute pakian!
Aldegingo diau etxekoandrian
olluak jatian!".

Baita Juztizi-Plazan ere:

Berriz ere esperantzan
Justizia'ko plazan,
nik uste gabe zulo aundi bat
antxen azaldu zan;
begira jarri nintzan
dirurik agiri ote zan;
beste bi aien paraderuan
antxen gelditu zan.

Urrengo zuloa Rondilla kalean. Kolpe utsa ura ere. Orduan bi katalan etorri, berak plano obea zutela ta. Berriz an eta emen zulatu, eta beti alperrik.

Gero pelota-jokura
juan zan frantzes kuadrilla ura,
jende guziak egiten zioten
atzetikan burla;
zulatu dute lur ura
ez dakit zenbat modura;
billatu zuten arkaitz biziya
eta gañera ura.

Arkaitz biziari tiroak jarri. Jendeak atzetik burla. Langilleak keja, kobratzen etzutela ta. Frantzesei bost ajola, puru galantak erreaz. Azkenik, "emendik eskapa" egin zuten, Rikardo Ormaetxeari berrogei ta bi errealeko zorra utziz; etxekoandreari, berrogei ta zazpi duro; andre alargun bati, "artzekua ugari"; eta abar.

Frantzes aiek etziran utsaren peskizan etorriak. Baiña alperrik aien saioak, eta altxor orrek lurpean jarraituko du gaur ere. Ea norbaitek billatzeko suertea izaten duan. Bitartean, urrea zanpatuz ibiliko dira tolosarrak beren kaleetan barrena.

Baigorriarrak Austerlitzen

1805-eko otsaillean, kinta berria deitu zuten Frantzian. Napoleon jaunak bere ango eta emengo gerrak nola egin bestela? Urte bereko uztaillean Rin ibaiaren ertzean ziran soldaduak. Bi baigorriar ere bai. Batek onela esan zion bere lagunari:

– Ez al aiz gogoratzen zer itz eman genduan? Erriko festetan lau errikok lau kanpotarri pelotan jokatuko geniokela.

Beren kontuak egiten asi ziran:

– Gerra iraillean asiko omen dek. Badiagu, beraz, joan-etorria egiteko denbora. Baiña baimena nola lortu?

Orduan Harispez oroitu ziran. Baigorriarra baitzan au ere, *Guerra de la Convención* izenekoan soldadu sartua, 1793-an; eta, gudarako abilla izanik, jeneral izateraiño iritxia. Arek beren jaioterrira joateko baimena emango ziela iduritzen zitzaien.

Nola-ala beren naia lortu zuten. Bai bideari ekin ere. Oiñez noski, Frantzia alderik alde igaro zuten, udara gorrian, basauntzak bezin arin, artizarra gidari zutela.

Abuztuaren 2-an egunsenti ederra egokitu. Alako batean, mutil aietako batek oiuka asi zan:

– Begira an urrutiko mendiak! Ollandoi eta Jara dituk!

Baigorri ondoko bi mendi dira oiek.

Aien poza errira iritxitakoan! San Estebanetan ango festak, Abuztuaren 3-an. Bezpera izanik, kanpaiak jo eta jo ari ziran, mendietako oiartzunak aien otsa errepikatzen zutela.

Gau ura beren etxeetan gurasoekin egin ondoren, festa-eguna ere gozo asko igaro zuten.

Biaramonean partidua. Kanpoko jendea erruz, ikustera etorria. Pelotari zaarrak antxe berotzaille. Pello Bilozuri pasa-marran juez. Zortzi pelotariak sutsu jardun ziran. Burruka gogorra jo zuten. Baiña Rin aldetik etorritako mutil aietako bat oso abilla izan, eta ari eskerrak irabazi.

Neke-neke eginda eta izerditan blai bukatu zuten. Baiña erriko ardo ona edanez indarberritu. Ondoren, dantzan gogotik egin. Bazkaldu eta lagunei "Ikusi arte!" esan bear.

Berriz ere ankei eragin. Frantzia egotik iparrera pasa. Batalloira iritxi, andik laster gerra asi eta Napoleonen gudarozteak Rin ibaia igaro.

Alemanian sartu eta ia Europa erdia korritu. Austerlitz errian etsaiak alkar topo egin. Alde batetik Frantziako soldaduak; bestetik, Austria eta Rusiakoak. Iru nazio oiek nor bere enperadorearen mende zeuden orduan. Orregatik, Austerlitzko gudaketa orri *Iru enperadoreen burruka* esan oi zaio.

Alkar iltze bildurgarria gertatu zan. Goizean goiz asi eta illundu arte iraun zuana. Baigorriko bi mutillak an ere alkarren ondoan. Batek:

– Obe genikek Baigorrin pelotan emen tiroka baiño!

Lagunak:

– Bai, motell! Baiña jo gogotik emen ere, an bezela irabazteko!

Rusoak frantzesen eskubiko egalari eraso zioten. Napoleonek orduan etsaiaren erdira bere indarrak bat-batean bota eta aien lerroa autsi egin zuan; eta azarikeri orren bidez garaipena lortu.

Berri auek nundik ditudan? Baigorrin, 1905 urtean, euskal festak ospatu ziran. Olerki sariketa ere egin zan. Gai jakiñarekin, ordea: Austerlitzko mutil oien gertaera.

Olerki auek saritu ziran: *Hirun Garaztarra* idazlearen *Bi soldado Baigorriarrak*; P. Zamarriparen *Euskaldun gudariak*; P. Dibarrarten *Eskualdun soldadoak*; eta B. Iraolaren *Euskaldun gudaria, 1805-ean*. Pepe Artolak *Soldadu euskalduna* bialdu zuan.

Nik, idazlantxo au moldatzeko, Dibarrart eta Artolaren bertsoak izan ditut esku artean.

Dibarrartek bi mutil aietako bat ezagutu zuala esaten digu:

Badazkit bien berriak,
bat auzoan bainuen.
Thuna harek erran hitzak
dituzue entzunen.

Iturriozko Benta

Atzerritar ikasle-talde berezi samar bat bazan Parisen 1535 urtean. Aietako bat gaixotu egin zan urdailletik. Medikuak etzioten sendabiderik arkitzen, eta bere jaioterriaren aizeak artzera joateko agindu zioten.

Ikasle orrek oiñez egin nai zuan bide ori. Baiña lagunak etzuten ori onartu. Nola utziko zioten ainbesteko bidea oiñez egiten, gaixorik zegoan eta errena zan bati? Ala, zalditxo bat erosi zioten.

Udaberriaren asieran abiatu zan, Paristik ego aldera artuz. Egun askoren ondoren, Baionara iritxi zan, eta an batedobatek ezagutu ere bai.

Andik Bidasoa igaro ta, Donosti aldera segi; emendik mendibidea artu eta Usurbil, San Esteban, Zarate eta Andatzarrate jo zituan.

Mendi oiek lapur-gordeleku ziran garai artan. Ala, bidelari arek or ikusi zituan bi gizon armatu, berarengana zetozela. Ondotik pasa ondoren, buelta eman zuten, berriz ere urbilduz.

Bestea bildurtzen asi ere bai. Baiña izketaldi bat egin eta Loiolako torre-etxeko bi morroi zirala igerri zien. Baionan ezagutu zuana an parte emana izan, alegia.

Illuntzean, Iturriotza iritxi zan. Iturriotz ori mendiko benta zaar bat da, Aiako partean, Ernio-

ko egalean eta Donostitik Azpeitirako bidean. Ermita ere badu alboan, San Juan izenekoa, azpian iturri bat duala. Jende asko igarotzen zan tokia garai batean. Leku bakartia ala ere, gaur dan bezelaxe.

Parisko bidelariak gau-ostatua eskatu zuan. Bai eman ere. Oraindik ere erakusten dute zein gelatan jarri zuten. Bera, ixil-ixilik, ara erretiratu zan.

Andik puska batera, Juan Egibar iritxi zan benta ortara: azpeitiarra bera, eta Loiolatik gertu dagoan Egibar baserrikoa. Azpeitiko arategiak aragiz ornitzen zituan, eta Behobira zijoan. Etxekoandreak onela esan zion:

– Gizon *extrañu* bat etorri zaigu gaur, azpeitiarra, baiña iñoiz ikusi ez degun bezelakoa.

Biak, Juan Egibar eta etxekoandrea, oin-puntetan gelaren ateraiño joan ziran, eta an Egibar ori zirrikituetatik begira asi. Belauniko eta otoitzean ari zan gizon bat ikusi zuan. Bai ezagutu ere:

– Ene! Loiolako Iñigo dek!

Nola etzuan ezagutuko, biak ziur asko ugatz-anaiak izanik? Iñigoren amak bularrik ez alegia, eta Egibarko etxekoandre gazteak azi baitzuan.

Baiña bere ugatz-anaiari agur ere egin gabe, goitik beera korrika bizian joan zan Egibar ori, bere eginkizun guzietaz aaztuta, Loiolan abisua ematera:

– Iñigo datorrela! Iturriotzen ikusi det!

Loiolako torre-etxeko nagusia zan Martin jauna, gauzak prestatzen asi zan, bere anai txikienari arrera ona egiteko.

Ala, apaiz bat bialdu zuan Iturriotza, Baltasar Garagalza, Iñigo xuxen-xuxen Loiolara ekartzeko aginduz. Apaiz ori Iturriotza iritxi eta andik Loiolara biak alkarrekin jetxiko ote ziran esan zion Iñigori.

Onek etzuan ori nai, eta zer egin zuan? Atzetik abiatu, eta laguna pixkanaka aldentzen utzi. Ala, bat aurretik, bestea gero eta atzerago, Etumetara iritxi ziran. An batek Azpeiti aldera zuzenean artu, Odria baserritik barrena. Eta besteak, Iñigok, eskubitara, Erarrizaga baserri ondotik Arauntza mendiaren erreka-zulora jetxi eta Lasaora atereaz. Emendik Azpeitiko sarreran zegoan, eta gaur ere dagoan, Madalena ospitalera iritxi, an ostatua eskatuz.

Bitartean, Loiolako Martin jaunak gizon-taldea bialdua zuan Odria aldera, Iñigoren bidera, au jaiotetxera ekar zezaten. Baiña ura beste bide batetik iges egiña zan.

Gizon talde ura Loiolara esku utsik agertu zanean, Martin jauna etzan goxoa jarriko noski. Onelatsu esango zuan:

– Nere anai txiki orrek leengo lepotik burua orain ere!

Martin jauna, izan ere, Iñigo gonbertitu eta etxetik zijoala, bakarka artu zuan, aren asmo berriak burutik kentzearren. Eta oraindik ere anaia zebillen bideak nun bukatuko zuan ezin somatu.

Iñigok Madalena ospitalean pasa zuan, aldi artan Azpeitian egin zuan denbora. Anaiaren aalegiñak ura Loiolara eramatearren, alperrik izan ziran. Oi eder bat ere bialdu zion, baiña anaiak lurrean lo egiten segi.

Bein bakarrik joan zan Loiolara, eta ori koiñatak eskatu ziolako, an ere zerbait konpondu bearra bazegoan-eta.

Azpeitian zer bizimodu egin zuan kontatzea beste baterako utziko degu. Iru illabete pasa zituan an. Ondoren, munduko bideetan zear oiñez joan zan, ekarritako zalditxoa ospitalarentzat utzita. Iñigo etzan geiago bere errira itzuliko.

Urteetara, 1552-an, San Frantzisko Borjakoa Loiolara etorri zan. Madalena ospitalean an arkitu zuan Iñigoren zaldia, artean ere bizirik eta onik. Kanpora atera, gari-soroetan sartu, jateari ekin eta iñork ere etzuan andik bialtzen. Abereak, izan ere, pertsonak bezela, oso adu ezberdiñekoak izan oi dira. Baiña, ikusten danez, santu baten zaldia izatea suerterik onenetako bat izango da.

Amezketako erretorea

Juan Inazio Urretabizkaia zituan izen-abizenak. Amezketan jaio zan 1780-ean. Apaiz egin eta bere jaioterriko erretore egin zuten. Leenengo bataio-agiria 1806-an firmatu zuan. Ogei ta sei urte zituan orduan.

Amezketan bazan garai artan bertsolari ospetsu-zelebre bat, berrogei ta bi urtekoa. Andik amasei urtera ilko zan. Irakurleak igerri dio nor zan: Pernando.

Nork ez ditu entzun apaizak eta bien arteko arremanak? Pernandok kazuela nola jiratu zuan, aren aldera ezurrak jarriz, eta mamiak berera; "Aitaren eta Espiritu Santuaren izenean" errezatu ondoren, semea, berea alegia, deitu zuala; erretoreari zerria nola ostu zion; illargiraiño zenbat bide dagoan nola asmatu zuan eta abar. Baiña oiek berritzen ez gera orain asiko.

Bertsolaria zan apaiz ori. Bein, Pernando txarteletara joan eta arek galdetu:

Esan bear dirazu
instante batean.
liburutik txartela
nik atera artean,
nola sinisten dezun
zuk zere artean
daudela iru pertsona
Jaungoiko batean.

Artzaiak onela erantzun zion:

Nola sinisten dedan
arrazoiarekin
orain esango diyot
sagartxo batekin:
usai ta saborea
kolorearekin,
orra iru jenero
gauza bat batekin.

Orduan apaizak:

Nerauek uste nuen
zerbait banintzala,
erresponditu didazu
galdetu bezela;
Jaunak urte askuan
kontserba zaitzala,
Fernando, zoaz etxera,
torizu txartela.

Aren karta bat ere bada iru bertsotan, bere lagun bati egiña:

Nere biotz guztiko
adiskide Kintin,
nola ote nagoan
naiko dezu jakin:
ni beti emen nago
nere gaitzarekin,
arren, lagun zaidazu
badezu zerekin.

Aza, meloi, kalabaz,
piper ta tomate,
erein bearrak dira
jango badirade;

azirik ez det eta
nagokizu eske,
bialdu zaizkiatzu
bertso oien truke.

Esatea daukazu
doña Frantziskari,
nere etxekoandre eta
zure emazteari,
agindu nai badio
gotoso zarrari,
ementxen dagoela
bere serbitzari.

Ama eta bi anai zituan berekin etxean. Beste anai bat Bilbon; bestea Iruñen. Onela kantatu zuan batean:

Bi anai baditut
kanpo zabaletan,
bat Bilbaon dago,
bestia Pamplonan;
ondo bizi litezke
beren gustuetan,
destierroan nago
emen Amezketan.

Eta etxeko bi anaiengatik:

Beste bi ere baditut
oraindik etxean,
oiek mantendu bearra
nere bizkarrean;
beñere ez ditut
ikusten lanean,
maiera biltzen dira
jan bear danean.

Karten bidez etorkizuna asmatzen duten oiengatik bi bertso ditu. Bat auxe:

Zer dirala uste dezu
munduko aztiak?
Emakume galduak
dirade guztiak,
lapur, engañatzale,
puta zar urdiak,
anima galdutako
gezurti aundiak.

Ez del bada egiten *(sic)*
aztiyaren falta,
au badakigu ere
andre galdu bat da.
Zaldunik badijua
pronto dago sota,
tontuen bizkarretik
berotzeko poltsa.

Pernando 1823-an il zan. Aren eriotz-agiria ez du erretore orrek firmatzen, Migel Inazio Oriozabalak baizik, ordezkari bezela: *"firmé por el cabildo encargado de la cura de almas"*.

Urte berean *absolutistas* izenekoak artu zuten Españiako agintea. Amezketako erretoreak, Urretabizkaia jaunak alegia, liberala izanik, aien kontra bertsoak jarri zituan. Bat auxe:

Ai, bada, Pello, zuk ez dakizu
gaurko eguneko legia:
oroitu zaitez frailiak ere
daramatela doblia,
il eta ostu gaur libre dira
gorde ezkero fedia.

Liberaltasuna zer zan adieraziz liburuxka bat idatzi zuan. Bere irizbideak zabalduz, Amezketan liberal asko egin zituan. Argatik, Goierrin onela esaten zuten:

– Amezketan Jaungoiko berria egin dute.

Baiña orduko agintariei ezin ori gustatu eta erbestera bota zuten, Oliteko komentura bializ.

1833-an karlisten gerratea piztu zan. Bai berak bertsoak jarri ere liberalen alde: *Bertso berriak, egia garbiak, idikitzeko begiak, Amezketako erretore jaunak jarriak.*

Bertso oiek ez dira agertu. Baiña bai ordaiñetan karlisten alde atereak: *Beraren anaia, apaiz Argaia, anima zaia, ezaguturik gaia, eta egiñik erantzun naia, prestatzera noakio lelengo maia.*

Liberala eta bertso-jartzaillea zanez, Donostiara alde egin bear izan zuan Urretabizkaia jaunak. Bertan il zan, noiz ez dakigula. 1834-III-13-koa da arek bere errian firmatutako azken bataio-agiria.

Orra nor zan Amezketako erretorea, Pernandoren laguna. Gauzak labur esaten saiatu gera emen. Gure *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak* liburuan zeatzago kontatzen dira.

Muskildako Ama Birjiña

Naparroako erririk politenetako bat Otsagi *(Ochagavía)* da. Saraitzu araneko burua bera. Aren gaiñean, mendi baten tontorrean, ermita txuri bat ikusten da. Uraxe da Muskildako Ama Birjiñaren etxea.

Oraintsu arte, etzegoan araiño erritik zuzenean igotzen zan bide estu bat besterik. Gaur, berriz, kamio eder batek bertaraiño eramango gaitu, pagadi zoragarrietan barrena.

Ermita ori, Abodi menditik ego aldera luzatzen dan bizkar baten puntan dago. Beean, eguzki aldera, Ori eta Otxogorri mendietatik datorren Anduña errekaren zuloa; sartaldetik, Zatoia errekarena, Abodi eta Areta mendietako urak biltzen dituana. Bi erreka oiek bat egindakoan asiera ematen diote Saraitzu ibaiari.

Ikuspegi ederra emengoa. Baso eta mendi ikusgarriak alde guzietara. Baiña tontorrik ederrenak Erronkari aldekoak, oraindik ere elurrez txurituak, maiatzean geranez: Auñamendi, Iru Errege Maaia, Petretxema, Atxerito...

Igandea danez, atea zabalik dago. Ermita txukun dotorea, erromaniko sarrerarekin. Ama Birjiñaren irudia ere Erdi Arokoa eta leienda eder bat duana, Jacinto Clavería-k bere *Iconografía y Santuarios de la Virgen en Navarra* kontatzen digunez.

Muskilda mendi ontan mutiko bat zebillen bei-talde baten zai. Baiña, gaur bai eta biar ere berdin, zezena norabait joaten zitzaion. Egun batean aren billa asi eta an arkitu zuan, besoekin aztarka, aritz baten aurrean. Urbildu eta Ama Birjiñaren irudi bat antxe, zugaitzaren ondoan.

Mutikoak, pozez txoraturik, onela esaten zuan:

– Jesus! Baiña zer da au? Zer izan ote diteke?

Irudia besoetan artu eta berekin zeraman, ganaduaren atzetik. Baiña zama arekin beiei ezin segi; eta, galduko ote zituan bildurrez, berak aukeratutako toki batean utzi zuan.

Biaramonean ara itzuli zan, eta Ama Birjiña iñun ageri ez. Mutikoaren pena! Baiña zezena ostera ere falta zala oartu. Orduan bezperako aritz ondoraiño joan eta antxe arkitu zituan bai irudia eta bai zezena ere.

Bertaratu eta irudiarekin jostatzen asi zan. Baiña ortan ari zala, gizon bat andik barrena egokitu, eta zorrotz galdetu:

– Irudi au nundik ekarri dek?

Mutikoak:

– Iñundik ez. Ementxe arkitu nuan atzo.

Gizonak:

– Gezurra. Nunbaitetik ostu egin dek ik ori.

Ala, irudia eta mutikoa artu eta Otsagira eraman zituan. Irudia elizan utzi zuten, eta mutikoa giltzapean sartu. Zaintzaille bat jarri ere bai, eta onek gabean mutikoa izketan nabaitu zuan:

– Neskatxa, zu zerala medio sartu naute espetxe ontan. Beraz, zeuk libratu bear nazu, eta ori egingo dezula ziur naiz.

Biaramon-goizean zaintzailleak atea zabaldu eta mutikoa falta. Irudia ere bai elizatik. Orduan

danak Ama Birjiña agertutako tokira igo ziran, eta antxe arkitu zituzten biak: irudia eta mutikoa. Zeruko gauza zala orduan sinistu.

Mutiko ura praile bakartia egin zan. Ermita egiteko arria bear eta bera joaten zan billa astotxo batekin Mendi-itxusiraiño. Toki au Jaurrieta eta Areta bitartean dago. Joan-etorrian orrela ibili omen zan, ermita bukatu zan artean.

Otsagiarrak oso maitea dute Muskildako Ama Birjiña. Bere debozioaren ezaugarri ortxe dira, besteak beste, irudi onen aurrean dantzatzen dituzten dantza dotoreak. Baita kantatzen dizkioten kantak ere. Ona bertso bat:

Hallóos el santo zagal
buscando al res estajado,
donde vio al uno postrado,
los otros apacentar,
debajo del árbol nombrado
que en honra del Pirineo
en Musquilda os puso Dios
para amparar todo el suelo.

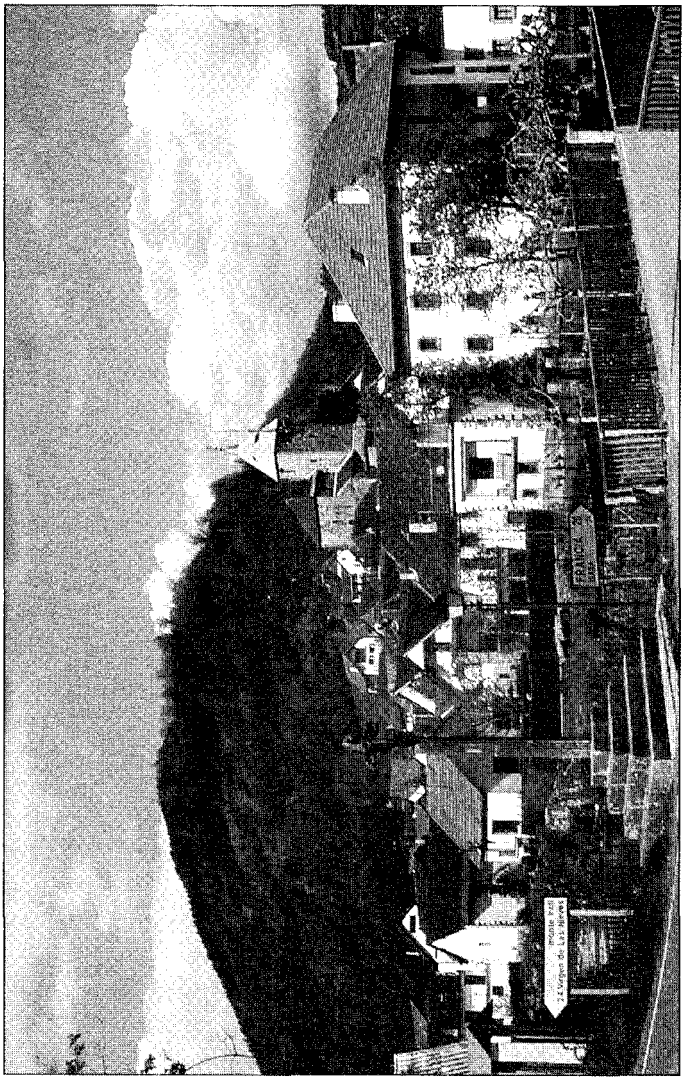

Otsagi, Naparroa.

Garesko txoria

Gares omen du euskal izena, erderaz *Puente la Reina* esaten zaion Naparroako erriak. Ango zubia Erdi Aroan erregin batek altxa arazi omen zuan, Santiagoko erromesak Arga ibaia errez pasa zezaten.

Gaurko kamioarentzat beste bat eraiki zan ondoren, zaarretik irureun bat metrora. Geroztik, kotxean zubi berritik pasatzean, ez da izango burua jiratu eta zubi zaarrari begiratzen ez dionik.

Ikusgarriak dira, izan ere, aren arku zabalak eta egitura dotorea. Arriak egan asi eta alkarren laguntzarekin aidean geldituak dirudite.

Joan dan mendearen erdi alderaiño, zubiaren gaillurrean, torretxo bat omen zan; eta bertan Ama Birjiñaren arrizko irudi bat.

Txori bat, berriz, noizean bein etorri egiten zan, Ama Birjiñaren iduriari armiarma-sareak kendu eta aren ondoan geldi-geldi egon ondoren, ordu batzuen buruan berriro aldegiteko. Olaxe gertatu zan 1825, 1834, 1840, 1842 eta 1843 urteetan. Baiña txori berezia omen zan, Naparroan ezagutzen ez dan motakoa.

Garestarrak, txoriaren etorreraz oartzen zirenean, kanpaiak bueltaka jartzen zituzten. Erri osoa, agintariak eta apaizak aurretik, zubiko Ama Birji-

ñarengana joaten ziran. Baita elizkizun eta abarrekin ospatu ere.

1825-VIII-29-an txoria etorri zanean, garestarrak gau osoa pasa zuten errosarioak errezatuz, oiuz eta bibaka. Baiña txoria, batere izutu gabe, antxe segi. Aldi artan bi egun eta bi gau pasa omen zituan.

Txoriaren agerpena etorkizun onaren seiñaletzat artzen zuan erriak. Eta kontuz arengatik iñork parre egin, Jainkoaren zigorra laster etorriko zitzaion eta.

1834-an karlisten leenengo gerratea beroenean zan. Viamanuel kondea, liberal jenerala, Garesera etorri eta bertan gelditu zan. Andik egun batzuetara txoria agertu. Garestarrak, beti bezela, aundikiro ospatu nai izan zuten aren etorrera, kanpaiak astinduz eta abar. Baiña Viamanuel orrek galerazi, ori siniskeri txoro bat besterik etzala eta.

Ala, beste txori bat arrapatu eta zubiko Ama Birjiñarengana eraman arazi zuan, andik aurrera irudiaren ondoan baten lekuan bi txori izango zirala esanez. Baiña bigarren txoria, eskutik askatu zutenean, egoei eragin eta laiñoetan galdu zan. Ori ikusirik, erri guzia parrez eta Viamanuel jauna asarre.

Orduan erriko apaiz xaarrena beartu zuan, kalez kale ibil zedin, txoriarena lelokeri bat zala esanez. Erriak etzuan ori begi onez ikusi.

Are geiago: gezur bat zabaldu arazi zuan jeneral orrek: Zumalakarregi erritik bi kilometrora zala, eta kanpai-ots arekin erriari erasotzeko abisua ematen ziotela. Ala, bere soldaduak tiroka asteko agindu zuan. Kale Nagusiaren irteeran kañoi bat jarri ere bai, eta kañonazoka ekin. Urrena, apaizak eta erriko beste jaun batzuk atxilotu egin zituan, karlistekin artu-emanetan zirala leporatuz.

Baiña andik bi astera karlistak benetan azaldu ziran. Burrukan asi eta Viamanuel ori prisionero egin zuten. Ondoren afusillatua izan zan. Ori jakitean, garestarrak onela zioten:

- Txoriari parre egiten zion? Orra Jainkoaren zigorra!

1842 urtean txoria agertu zanean, jendearen poza! Erri guzia an bildu zan errezatuz eta oiuka. Argiak ere ekarri zituzten. Txoriari txapelak botatzen zizkioten. Baiña ura, izutu gabe, Ama Birjiñaren ondotik ibaira egan jeixten zan, ura ikuitzeraiño; ondoren igo eta egoekin Ama Birjiñaren irudia igurtzi eta garbitu.

Andik laster, zubia zabaltzea erabaki zan, gero lan ori egin ez bazan ere; eta Ama Birjiñaren irudia San Pedro elizara eraman zuten –gaur ere an dago–, eta zubiko torretxoa kendu.

Geroztik, ordea, ez da txoria geiago azaldu.(1)

---

(1) Jacinto Claveriaren *Iconografía y Santuarios de la Virgen en Navarra* liburutik artuak ditut idazlan ontarako argibideak.

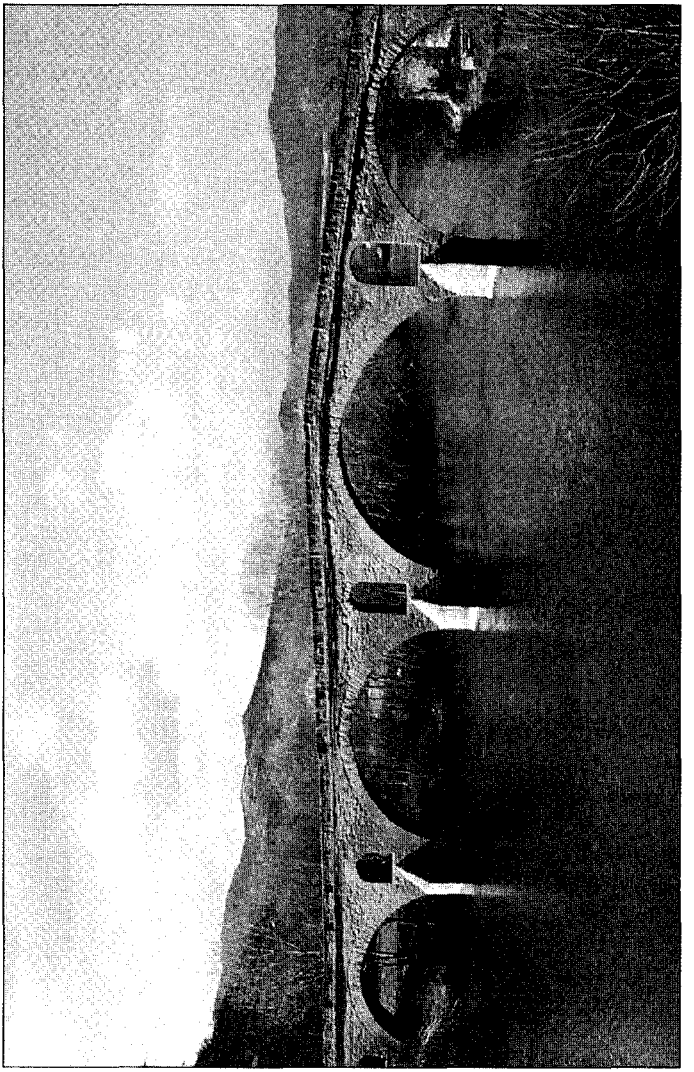

Garesko zubia, Naparroa.

Beotibarko kantak

Beotibarko zelaia Berrobi eta Ibarra bitartean dago, menditarte estu batean. Antxe jo zuten alkar, 1321-eko iraillaren 19-an, naparrak eta gipuzkoarrak, eta auek garaille atera.

Orduan gertatua kontatzeko, leku aundia bearko litzake. Bestelako asmoa degu gaur: burruka arek sortu arazi zituan kantak eskeintzea.

Batek onela dio:

Milla urte igaro ta
ura bere bidian,
gipuztarrak sartu dira
Gaztelako etxian,
Beotibarren bildu dira
nafarrakin pelian.

Naparrak moldatutako kanta baten puska izango da onako au, dudarik gabe luzeagoa izango zan eta:

Beotibar, ai, Beotibar!
Ik daukak Martin de Aibar!

Erdal erromantze batek:

De Amasa sale Gil López
de Oñaz y de Larrea,
al encuentro de franceses
para lidiar en pelea...

Alfonso XI-ren poema Rodrigo Yáñez-ek idatzia da, Beotibarko burrukaldia gertatu zanetik ogei ta bost urtera. Poema onek emezortzi kopla ditu burruka oni buruz, 55-garrenetik 72-garrenera. Ona emen banaka batzuk:

En aquesto acordaron
navarros e su conpaña.
Con muy gran poder entraron
por tierras de la Montaña,

menaçando castellanos
que todos serían muertos.
Sopiéronlo lepuzcoanos
e tomáronles los puertos.

Todos los de la Montaña
allí fueron ayuntados:
asaz poca de conpaña
e todos apeonados.

Dios les dio en aquel día
gran seso e gran saber
de una nueva maestría
que luego fueron fazer.

Las calderas que tenían
con sogas todas ataron,
e de piedras las hinchían,
por el monte las echaron.

Por fondón de una ladera
iban bien como varones;
dieron en la delantera
do estaban los pendones.

Los caballos s'espantaron,
que tener non los podían;
contra la zaga tornaron
que los franceses traían.

Donostian, 1881-ean, *Beotibar* erdal antzerkia antzeztu zan. Egillea Manuel de Francisco y Morea zan, madriltarra, baiña Euskal Errian bizi zana. Inprentatu ote zan ez dakigu.

Tolosako Ramos Azkaratek, 1886-an, *Beotibar'ko jatzarraren oroipena Gaon judubaren galerarekin* antzerkia moldatu zuan. Gai ezberdiñak ziran oiek, bata 1321 urtekoa eta bestea 1463-koa izanik. Dana dala, gipuzkoarren buru zan Gil Lopez onela mintzatzen da:

Gure odolak ez badirade
ur biurtutzen asiyak,
aztuta utzi bear ditugu
oraiñdañoko guziyak;
eska lenbizi oitu bezela
Jangoikuari graziyak,
Beotibarko zelaira goazen
onran galtzera biziyak!

Aren gizonak onela kantatzen dute:

Agur ta agur, gure Tolosa!
Agur, Amatxo Euskara!
Agur ta agur, jende leialak,
orañtxen goaz gerrara,
danboliñ-soñu ederrarekiñ
Beotibarko zelaira,
omenatuba gelditu dediñ
betiko gure kondaira.

Euskerak etzuan an zer ikusirik, bi etsaiak euskaldunak izanik. Baiña Azkarateren buruan gauzak naastuxeak zeudela dirudi.

Pedro Mari Otañoren *Kubako gure anaiai* saillak Mondragoen leenengo saria jaso zuan 1896 urtean. Bertso-paperetan argitaratu zan gero, eta Beotibarko aitamenik ez du. Baiña Otañoren eskuidatzietan ere agertu da sail ori, eta emen beste bertso bat du:

Beñere bestek ez du izandu
euskaldunak ainbat barren,
zeñek ez daki zer gertatu zan
bein batez Beotibarren?
Orduan ere arerioak
indar aundiya zekarren,
bañan geienak gelditu ziran
illak, maingu edo erren,
oraindik ere lengoak gera
askok ezetz uste arren.

Bertso ori argitara gabe utzi zuten, beraz, naparrak mindu egingo ziran bildurrez-edo.

Bertso geiago ere izango da Beotibarko burrukaldi oni buruz jarririk. Guk ezagutu ez, ordea.

Baiña beste oiek gabe ere galdera au egin genezake: gure Erdi Aroan bai ote da orrenbeste bertso sortu arazi duan guda-gertakizunik?

Nuestra Señora del Espino

Maiatzaren egun eguzkitsu bat zan. Mirandatik aruntz joanda, Artzaiaren oroitarria igaro ta laster, eskubira artu nuan; Bilboko bide zaarra alegia.

Leenengo erria Encío, gain batean eliz erromaniko ederra duana.

Ezker aldera jarraitu nuan, pista berri batez, mendi eta baso tartean. Alako batean, Erdi Aroko *Santa María la Imperial de Obarenes* izeneko komentu zaarra agertu zitzaidan. Baiña, aspaldian prailerik gabe dagoanez, pixkanaka erortzen ari da, olakorik merezi ez bazuan ere.

Obarenes da bertako erri txiki eta ustuaren izena ere. Baita Masako goi-ordekan asi eta Haro-raiño luzatzen dan mendi-lerroarena ere. Mendi oien kolko batean dago komentu zaar au.

Andik itzuli, kamioari segi eta Santa Gadea del Cid errira iritxi nintzan. Erdi Arokoa au ere, bere arresi eta ate zaarrekin, muiño batean gaztelu bat duala.

Andik bi kilometrora, *Nuestra Señora del Espino* santutegia. Aundi eta ederra, baratz edo jardin baten ondoan, eliz gotiko zoragarri batekin. Ango istoria ikasi naiez, liburuxka bat erosi nuan.

Orain ia seireun urte, 1399-an, martxoko Ama Birjiñaren biaramonean, mutil bat, Pedro García, bere aitaren ardiak zaintzen ari zan Montañana la Yerma zeritzaion tokian; eta, alako batean, elorri baten gaiñean andre eder bat agertu zitzaion, begiak itxi arazten zituan argi dizdiragarri batez inguratua. Onela esan zion:

– Ni Ama Birjiña naiz. Toki au martiri-odolez gorrituta dago, eta zera nai nuke: onera beneditar praileak etortzea, komentu bat altxa dezaten, nere Semea adoratua izan dedin. Ortarako laguntza ematen duten kristauak, nere babesa izango dute.

Leenengo ermitatxo bat egin zuten, eta bertara bizitzera Santa Gadeako sei apaiz etorri ziran. Ondoren, 1410-ean, Aita Santu Benedikto XIII-aren aginduz, apaiz oiek praile beneditar biurtu ziran, eta ermitatxoa komentu.

Onek urte zoriontsu asko ezagutu zituan. Barruan fraileak, otoitz eta lan *(ora et labora)*. Kanpotik, berriz, kristau fedetsu asko etortzen ziran, Ama Birjiñari errezatzera.

Oietako batzuk pasaeran sartu-atera bat egiten zuten mandazaiak, Gaztelatik Bizkaira artillea, garia, olioa, ardoa eta abar zeramatenak; eta Bizkaitik Gaztelara, berriz, arraia, burnia eta abar.

Gauzak erabat naastu ziran, ordea, XIX mendean. Leendabizi, frantzestea (1808-1814), eta ondoren leenengo karlistatea (1833-1839), gerra ontan komentua liberalen kuartela izanik.

Naikoa ez balitz bezela, 1835-an Mendizabalen agindua, praileak bialdu eta komentuetako jabe gobernua egiñik. Ala, Espino-ko au uts-utsik gelditu zan.

Baiña 1874-ko Gabonzar-bezperan, Martínez Campos jeneralak Alfonso XII errege gaztea ekarri zuan. Fraileekiko kontuak orduan aldatu ziran.

Baita zenbait komentu zaar berpiztu ere. Oietako bat, Espino-ko au. Esango degu nola.

Mirandan, 1879-IV-22-an, salgai atera eta bi erostun agertu ziran. Geiena pujatu zuana, Ameyugo-ko jaun bat izan zan. Emengo arria Sobróngo baiñu-etxeko ostatua egiteko nai zuan. Arentzat gelditu bearra zegoan, beraz, komentua. Baiña gutxixeago eskeiñitako beste erostun bat ere bazan, Mirandakoa bera, eta onek galdera egin zuan:

– Jaun orrek nor dan adierazten duan txartel edo agiririk bai al du?

Bestea olakorik ezer ekarri gabea izan, eta orduan komentua Mirandakoarentzat gelditu zan.

Baiña onek etzuan komentua beretzat nai. Beste batzuen ordezkaria zan. Auek errendentoristak ziran, beren ikasleentzat etxe bat nai zuten eta.

Berak dira geroztik bertako biztanleak, Ama Birjiñaren santutegi au otoitz-etxea biurtu dutenak.

Ama Birjin onen agerpena Arantzazukoaren antzekoa da. Au elorri baten gaiñean agertu zitzaion Pedro García artzaiari 1399 urtean, andik urteetara, 1469-an, Oñatiko Errodrigo Balzategiri beste elorri batean azalduko zitzaion bezela.

Ni izan nintzanean, bi kolorek betetzen zituzten nere begiak: zeru garbiaren urdiñak eta soroetako gariaren berdeak. Onen buruak dantzan zerabilzkien iparraizeak. Bitartean, txoriak, kukua eta kirkirrak kantari. Arratsaldeko eguzkia makurtzen zijoan Pankorboko menditartearen gaiñetik Humión tontorraren aldera. Eta nere aurrean Miranda aldeko zabaldegia ikusten nuan, udaberriaren edertasunez gaiñezka.

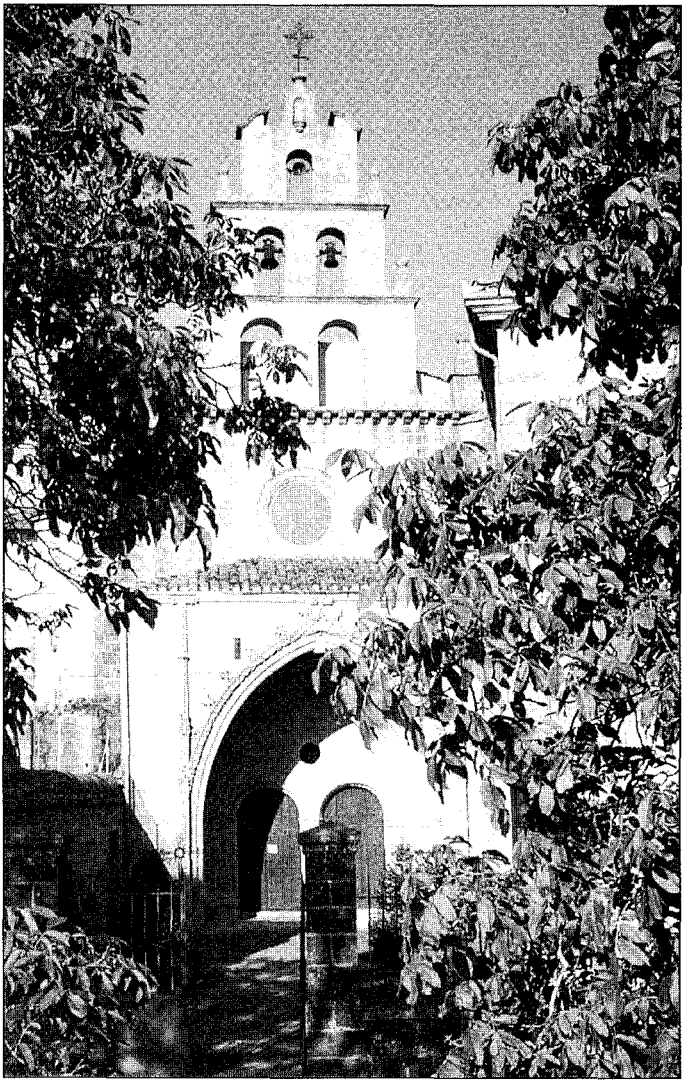

Nuestra Señora del Espino, Santa Gadea del Cid, Burgos.

Miluzeko zubia

Juan Iturralde napar idazleak doai berezia zuan tokietako zer kontatuak kontatzeko. Ala, zenbait liburu atera zituan Naparroako istori zaarren berri emanez. Auetako bat, *El puente de Miluze* izenekoa.

Gai ori Andoaingo Joakin Larretak euskeratu egin zuan. Bai bere idazlan orrekin saria irabazi ere Iruñen 1882 urtean.

Bi lan oiek luzetxoak dira. Ala, kontaera ori guk berriro idatziko degu, al dan lasterren gauzak esanez.

1351-eko apirilla zan. Iruñeko kaleetan builla eta zarata nabari zan. Itz beroak, arpegi goibelak eta festa-usai gutxi. Zer ote zan? Iriko agintariak fueroen aurkako aginduren bat emana zutela.

Leen ere, Juana erregiña ildakoan, beste olako istilluren bat gertatua zan. Baiña aldi artan agintariak atzera egin bear izan zuten.

Karlos II errege berria, 1350-VI-27-an koroia jantzia, kanpotik Iruñera etortzekoa zan, eta arek gauzak bideratuko zituan uste osoan zeuden naparrak.

Bitartean jendea gero eta beroago. Irakiten dagoan eltzea zirudian erriak. Baillara bakarra ikusten zan ixil eta paketsu: juduena. Aiek etxe barruan sartu eta or konpon.

Naparrak erregeari ordezkari batzuk bialtzea erabaki zuten. Nortzuk, ordea? Ikamika askoren ondoan, batek onela atera zuan itza:

– Erregiña il zanean erregearengana joan ziran orkezkariak joan ditezela gaur ere aren aurrera. Oiek badakite gure fueroak nola zaindu bear diran.

Jendea txaloka. Ala, jaun auek aukeratu ziran: Beltran Rokafort, Ojer Mendiondo, Ramiro Asiain, Tristan Aibar, Yeñego Loiana eta beste zenbait.

Iruñetik sartaldera, Orkoiengo bidean eta Arga ibaiaren gaiñetik, bazan zubi bat. Erregea andik etorri bearra zala bazekiten eta antxe itxogitea pentsatu zuten. Ala, ara joan eta zai jarri ziran.

Zubiak torre bat zeukan jendearen joan-etorriak zaintzeko. Alako batean, andik zeletan zegoanak erregea eta bere lagunak bazetozela oiu egin zuan.

Erregea zubira iritxi zanean, ordezkariak bidera atera zitzaizkion, belaun bat lurreraiño eramanez.

Erregea gaztea zan, eta gizatxarra. Bere jauregira leenbaileen iritxi nai eta orain aien itz-jarioa entzun egin bear, denbora alperrik galduz.

Ordezkariak asi ziran zekarten mandatua adierazten. Erregeak zorrotz begiratzen zien, eta orduan ezagutu. Aietxek ziran leen ere beste olako lotsagabekeri batekin etorri zitzaizkionak.

– Ez al dezute ikasi erregeari zor zaion errespetua zer dan ez dakiten mingain berritsuak moztu egin bear dirala?

– Orrekin ez dezu ezer lortuko, jauna. Iruindar guziena moztu bearko zenduke, kejarik entzun nai ez badezu.

– Lotsagabeak zuek! Torre ontan lepotik zintzilik jarriko zaituet! Erriak orrela ikasiko du bere jauna errespetatzen!

– Nai dezuna egin ezazu. Baiña alperrik izango da zure egiñala. Gu ez gera eriotzaren bildur.

Erregeak orduan, bere onetatik aterata:

– Torretik zintzilik jarri auek!

Soldaduak etzekiten zer egin. Jaun aiek Naparroako zaldun errespetagarrienak baitziran. Baiña erregearen arpegira begiratu eta ura txantxetan ari etzala garbi ikusi zuten. Jaun aiek artu eta torre barrura sartu zituzten.

Praile bat bazan an, erregearen aitorlea eta bidaietan laguntzen ziona. Uraxe urbildu zitzaion:

– Jauna, gizon auen errukia izan ezazu. Errege guzien gaiñetik Jainkoa dago, eta egunen batean uraxe izango da zu juzkatuko zaituna.

– Iñork auen alde itzik ateratzen badu, bera ere torretik zintzilik jarriko degu! –erregeak.

Une artan errukarri aiek torre gaiñean azaldu ziran. Soldaduak, soka lepotik jarri eta kanpora bota zituzten. Antxe gelditu ziran zintzilik.

Nekazariren batzuk ba omen zeuden urbilletik begira, eta gertatuaren berri aiek eraman zuten Iruñera. Jendea nola jarriko zan esan bearrik ez da.

Erregea laster jabetu zan egin zuan astakeriaz. Iruindarren oiu-deadarrak gero eta gertuago entzuten ziran. Orduan bildurtu. Zaldiari eragin, zubia ostera pasa eta etorritako bidetik igesi joan zan.

Andik laster jendea zubira iritxi. Beren ordezkariak antxe ikusi zituzten zintzilik, aizeak mugitzen zituala. Zera batez oartu ziran: danak ere mingaiña kanpora aterea zutela, ederki luzatuta gaiñera.

Ortik zubi orrek geroztik daukan izena: *Miluze*. Gaur ere antxe baitago, Argaren alde batetik bestera, ibai ertzeko baratza eta arboladien artean. Torrea falta zaiola; besterik ez.

Erregeari, berriz, *Karlos el Malo* izena jarri zioten, eta liburuetan ala esaten zaio gaur ere,

Orra or alde nabarmena: Iruñe aldeko jendeak, artean euskeraz egiten baitzuan, euskal izena ipiñi zion zubiari. Istorilariak, berriz, beren kronikak beti erderaz idatzi baidituzte, erregeari erdal izena erantsi. Erri arrunta batera eta gizon eskolatuak bestera, beraz. Ez al da ori gure izkuntzaren ondamendia izan?

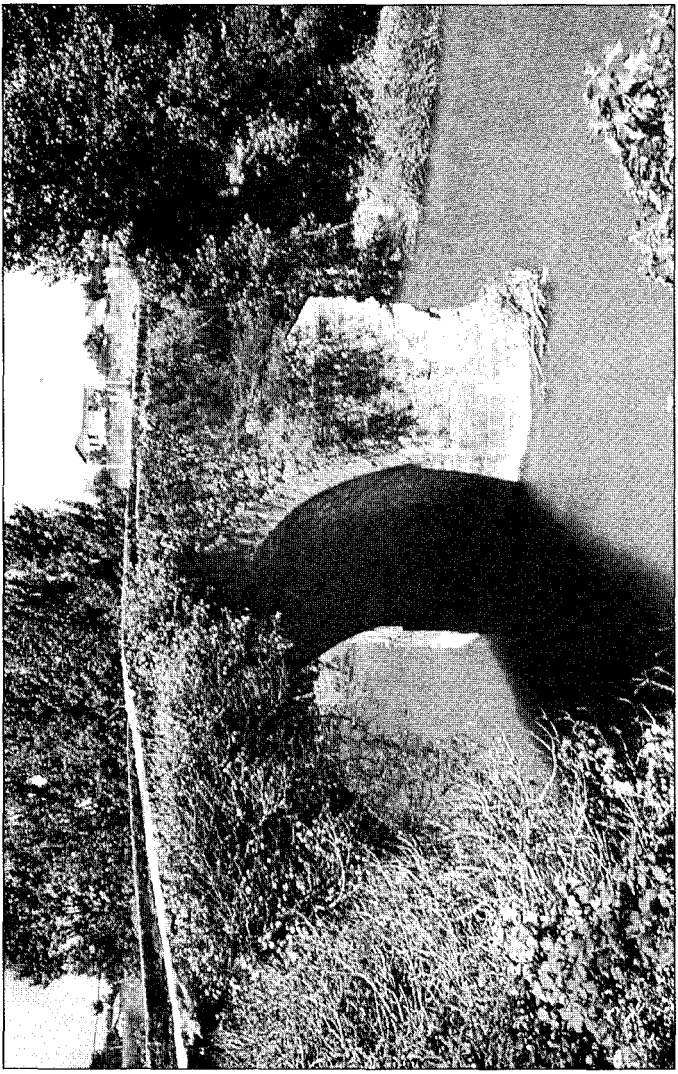

Miluzeko zubia, Iruñe, Naparroa.

Jokatu gabeko palanka-jokua

Zuaneta Matxinbentako baserri bat da. Bertakoa zan antziñako palankari bat. Onek, Iturriotzen, San Juan Txikietan, 1880-an, txapela altxatu zuan ziri baten puntan, eta Santa Luzietan bandera jarri, Gipuzkoan bera zala nagusi adierazteren. Bestela, nai zuanak irteteko, zortzi librako palanka izatekotan.

Kontrarioa bereala azaldu zan: Errezilko Artxiola baserrikoa bera. Jose Inazio Lazkano Mendizabal izen-abizenak. Alde batekoak eta bestekoak Azpeitian bildu ziran urrengo Santo Tomasetan. Baita apustua zerratu ere: ilbeltzaren 24-an alkar neurtuko zutela, zortzi librako palankarekin eta iru aziotara.

Zuanetak Bidaniko Labaka artu zuan erakusle. Baita batedobat *espionajea* egitera bialdu ere. Onek astigar baten atzetik ikusi zuan Artxiolaren marka. Palanka noraiño botatzen zuan alegia. Itzuli eta Zuanetari salatu. Au, berriz, etzan araiño irixten.

Orduan abisua pasa Zuanetak Artxiolari: Bizkaian eta Naparroan beste bi palankari bazirala, eta biak, Artxiolak eta Zuanetak alegia, alkarri beren markak erakutsi eta onenak aien kontra jokatzeko. Artxiolak ezetz: aurrena alkar neurtzeko; onena nor zan an ikusiko zala.

Urrena, Zuanetak ama bialdu: semea apustua egiña zala etzekiala, eta berak etzuala joku ura onartzen. Artxiolak etzion ari ere kasorik egin.

Ilbeltzaren 24-an, Artxiola antxe zan Azpeitiko plazan. Zai-zai egonda, kontrariorik etzitzaion azaldu. Seiñalea jaso eta etxera itzuli zan.

Urrengo larunbatean Tolosara joan zan. Bidaniko Labaka ere an egokitu. Onek anai bat bazuan palankari famatua, Montevideon zana, eta arekin neurtzeko desafioa egin zion Artxiolari. Baiña seiñalea lau milla durokoa izatekotan; eta apustua, ogei millakoa. Dirutza orrekin Artxiola bildurtu egingo zala uste zuan. Baiña au jokatzeko prest agertu, eta orduan Labakak atzera egin.

Orduan Artxiolak egundoko erronka jo zuan:

Mundu onen bost parte
oien danen kontra,
iñork irten nai badu
jotzen det erronka:
zortzitik amaseira
libra dan palenka,
arraian pasa gabe
eskuiko anka,
zeñek luzeagoa
plazan egin marka.

Bertsoak jarri arazi zituan, eta ori oietako bat. Ikus: *Auspoa* 183. Bertso ederrak, bost puntukoak, doiñu ederrez kantatzen diranak. Bertso oiei esker, jokatu gabeko apustu bat izan da gure kirol ontan famatuena.

Zuanetagatik onela jaso nion Azkoitiko Patxi Larrañaga bertsolaria zanari:

"Nere aitak zekan barberi bat Azkoitin, pelukeri bat. Eta Zuaneta, ain txuxen, zorionez ezagutu nuan. Agure galanta zan. Ta nere aitaren etxera bi-

zarra kentzera etortzen zan ostiraleetan. Ni umetxoa nintzan; zazpi edo zortzi urte, geienean. Aulki txiki batetik beratu oi nion bizarra, aitari laguntzeko. Aitari ikasiak nezkan nik bertso auek ordurako, eta Zuanetak etxera askotan eramaten nindun. Xextogiña zan bera, eta arekin antxe ibiltzen giñan endreatzen. Baña, pelukerira sartzen zanean, ni asi oi nintzan, umeen kontuak:

Ni naiz palankaria
Artxiolakua...

Ta esan oi zidan:

– Motell, motell, egon adi ixilik eta beratu zak bizarra ondo!

Nik ez bainekin orduan zer esan nai zuan gauza arek".

Artxiolaren berriak Basarrik eman zituan, *La Voz de España* egunkarian, 1968-VII-28-an, berak argibide oiek Ameriketako eskutitz batetik artuta:

"Amerikara jun, an bizi ta an il zan. Montevideon jarri zan bizitzen lenengo. An urtebete inguru egin zun. Buenos Airesera aldatu zan andik. Esneketa lana artu zuan. ainbat euskaldunek bezelaxe. Zaldia ta karroa artu ta esneak banatu. Artxiolak aña indar zun gizonik ez omen zan Arjentinan ezagutu. *Hércules vasco* deitzen omen zioten. Artxiola ta bere emaztea sorterria bixitatzera etorriak ziran 1899-garren urtean. Tolosan bizi izan ziran iru urtez. 1902-garren urtean itzuli ziran Arjentinara.

Karlisten gerran ibillia zan Artxiola. *Teniente honorario* zan bere gradua. Soldata jasotzen zuan Arjentinan. 1948-garren urteko abuztuaren laugarren egunean il zan. 93 urte zituan".

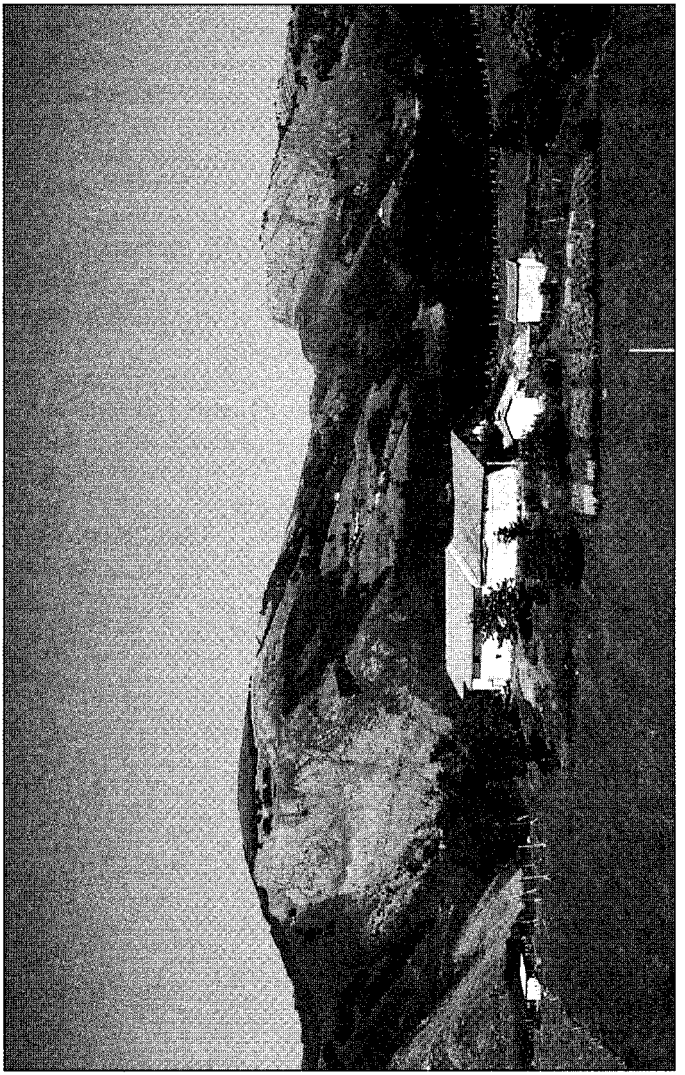

Artxiola baserria, Errezil, Gipuzkoa.

Euskal idazki bat Aragoiko lurretan

Bai. Aragoiko erreinu zaarrean, Zaragozako probintzian, Naparroatik urbil, Valdonsella lurraldean, Navardún errian, euskal idazki bat arkituko du bertara joaten danak, arrizko oroitarri batean.

Berrogei urte badira nik erri ori ezagutu nuala, Xabierretik ara urriko arratsalde batez bizikletan joanda. Eliz erromanikoa eta gaztelu zaarra bisitatu genituan. Andik etorri eta kurpil batean pintxazoa genduala ikusi. Nork konpondu lezakean galdetu eta erementaria zala guk bear genduana. Ekar arazi zuten eta asi zitzaigun mesede ori egiten. Artan ari zala, gizon bat inguratu zan, galtzak jasota eta anka zuztarrak gorri-gorri zituala. Maatsa zanpatzeko garaia zanez, artan jarduna izan. Bueltan gentozela, illundu egin zuan. Baiña mendien gaiñetik illargi betea azaldu zan, bazter guziak esne-koloreko argi batez estaliz. Alako batean, artzai edo nekazariren batek jota bat kantatzeari ekin zion. Guk ez genduan bera ikusten eta berandu genbiltzan, baiña gelditu egin giñan obeto entzutearren. Une batez ordeka guzia bete zuan arek bere kantuaren edertasunarekin.

Garaitsu artan, edo geroxeago bearbada, erretore berria izendatu zuten Navardún errirako. Donostiarra bera, baiña Jakako eliz-barrutian meza emana. Jesus Aurizenea Garitazelaia izen-abizenak.

Etorri eta arrituta gelditu zan, gu bezela, elizarekin. Baita garbitu eta txukundu premia zuala ikusi ere. Zer egin zuan? Bear ziran baimenak lortu, dirua andik eta emendik bildu, erriko gizonak lanean jarri eta eliza gaur ikusten dan era zoragarrian utzi.

Otar bat egiten duanak eun ere egin ditzazkela da esaera zaarra, eta orduan ere orixe gertatu zan. Zenbat eliz berritu ote zituan Aurizenea jaunak andik aurrera Jakako eliz-barrutian? Ori zeatz jakiteko bertako gotzaitegian galdetu bearko litzake. Baiña ogei bat edo geiago bai.

Aurizeneak eliza berritutako beste erri bateko gizon bati onela entzun nion:

– Don Jesus arek doai berezia zuan gu danok lanean jartzeko. Aurrena bera asten zan. Eta, ura artan ikusita, gu ere gustora aren atzetik eta aren agindupean.

Baiña erio zitalak gazterik eraman zuan Aurizenea jauna. Jakatik Navardún-era bere kotxean zetorrela, errira irixteko kilometro bat falta zuala, atake bat izan zuan eta bertan gelditu. Artzai gazte batek kontatu zigun nola gertatu zan:

"Ni ardi zai nenbillen. Alako batean kamioan an ikusi nuan kotxe bat, ni nengoan tokitik urruti gabe, biurgune batean era txarrean gelditua.

Nere arreba gazteena, berriz, kamioan paseatzen zijoan bere lagunekin. Gaizki gelditutako kotxe baten ondoan guardiazibillak zeuden, multa jartzera-edo inguratuak. Baiña txoferra ilda arkitu. Nexkak zetozela oartutakoan, aiengana urbildu ziran.

– Gizon ori ezagutzen al dezute?

Nexkak ondoratu, kotxe barrura begiratu eta erriko erretorea ilda ikusi zuten. Ikaratu eta guardiei ezer erantzun gabe igesari eman zioten.

Ni, ori ikusita, ardiak utzi eta bertaratu egin nintzan. Baiña susto ederra artu nuan nik ere, kotxe barruan don Jesus ilda ikusita.

Kotxetik atera gabe, batek kanpotik bolanteari eragiñez eta besteak atzetik bultzaka, errira ekarri genduan. Emengo kanposantuan lur eman genion".

Oneraiño artzaiaren itzak.

Udaberri ontan izan berria naiz Navardún-eṅ. Leenengo bisita gazteluari. Muiño baten gaiñean dago. Bista ederra andik ageri dana: Valdonsella-ko ordeka zabala gari berriaren berdetasunez jantzia. Zeruko sapai urdin zoragarria. Mendiak jira guztian. Kukua eta kirkirrak kantari. Artalde baten zintzarri-otsa...

Errira jetxi, plazatxoan sartu eta antxe leen esan degun oroitarria, Aurizenea jaunaren arpegiarekin, beraren gurasoak eta erriak altxa arazia. Idazkiak bi zutabe ditu, bata euskeraz eta bestea erderaz, itzak alkarren parean dirala:

"Emen il-tzan 47 urteakin apaiz / Aquí murió con 47 años Mosén / Jesus Aurizenea Garitazelaia. / Zeruan bego. Esté en el cielo. / Navardún 31-VIII-1975".

Euskera eta erdera alkarren etsaiak dirala? Ez Aragoiko erri txiki ontan. Emen ez du iñork ikuituko euskal idazki ori. Gizon maitatua eta gogoratua baita gaur ere don Jesus ura. Zergatik ote? Iparragirreren aolkua ezin da obeto bete zualako: "eman da zabal zazu munduan frutua".

Navardún, Zaragoza.

Leyreko txoria

Leyreko San Birilaren eta bertako txoriaren leienda oso ezaguna da noski. Ala ere, tokian tokiko zer kontatuak eskeintzen ditugun sail ontan orri ere leku eman bear zaiola uste degu.

X mendea zan. Santxo Garzes I Naparroako erregea; eta moroak artean Ebro inguruan zeuden.

Leyreko praileen nagusia Birila izeneko bat zan. Bertatik bistan dagoan Aragoiko Tiermas errian jaioa. Aren izena garai artako paper agirietan azaltzen da. Bene-benetako gizona izan zan, beraz, ura; ez iñoren iduripenak sortua. Santu izendatua gaiñera, il ondoren. Beraren ezurrak Leyren gorde izan ziran urte askoan. Gaur Iruñeko katedralean dirala uste det. Aren irudiak, irudi zaarrak, arrizkoak, badira Leyreko komentuan. Baiña berari erantsi zaion leienda kontatzen asi gaitezen.

Elizgizon sutsua omen zan. Baiña bazeukan zalantza gaizto bat, pipiak zura bezela barrua zulatzen ziona: betikotasuna zer izan zitekean alegia.

Sarritan koroan praileak kantatzen zuten salmo batek onela zion: "Milla urte zure aurrean, Jauna, atzo pasa zan eguna bezelakoxeak dira".

Baiña berak onela zion bere kasa: "Ori eziñezkoa da. Jaungoikoa edertasun amairik gabea izanagatik, ura beste ikuskizunik ez dutela, azkenerako aspertu egingo dira zerutarrak".

Pentsamentu orrek etzuan gizarajoa pakean uzten. Udaberriko egun batez, bere kezka ori biotzean zuala, atsedenaldi bat artzera atera zan. Baso itxi batean sartu zan, eta etzan gelditu iturritxo baten ondora iritxi arte. Antxe atsedeten zegoala, txori bat kantari asi. Ari entzundakoan, Birilak:

– Ori txorrotxio lilluragarria! Musika oberik bai ote da iñun?

Obeto entzutearren, arri konkor batean exeri zan, eta begiak itxi. Ura zoramena!

Txoria ixildutakoan, etxerako bidea artu zuan. Basotik atera eta komentua oso aldatua eta aunditua ikusi zuan. Nola izan zitekean ura?

Alderatu, praile batekin topo egin eta onek:

– Nor zaitugu zu? Zer nai zenduke?

San Birilak:

– Ni nor nazuten? Komentu ontako nagusia, paseatzera atera eta orain etxeratzen naizena.

– Ez. Ori ezin diteke. Komentuko nagusia Urlia da. Deituko degu bera.

Nagusia deitu zuten, beste praile batzuk ere inguratu ziran eta danak ezezagunak Birila gizajoarentzat.

Besteak, berriz, beren buruari galdezka: "Basotik agertutako praile au nor izan diteke?" Baiña batek komentuko liburu zaarrak ekarri zituan, eta an azterka asi, bertako nagusi izandako praileen izenak aztertuz. Alako batean:

– Billatu det! Orain irureun urte Birila izeneko bat zan emengo nagusia. Baiña basoan galdu eta ez omen zan geiago azaldu.

Ara dana garbi. Orrenbeste denbora txoriari entzunez pasea izan ura. Praileak oiuka orduan:

– Mirari! Mirari bat degu au!

Danak elizara zuzen, Jainkoari eskerrak ematera. Zera esaten duan salmo ura kantatu zuten: "Milla urte zure aurrean, Jauna, atzo pasa zan eguna bezelakoxeak dira".

Orduan txori bat egan eliz barrura eraztun bat mokoan zekarrela, San Birilaren abade-eraztuna bera, eta onen beatzean sartu. Denbora berean goiko abots bat:

– Txoritxo baten kantua baiño obea ez al da izango milloika aldiz Zeruko Jaunaren edertasuna?

Leienda au ez omen da Leyrekoa bakarrik. Galizian eta Leonen ere kontatzen omen da. Baita Frantzian, Beljikan eta Inglaterran ere. Alfontso X jakintsuak ere beraren berri ematen du bere *cántiga* batean. Baita aita Nieremberg-ek, Uhland Alemaniko olerkariak eta Valle Inclán idazleak ere.

Aurtengo maiatzean izan nintzan ni Leyren. Goiz eguzkitsu bat zan. Leenengo bisita elizari eta elizpe zoragarriari. Gero mendian gora, Erronkariko artaldeen bidetik. Lurra margaritaz betea zegoan. Kukua eta kirkirrak kantari. Nere aurrean gaillur arkaiztsuak goizeko eguzkiarekin dizdiz. Baita ostoberritutako pagadiak ere. Burua jiratu eta Yesako urtegia, zeru urdiñaren ispillu. Atzean, berriz, mendiak: Oroel, San Juan de la Peña, Santo Domingo, Sos, Peña, Uxue...

San Birilaren iturriko bidea ondo seiñalatuta dago. Ari segika, basoan sartu nintzan. Arteak emen nagusi. Baiña ez nolanaikoak; eunka urte izango dituzten arbol aundi baldarrak. Baita gizon baten buruari eragiten dioten ezpel ikusgarriak ere. Arkaitz konkor aundiak ezker-eskubi, goroldioz jantzita. Lurra arte-orbelez estalia. Arkaitz batean itz auek idatzita:

> *"Mil años en tu presencia son como el día de ayer que pasó".*

Beste batean Rabindrana Tagore-ren itz auek:

"Hace siglos que compones colores y canciones, pero tu paraíso es aún sólo un mero proyecto".

Iturrira iritxi naiz. Ur tragoska bat leenengo. Urrena, zugaitz eta arkaitzez inguratutako txoko artan, gizonaren betiko galderak nere buruan ere: Nola oneratu giñan? Zer gera? Nora goaz?...

Alako batean, alboko artean erretxiñol bat kantari asi. Ura zan dotoretasuna. Ari entzuten geldi-geldirik egon nintzan. ixildu zan artean.

Bueltako bidea artu nuan. Pentsamentu bat orduan burura: "Nik ere irureun urte pasa ote ditut txoriari entzuten?". Alde batera gogoa banuan orrela gertatu eta emendik irureun urtera mundu au zer izango dan pixka bat bederen ikusteko.

Baiña ez. Basotik atera eta komentua leen bezelaxe zegoala ikusi nuan. Erlojuari begiratu nion eta nere joan-etorria, erretxiñolari entzutea eta guzi, ordu betekoa geienez ere...

Arditurriko minak

Arditurriko minak, irakurleak jakingo duanez, Oiartzunen daude, Aiako Arriaren oiñean, beeko zuloan. Ia bi milla urte badira erromatarrak or lanean aritu zirala.

Orain ia berreun urte, berriz, J. G. Thalacker izeneko injeniero bat etorri zan mina oiek aztertzera. Frantzesa bera, oker ez bagaude. Ikusi zuana esanez idazlan bat argitaratu zuan gero, Madrilleko *Variedades de Ciencias, Literatura y Artes* aldizkarian, 1804 urtean.

Berri jakingarri asko ematen ditu mina oietaz: mineralaren barra nundik noraiñokoa zan; berrogei ta sei tunel eta larogei ta bi putzu ikusten zirala mendiaren egalean; barrukoak, berriz, ezin konta alak; amabost egunean ere ezin zitezkela oiek danak korritu; seireun langillek berreun urtean etzutela lan ori dana egiterik; eta abar eta abar.

Batean larri ibili zan, ia bere bizitzaz etsitzeraiño. Goiz batez, zortziak aldera, Arditurrira iritxi zan, langille batekin. Au oiartzuarra izango zan, dudarik gabe. Oteleku aundi batera iritxi ziran. Gaur egunean ere arantzadun landare ori asko da malda oietan. Zulo bat arkitu zuten, mina oietarako sarrera bat noski, eta barrura sartu ziran.

Batzuetan lau oiñean eta besteetan arkaitz tenteetan gora igoz, ogei bat metro ibili ziran. Zuloa an

zabaldu egiten zan, eta zutik jarri ziran. Baita kandelak piztu ere.

Segi aurrera. Eliza aundi batek aiñako leku zuan paraje batera iritxi ziran. An, ordea, makiña bat tunel, bidegurutze, zulo eta putzu.

Tunel batean lareun bat metro aurreratu ziran, Urrena, putzu batera jetxi. Aurreraxeago, eskeleto bat aurkitu. Barrura sartu eta kanporako bidea ezin billaturik ildako batena, dudarik gabe.

Segi aurrera berriz ere, tunel aietan barrena. Injenieroa zoraturik bezela zebillen mineral puxkak--eta jasoz. Baiña alako batean oiartzuarrak:

– Aizu, jauna: berandu da. Nekaturik eta goseak gaude. Kandelak laster aituko zaizkigu.

Frantzesak ordulariari begiratu eta arratsaldeko ordubiak ziran. Kandelak ere azkenetan ikusi zituan. Ala, atzera jo zuten.

Baiña ordu laurden batera bidea galduta zeuden. Andik laster, kandelak itzali. Batzuetan eskuekin pareta ikuituz eta besteetan lau oiñean, segi illunpeetan. Arri tiraka asi eta ur-soiñua entzuten zan.

Oiartzuarra, frantzesak dionez, ai-eneka eta negarrez asi zan. Bera gabe, bere familiarekin zer gertatuko zan? Leenbaileen bukatzeko, bere burua putzu aietako batera botako zuala, eta abar.

Okerrena zera zan: iñori ezer esan gabe sartuak zirala. Ala, kanpoko laguntzarik etzezaketen espero.

Ala ere, oiartzuarraren labanarekin, frantzesaren ardagai eta arriarekin, eta azufre pixka batekin paperen batzuk noizbeinka piztuz, aurrera jarraitu zuten. Alako batean, leen pasatako toki bat ezagutu. Baita aize pixka bat sentitu ere. Ari segitu eta orduan kanpora atera, barruan iru bat kilometro ibili ondoren eta ozta-ozta bizirik aterata. Ordulariari begiratu eta gaueko amaikak ziran.

Prantzesaren idazlanak dionez, bera ausarditsu portatu zan; oiartzuarra, berriz, kobarde. Egia ote da? Ez dakit. Danok dakigu geren burua edertzen eta lagun urkoarena itxusitzen. Erromatarrak irikitako zuloetan ibiliak ziran, eta ara Erromatar Eskubideak zer dion: *Nemo inauditus damnetur*. Ez dago, berari entzun gabe, iñor kondenatzerik. Oiartzuarrak zer zion jakin bear genduke, beraz, auzi au ongi epaitzeko. Arek, ordea, etzuan ezer idatzi eta gu aren kontaeraz ezin enteratu.

Baiña idatzizkoa utzi ez bazuan ere, aozkoa ederki zabalduko zuala dudarik ez egin. Egun artan bertan ez bada, biaramonean tabernara edo sagardotegira joango zan ziur asko, sustoa pasatzera; eta an gertatuaren berri ederki kontatuko zuan. Frantzesarengatik epelak esan ere bai. Bertsoak ere izan omen ziran. Oietako bat auxe:

Egia esateko
bertso bat nik orra,
prantzes txoro batekin
pasa zait gogorra.
Zein burutan sartzen da
dala derriorra
kristaua biurtzea
lurpeko satorra?

Munarritz

Karlos, Bianako printzipea, Gaztelan jaio zan, Peñafiel errian, 1421-V-29-an. Ona aren gurasoak: Aragoiko Juan II eta Naparroako Blanka, Karlos III-ren alaba, erreinuaren koroia jantziko zuana.

Karlos III orrek billoba orrentzat sortu zuan Bianako printzipearen titulua, gaur Felipe printzipeari dagokiona. Aiton ori, billoba umea zala il zan. Ama, berriz, 1442-an, Naparroako koroia bere seme Karlos orri utzirik, baiña kondizio batekin: etzezala errege-izenik erabili aitaren baimenik gabe.

Aitak bigarren emaztea artu zuan, Juana Enríquez andrea; eta au Naparroako gobernari jarri zuan, semearekin batera.

Artean pakean bizi zan Naparroako erreinua, orduan naastu zan. Leenengo, Gaztelarekin gerran asi. Urrena, barruko gerra, aita eta semearen artean. Une ortan sortu ziran beamontarrak eta agramontarrak, Naparroa odolez gorrituko zutenak.

Gerra aietako gorabeera guziak ematerik ez dago noski. Baiña gertaera jakingarri bat kontatuko degu, Manuel Iribarrenek bere *El príncipe de Viana* liburuan dakarrenez.

Batean, 1448 urtean, aita Iruñetik igesi atera zan, eta Goñi-ibarko Munarritz errira iritxi. Semeak

atzetik segi. Aita, semearen eskuetan ez erortzearren, Munarrizko elizan babestu zan. Semea elizan sartzera zijoan, aita preso egin asmotan. Baiña erriko apaizak ur bedeinkatua eskeiñi zion. Baita printzipeak artu eta aitaren egin ere. Orduan apaizak:

– Berorrek nola esan du orain? Aitaren eta Semearen eta Espiritu Santuaren izenean, ez da?

– Bai.

– Eta zein esan du aurrena: Aita ala Semea?

– Aita.

– Ba, zeruan Aita aurretik bada, lurrean ere aita aitortu dezagun erregetzat leenengo, eta semea gero.

– Arrazoi dezu.

Semeak aita orduan atxilotu izan balu, Naparroaren etorkizuna oso bestelakoa izango zan. Baiña apaizaren itz oiekin, pakeagatik esanak izanik ere, gauzak zearo aldrebestu ziran.

Orduan egin zuten pakeak gutxi iraun baitzuan. Semea, izan ere, on puska bat zala garbi ageri da. Aita, berriz, maltzur utsa.

Berriro gerran asi ziran. Gorabeera asko erabili zituzten, batean bat eta bestean bestea garaille ziralarik. Baiña 1451-n, Aibarko burrukan, aitak semea guztiz menderatu zuan, eta preso artu ere bai.

Semea, arrezkeroztik, leenengo kartzelan bizi izan zan, eta urrena erbestean: Paris, Erroma, Napoles, Sizilia, Mallorka, Bartzelona. Emen ilko zan 1461-IX-23-an, menenatuta, batzuek diotenez.

Munarritz erria ezagutzearren, ara joan nintzan apirillaren arratsalde batez. Errian sartu eta pago-egur errearen usaia kaleetan. Bai etxeekin arrituta gelditu ere. Aundi, bikain, dotoreak danak edo geienak, armarri ederrekin. Eliza, berriz, gotiko

sarrera duana. Bianako printzipearen denboran egin berria izango zan.

Atean idazki bat. Zer esango eta arratsalde artan bertan, zazpi t'erdiak aldera, Aralarko Aingerua iritxiko zala. Ogei minutu falta ziran eta itxogitea erabaki nuan. Erriko sarreran jendea asi zan biltzen. Parrokiko gurutzea ere antxe.

Aingerua etorri zanean, onek eta gurutzeak muin eman zioten alkarri. San Migel ekarri zuan apaizak bere otoitzak egin zituan an bertan, eta lau aldeetara bedeinkazioa eman ere bai.

Funtzio apala benetan, baiña bai unkigarria. Bitartean, eguzkia makurtzen zijoan Andimendi aldera, eta zearka argitzen zituan gari-soro berdeak, artean ostorik gabeko pagadiak eta mendi gaillurrak. Laiño zuriak zeru urdiñean. Aize freskoa, txorien kantak, mendi-ganaduen zintzarri-otsa...

Andik eliz aldera abiatu giñan. Sartu eta aurrena aingeruari muin ematea. Ni ere antxe joan nintzan eliztarren atzetik. Ondoren meza zan, baiña berandu nenbillen eta gelditzerik ez.

Andik nentorrela, burutazio bat nagusitu zitzaidan. Builla egiten duten gertaeren atzetik ibiltzen gerala geienetan. Ni ere alako baten arrastoen billa joana nintzan Munarritzera. Baiña erri onek urtero pake-pakean betetzen duan oitura bat erakutsi zidan. Ez al genduke obe auen billa saiatu, beste zaratatsu oiek bazterrera utzita?

Oka erreka-zuloa

Mundu guziko idazlerik onenen liburuak euskeratzen ari dira azken bolara ontan. Ongi derizkiot. Baiña Euskal Erriari buruzko makiña bat kontaera eta leienda bada gazteleraz idatzita. Oiek ez al dute gure izkuntzara ixurtzerik merezi? Baietz uste det, eta gaurkoan ortara noa.

Antonio Trueba bizkaitar idazle ospetsuak *Las tradiciones de Oca* izeneko idazlana argitaratu zuan *Euskal-Erria* aldizkarian 1886 urtean.

Zornotzatik Gernikara joateko, Auntzaganera igo bear da. Lepo ori Oiz menditik Bizkargira dijoan mendi-lerroan dago. Andik beera Okako erreka-zulo estua asten da. Ibai txikia bera, baiña Gernikako itxas-adar zabalean bukatzen dana.

Menditarte ortan daude, Gernika baiño leen, Zugaztieta, Areatza eta Astelarra erri edo auzuneak.

Leku itzaltsua omen zan ori Truebaren garaian. Intxaur, gaztain, sagarra eta gerezi arbolez beteta zegoana. Agian ortik izango du izena leen aitatu degun erriak: Zugaztieta. Gaur ere arbol eskasirik ez dago. Baiña piñu beltza zearo nagusitu da. Eta toki berdea zana "ederto baltzituta" dago.

Oka izeneko etxea omen zan or, XI mendean eraikia. Etxe ori, geroztik dotore berrituta, antxe ikusten omen zan Truebaren denboran, ibaia eta

trenbidearen artean. Gaur zutik irauten duan ez dakit.

Bertako jauna Gonzalo Saez Oka zeritzan. Leenengo ezkontzatik alaba bat zuan: Maria izenekoa, beraren ama bezela. Aita alargundu eta berriro ezkondu zan, Pastora Aramaiona andrearekin. Baiña onengandik etzuan familirik izan.

Gonzalo jauna, Bizkaiko garai artako beste zaldun guziak bezela, nekazaria zan. Baiña bear zanean atxurra utzi eta ezpata artzen zekiana.

Batean, moroen kontra gerrara joan bearra izan zuan. Etxean alaba eta onen amaordea gelditu ziran. Onek begitan artua zeukan bere alabaorde ori. Zera ekarriko zion burura: berak familirik ez eta lore ura bere senarrak beste emazte batengandik izana zuala. Ala, egun batez onela esan zion:

– Goazen basora. Egur-sorta bana ekarri bear degu surtarako.

Joan ziran. Baiña an zirala, Pastorak aizkorarekin bere alabaordea jo eta il egin zuan. Onek Ama Birjiñaren izena aitatzeko beste astirik ez omen zuan izan.

Ondoren, amaordeak zulo bat egin zuan lurrean, eta alabaordea an sartu, lurrez eta arlosez estalirik. Andik laster, illobi ori sasi, lore eta belarrez estalita zegoan.

Andik urtebetera, aita gerratik etorri zan, bere alaba maitea laztantzeko pozetan. Baiña emazteak onela esan zion:

– Gure neska basoan galdu zan. Egiñal guziak egin genituan ura bizirik edo illik billatzearren, baiña alperrik. Otsoak eramango zuten.

Egun batean, ordea, Gonzaloren aaide eta auzoa zan Iñigo Martinez jauna Oka mendira joan zan, idi baten billa, ura ere otsoak jana izango zala

pentsatzen bazuan ere. Baso batean bele-talde bat ikusi zuan eta aruntz zuzendu zituan bere pausoak. Baiña inguratu eta abots gozo bat entzun zuan:

– Iñigo! Iñigo!

Gure gizonak berekiko: "Abots orrek igaz galdu zan Mariarena zirudik, ba!".

Aurrera segi eta dei ori lurpetik ateratzen zala oartu. Asi zan sasi tarteko arlosak apartatzen eta galdutako Maria an azaldu zitzaion, bizirik eta eder, ezeren okerrik izan ez balu bezela.

Mariak onela esan zion:

– Amaordeak aizkoraz jo nindunean, laguntza Ama Birjiñari eskatu nion; eta berak berpiztu nau. Baita urtebete ontan jaten eman eta lagundu ere.

Pastorak merezitako zigorra izan zuan. Maria, aitaren baimenarekin, Ama Birjiñaren serbitzari izan zan bere denbora guzian. Eriotza eta miraria gertatutako tokiak, berriz, Erroitegi izena izan zuan arrezkeroztik. Gonzalo jaunak ermita bat altxa arazi omen zuan an, Zeruko Amaren izenean.

Trueba jaunak nundik atera zuan kontakizun ori? Irureun urte omen ziran Zornotzako Juan Iñiguez Ibarguen idazle zaarrak ori argitara emanik, eta oni artua omen zuan. Etzuan, beraz, bere kabuz asmatua.

Mandatuak bialtzeko modu zelebrea

Karlisten leenengo gerratea, Fernando VII 1833/IX/29-an ildakoan asi zan. Zumalakarregi, pake-pakean Iruñen bizi zana, urte bereko azaroan pasa zan karlistetara. Urrengo urteko ilbeltzaren 24-an Ilunberrin zan. Baita liberalak aren atzetik ere, zakurrak erbiaren arrastoan bezela.

Baiña Zumalakarregik, eguna zabaldu baiño leen, batalloi bat, Naparroako irugarrena, Felix Itxasoren agindupean, Zirauki eta Lizarra aldera bialdu zuan. Beste batalloi bat, berriz, Naparroako leenengoa, Frantzisko Iturralderen agindupean, Zangotza aldera.

Liberalak, karlisten soldadu guziak bi talde aietan zirala pentsaturik, beren indarrak zatitu egin zituzten. Erdiak Itxasoren atzetik abiatu ziran; eta beste erdiak, Iturralderen atzetik.

Bitartean, Ormaiztegiko azeria Ilunberrin bertan gelditu zan, beste batalloi batekin, ixil-ixilik. Eta liberalak alde batera eta bestera urrundu zirenean, berak ipar aldera jo zuan, Orbaizetako armafabrikaraiño igotzeko. An ziran etsaiak errenditu eta berreun fusil eta munizio-pilla bat eskuratu zuan. Ondoren, Ilunberrira ostera ere jetxi.

Liberalen amorrua ori jakin zutenean! Beren indar guziak bildu eta arengana berriro ere. Ipar aldera jo zuan orduan ere Zumalakarregik, eta Aspurtzeko mendi-tartean gelditu. Mendi-tarte onetzaz ona nola dion Juan Antonio Zaratiegik bere *Vida y hechos de Don Tomas de Zumalacárregui* liburuan:

> *"...un boquete estrecho y de una extensión como de dos tiros de fusil, al cual se da el nombre de Foz de Aspurz. Esta garganta, por la que pasa el camino de Lumbier a Navascués, es de tal naturaleza, que casi sólo con piedras puede defenderse".*

Bertan gelditu zan Zumalakarregi, bere gizonak komeni zan tokietan ipiñirik. Baiña banaka batzuk goiko erpiñetara bialdu zituan, etsaiaren joan-etorriak zaintzeko.

Orduak pasa, arratsaldea ere aurrera eta etzan ezer ere gertatzen. Alakoren batean, gizon bat ikusi zuten, arkaitz tartean presaka zetorrena. Begira jarri eta artzai baten itxura artu zioten. Baiña bizkarrean zer ote zekarren? Arlosa aundi bat!

Zumalakarregirengana iritxitakoan, bere zama lurrean utzi eta artan esaten zana irakurtzeko eskatu zuan. Arlosa idatzita baitzegoan: liberalak Iso errian geldituak zirala eta abar.

Ormaiztegiarrak zera pentsatu zuan orduan: urrengo egunean liberal batzuk aurretik etorriko zitzaizkiola, baiña beste batzuk atzetik, mendiari buelta emanda; eta ori gertatzera, berak gaizki ibili bearra zuala. Ala, lekua ustu egin zuan, eta Nabaskotzera alde egin.

Baiña zeiñen buruko egiten da mandatu bat arlosa batean idatzita bialtzea? Zaratiegik onela erantzuten dio galdera orri:

> *"Sin duda el oficial que mandó al pastor con la piedra, le calificó de muy corta capacidad, cuando viéndose sin lo necesario para escribir, apeló a este nuevo modo de correspondencia".*

Baiña artzaia kaskagogorra izatea beste ulerbiderik ez ote du gertaera onek? Baietz uste degu, naiz eta guk esango deguna ere segurutzat ezin artu. Danok dakigunez, euskerak eremu zabalagoak betetzen zituan garai aietan Naparroan. Ego aldera askoz geiago jexten zan. Ala, Aspurtz eta bere inguru a ez ote ziran orduan euskaldunak izango? Ditekena da ori ere. Eta, ala izanik, artzai arek erdera etzuan agian ulertuko, eta esan bearrak orretxegatik idatziko zizkioten arlosa artan, paper eta lumaren faltan arkitu ziran ezkero.

Dana dala, Aspurtzeko menditarte ortan mandatuak bialtzeko modu zelebrea erabili zala esan bearrean gera.

Toki ori Ilunberri eta Nabaskotze bitartean dago. Menditarte estu bat da. Andik barrena aurrera dijoa Saraitzu ibaia, arrietan txuri-txuri egiñik eta amorraiez aberats. Alde batera eta bestera malkar zakarrak, artez eta piñuz ederki beztuta, arkaitz txuriak tartean dirala. Esku batera, Idokorri mendia; beste aldeko tontorrean, San Kiriko ermita. Zeruan, berriz, putreren batzuk egan.

Kilometro bat izango du luzeeran menditarte onek. Beste aldera pasa eta eskubi aldera benta zaarra. Garai batean emen biltzen omen ziran nekazariak, artzaiak, eiztariak, mandazaiak eta baita almadieroak ere, beren enborretan tente Arbaiungo menditarte estu eta bildurgarria igaro bear zutenak.

Ezker aldera, berriz, Aspurtzeko erria, muiño baten gaiñean, labore-soroz betetako erribera ederra inguruan duala.

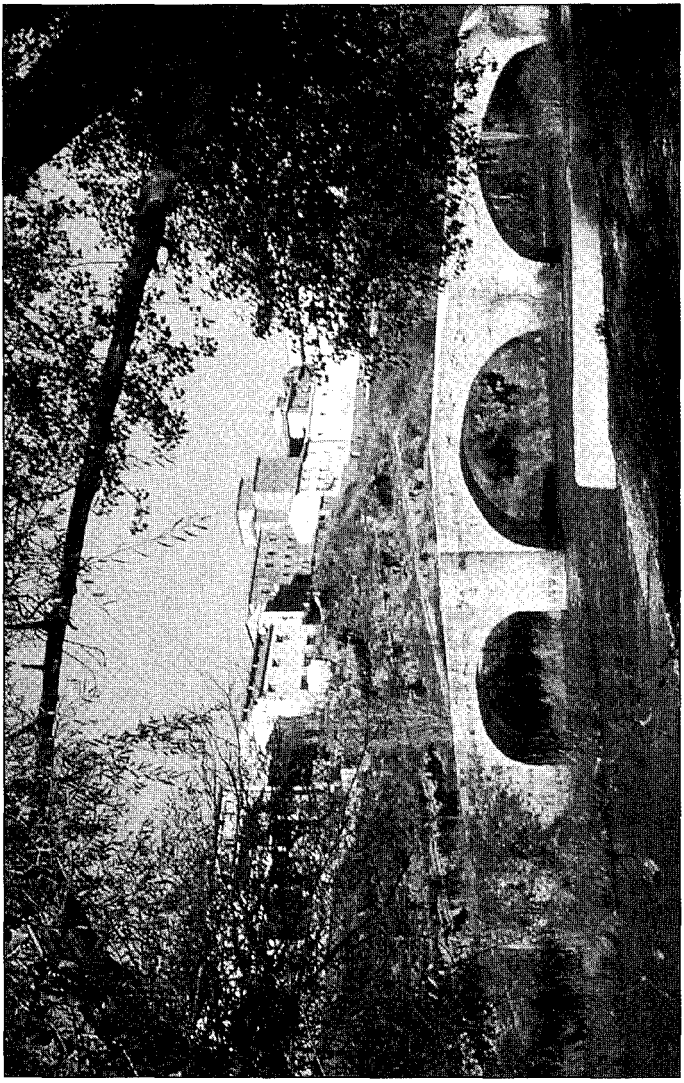

Ilunberri, Naparroa.

Zumaiko txakur ernea

Bilbo-Donostiako autopista egin zan ezkeroztik, leengo kamioak aaztuxeak dauzkagu. Baiña ederra benetan Zarauztik Zumaira bitarteko itxas-ertzeko ura. Gaur ortik abiatu naiz.

Zarauztik Narrosko jauregiaren ondotik aterata, begiak eskubi aldera dijoaz. Ederki ikusten da emendik Gipuzkoako itxas-bazterraren zati aundi bat. Aurrean, berriz, Getaria eta San Anton mendia. Elkanoren oroitarriaren ondotik pasa eta kilometro batzuetara orra or gure itxas-ertzaren beste zati bat: Andutz, Debako sarrera, Arno, Bizkaiko mendiak... Zumaia ere aurrean: urre-koloreko ondartza, Zuloagaren jauregia, eliz ederra, Urola ibaia...

Bide ori egindako geienetan, Julene Azpeitia zanaren oroipena datorkit burura. Euskal idazle saiatua bera, eta Zumaiko alaba. Ni iru bat aldiz izketatu nintzan berarekin. Andre errespetukoa eta gozoa benetan.

Beraren oroipenarekin batera, arek kontatutako pasadizo zaar batez gogoratzen naiz. Bere idazkietan kontatu zuan ez dakit. Billa saiatu naiz, baiña ez det arkitu. Irakurleak barka dezaidala, arren, gauzak errepikatzen baditut. Ala ere, ari entzuna idatzi egingo det, kontaera jakingarria danez.

Julene andrearen aurrekoren batzuk itxasgizonak omen ziran. Nola ez, zumaitar jatorrak izanik?

Garai artan, mariñelak zakur bat eraman oi zuten berekin, kaietan ontzia zaindu zezan, kate-zakurrak etxea bezelaxe. Ala, aiek ere bazuten berena.

Batean, itxas barruan Santanderko parean zirala, zakurrak imintzio itxusiren bat egin omen zion norbaiti.

Amorratuta zegoala pentsatuz, eta gaitz bildurgarri orrekin iñor kutsatu etzedin, zakurrari bultzada edo ostikoren bat eman eta uretara bota zuten. Ori egin ondoren, mariñel aiek beren lanetan jarraitu zuten.

Bitartean, etxekoak lasai asko zeuden Zumaian, aiek ere beren eginkizunetan murgilduta.

Alakoren batean, ordea, an ikusi zuten ontziko zakurra etxeko ate ondoan. Ura, uretara bota zuten tokitik legorrera atera eta andik Zumairaiño etorria izan, bere barruko sena gidari zuala. Berak jakingo zuan tarteko mendiak eta ibaiak nola pasa zituan.

Baiña zakurrak gertaeraren berri ezin eman, etxekoak ezin igerri, eta antxe izan zan angoa! Danak negarrez eta zotinka, ontzia eta mariñelak galdu eta zakurra bakarrik salbatua izango zalakoan. Beste ulerbiderik ez baitzeukan aren etorrerak. Ez dakit illetak nola ospatu pentsatzen ere ez ote ziran asi. Erri guzia aztoratu zan beintzat.

Baiña, andik egun batzuetara, galdutzat zeukaten ontzia antxe azaldu zan Zumaiko portuan, bere itxasgizon guziekin. Errian zer nolako aleluia izango zan esan bearrik ez dago.

Mariñelak, zakurraren uste gabeko agerpenaren berri jakin zutenean, parre-algara egin zuten. Ondoren, gertatuaren berri zeatz-meatz eman ere bai. Orduan pasadizo guzia garbi geratu.

Andik aurrera, zakurra etxean egoten zan. Egin zioten bidegabekeria kontuan artuta, obetoxeago tratatua izango zala derizkiot.

Baiña etxeko gizonak itxasorako prestamenak egiten asten ziranean, zakurra galdu egiten omen zan. Berak jakingo zuan nun gordetzen zan; baiña iñork etzuan ikusten, alik-eta mariñelak beren ontzian itxasoratzen ziran arte. Orduan ostera etxeko ateondoan agertu.

Zakurrak, izan ere, beste gaiñerako abere eta pizti guziak bezelaxe, adimenik ez dute izango, eta itzik ere ez dute egingo. Baiña tontotik ezer ere ez dutenak dirala dudarik ez egin.

San Juan de Ortega

Aita Flórez istorigilleak, bere *España Sagrada* lan arrigarrian, XXVII liburuan, onelatsu dio:

"Burgostik lau legua sortaldera, Villafranca de Oca erritik urbil, basamortu batean, Idubeda mendiaren egaletan, antxe dago San Juan de Ortega izeneko komentu edo monastegia".

Idubeba mendi ori, gaur egunean erderaz *Cordillera Ibérica* esaten deguna da. Mendi-lerro orren emengo zatia, berriz, *Montes de Oca* izenekoak osatzen dute. Aritzez jantzitako muiño zabal batzuk dira. Oietxek banatzen dituzte Ebrora eta Duerora dijoazen urak.

Txoko ortan dozen erdi bat famili bizi dira, nekazaritzara emanak. Ala ere, bi eliz arrigarri ditu. Bietan aundienak, XII mendeko erromaniko zoragarria du eliz-buruan. Baiña XV-ean zabaldu egin zuten, eta gaur dagoan bezela utzi.

Juan de Ortega santua 1080-an jaio zan, Burgostik amabi bat kilometrora dagoan Quintanaortuño errian.

Gaztetan Domingo de la Calzada santuaren ikasle izanik, meza eman ondoren Jerusalena joan zan. Onuntzakoan, itxasoa zakartu egin zitzaien. Juan de Ortegak San Nikolas Bariren laguntza es-

katu eta itxasoa baretu. Orduan arek onen izenean eliz bat altxatuko zuala promesa egin zuan.

Okako mendi auetan barrena dijoa Santiago-bidea. Errioxa aldetik datorrela, Burgos aldera emendik igarotzen da. Baiña basamortu arriskutsua zan au garai artan. Gaizkilleak erromesak lapurtu eta il egiten zituzten.

Ala, gure santuak, bidegille gizarajoei babes emateko zerbait egin nairik, mendi oietan sasiz eta osiñez betetako –ortik Ortega izena– zoko bat ikusi zuan, eta uraxe aukeratu.

Lagun batzuk bazituan eta aientzat aterpe bat egiten asi zan. Baiña egunez altxatutakoa gaizkilleak gauez etorri eta lurrera botatzen zuten. Iltzeko desafioa ere egin zioten santuari. Baiña onek, kasorik egin gabe, limosna banatzen zien gaizkille oiei berai, eta azkenean bide onera ekarri zituan.

Batean idi-pare bat erosi zuan lanerako. Dirua eman ere bai saltzailleari. Baiña onek, andik piska batera, pagatzeko arren. Santuak, berriz, zorra kitatua zegoala. Bai eta ez, juezarengana jo zuten. Santuak orduan:

– Egia nork dion jakiteko, sartu dezagun onek eta biok eskua lokaztegi ontan, eta garbirik ateratzen duanak izango du arrazoi.

Ala egin zuten, eta saltzailleak eskua zikin atera. Santuak, berriz, garbi-garbi.

Ala, onek ermita bat altxatu zuan San Nikolas Bariren izenean. Erromesentzat etxe bat ere bai. Eta gaurko eliza eraikitzen asi. Ortaz gaiñera, Santiago-bidea an eta emen konpondu egin zuan. Zubi berriekin erosotu ere bai.

Gau batean, gaizkille batzuk etorri eta bi bei lapurtu zizkioten. Igesari eman eta gau guzian etziran gelditu. Baiña eguna zabaldu zuanean, iñora gabe bertan bueltaka ibiliak zirala oartu.

Beste batean, idi bat erosi zuan. Ogei sueldo beraren balioa. Amar segituan eman zituan, eta besteak andik zortzi egunera pagatuko zituala. Baiña epe ori pasa eta bost sueldo besterik ez patrikan. Poltsa batean sartu eta saltzailleari eman zizkion, palta ziranak geroxeago pagatzekotan. Baiña besteak poltsa iriki eta amar sueldo arkitu.

Beste bein, erromes pilla bat etorri. Santuak serbitzari bat ogi billa bialdu. Bestea joan eta otarra ia utsik arkitu. Itzuli eta santuari esan. Onek, joateko berriro. Joan eta oraingo ontan otarra ogiz beteta arkitu.

Beste onelako mirari asko kontatzen dira santu onek egiñak. Baiña danentzat lekurik ez emen.

Santuaren fama gero eta aundiagoa eta ikasle asko bildu zitzaizkion. Aiekin komunidade bat osatu zuan, San Agustiñen erreglaren azpian.

1163-ko ekainaren 2-an il zan. Egun orretan ospatzen da santuaren festa. Ogei ta lau errik kofradi bat osatzen dute, eta nor bere gurutze eta banderarekin etortzen dira.

Eliz onek gauza bat badu oso aitagarria. Martxoaren 21-ean eta iraillaren 21-ean, eguzkiak leio batetik sartu eta kapitel batean jotzen du. Kapitel ortan zer izango eta Ama Birjiña eta aingeruaren irudiak, onek Jainkoaren Ama izango dala esaten dion unean.

Santuaren illobia bi aldiz iriki da, 1474 eta 1966-an, eta aren ezurrak ia bi metroko gizandi batenak omen dira.

Esan degunez, eliz, etxe eta zubi asko egin zituan santu onek. Orregatik, Espaiñiako arkitekto eta aparejadoreak bera aukeratu zuten beren zaindaritzat, 1970 urtean.

Beste zer esan asko legoke santutegi eder onetzaz. Baiña bertako oitura bat kontatuz buka deza-

gun. Gaur ere erromes asko pasatzen da ortik barrena; eta, aiei gonbidatzearren, baratzuri-zopa prestatzen omen dute illuntzero erritarrak...

Burgos aldera noala, bein baiño geiagotan artu izan det nik zear-bidea, San Juan de Ortegara joateko. Udaran, batez ere, leku zoragarria da ura. Ariztien berdetasuna, galsoroen urre-kolorea, zeruaren urdiña, iturriaren otsa, txorien kantua, eliz erromaniko zoragarria... Bertako leienda eder asko kontatzen dirala? Ez naiz arritzen, tokia ere alakoxea da eta.

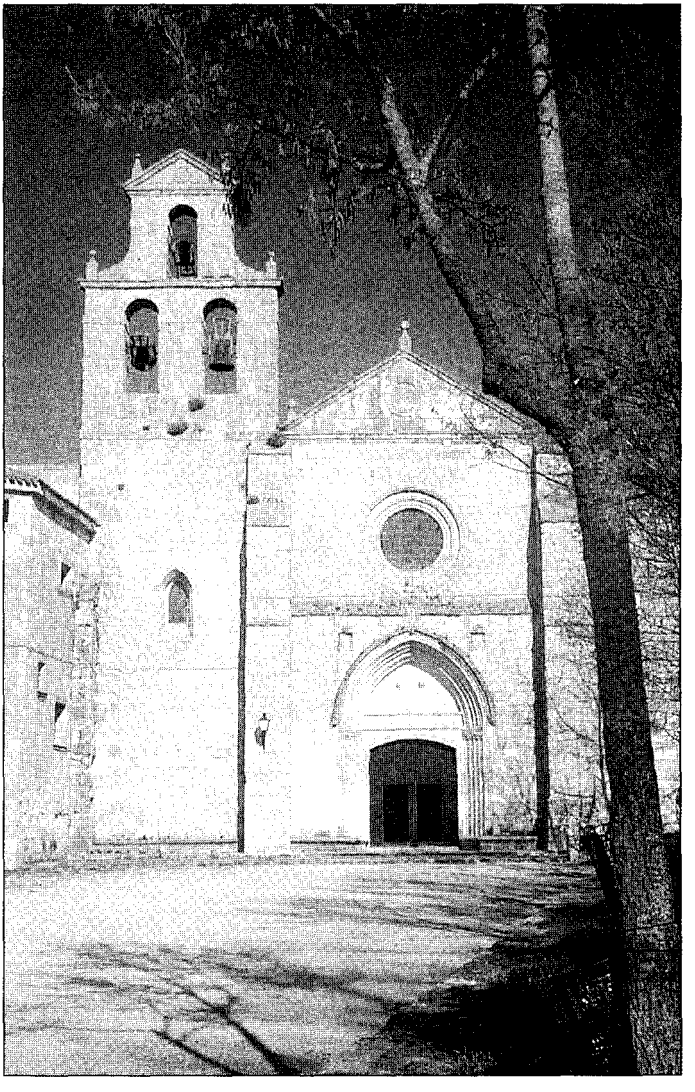

San Juan de Ortega, Burgos.

Donostiako Orfeoia eta Pedro Maria Otaño

Donostiako Orfeoia, bere eungarren urtea bete ondoren, famaren gaillurrean degu. Egokiera ona, beraz, aren kondairaren zatitxo bat berritzeko; Zizurkilko Pedro Maria Otañorekin izan zituan artu-emanak gogoratzeko, alegia.

Pedro Maria Otaño Zizurkilko Errekalde baserrian jaio zan, 1857-I-26-an. Iru aldiz joan zan Arjentinara, eta antxe il, 1910-V-7-an.

Bigarrenez 1890-ean etorri zan andik. Ordurako bere familia Donostiara aldatua zan. Ala, bera ere bertan jarri zan bizi izaten. Bai ezkondu ere, Maria Magdalena Alberdirekin, 1891-VI-11-n. Emen iru seme izan zituan; eta Arjentinan iru alaba.

Donostian garai artan zan euskal giroaz lilluratuta, bereala asi zan bera ere bertsoak moldatzen. Ondo txalotuak izan ziran aren emaitzak. Baiña gaillurra 1896-an jo zuan. Urte artan, izan ere, Mondragoien uztaren 4-tik 7-ra egin ziran Euskal Festetarako, bi bertso sail aurkeztu zituan, *Aitona gizagaisoa* eta *Kubako gure anaiai* izenekoak, eta biekin leenengo saria irabazi.

Berak bere eskuz jaso zituan sari oiek. Donostiatik araiñoko biajea ez dakigu nola egingo zuan.

Baiña bai festa aietan parte artu zuten beste ogei lagunek nola joan ziran: trenez eta zalgurdiz. Lagun oiek osatzen zuten sortu berria zan *Orfeón Donostiarra* taldea. Onek Mondragoien, uztaren 7-an kantatu zuan leenengo aldiz jende aurrean. *Euskal-Erria* aldizkariak onela dio:

> *"El Orfeón cantó con exquisita delicadeza y afinación varios aires euskaros, entre los que figuraban el* Ume eder bat, Goizeko izarra, Boga-boga, Illunabarra, *unos* Coros suecos *con letra bascongada, y el* Gernikako arbola".

Ogei gizon aientzat ere egun dizdiratsua izango zan ura; eta are dizdiratsuagoa zera jakin izan balute: beren taldea andik eun urtera, bizirik iraun ez-ezik, mundu guzian ezaguna izango zala.

Euskal-Erria-k onela jarraitzen du:

> *"Los orfeonistas fueron obsequiados con café, licores, pastas y habanos en el comedor del balneario. Reinó la mayor expansión y se improvisó una sesión de bersolaris, en la que hicieron las delicias de los concurrentes los aplaudidos D. José Zapirain y D. Pedro María Otaño".*

Orra, beraz, alkarren lagun miñak egiñak Donostiako kantariak eta Zizurkilko bertsolaria.

Baiña oni zail egiten zitzaion bizimodua ateratzea: famili aundia; pulamentuzko lantokirik ez; taberna jarri, baiña arekin ere eziña... Ala, berriz ere Ameriketara joatea erabaki zuan.

Aren asmoen berri zabaldu zanean, euskal jendea benetan goibeldu zan. Ala ere, agintariak ez dakit asko kezkatu ziran, ura emen geldi arazteko alegiñik iñork ere etzuan egin eta.

Dana dala, Donostiako Orfeoiak onako eskutitz au zuzendu zion Pedro Mariri:

> *"Al distinguido poeta éuskaro: El Orfeón Donostiarra, en prueba de cariño y consideración por sus hermosas composiciones poéticas éuskaras, y muy*

especialmente por la dedicada a dicho Orfeón, titulada Lartaun, *ha acordado nombrar a V.* Socio Honorario *del mismo y obsequiarle con una serenata el día de hoy, con motivo de su próxima marcha a América...".*

Otañok, Ameriketara zijoan bezpera-gaua bere aita eta senideen etxean pasa zuan; eta Donostiako Orfeoia ateondora joan zitzaion azken agurra egitera. Onela dio Otañok berak:

> *"El Orfeón Donostiarra, con su director mi amigo Luzuriaga al frente, nos dio una cariñosa serenata a las 10 y media de la noche anterior, frente a la casa nº 10 (tienda) de la calle Loyola (S.S.), habitada por mi padre, mi hermano Bernardo y su familia...*
>
> *Al terminar el Orfeón su generoso cometido, les di las gracias como pude, pues la emoción me acongojaba, saliendo a la calle, colocándome en el centro de aquella simpática corporación e improvisando tres zortzikos...".*

Biaramonean, Pasaian ontziratu zan gure Pedro Mari, bere familiarekin. Jende asko bildu zan ari azken agurra egitera. An ziran iru bertsolari ere: Gaztelu-Gorria, Txirrita eta Jose Maria Arregi. Bertso batzuk kantatu zizkioten. Baiña Pedro Marik ezin emozioarekin erantzun.

Ondoren, naiz eta Arjentinan bizi, Pedro Mariri etzitzaion aaztutzen Donostiako Orfeoiak egin zion azken agur maitekor ura. Ala, bertso au bialdu zuan andik 1900-ean:

"Agur!" orain bi urte
esan zirazuten,
"Agur, kantaridiya"
erantzun nizuten;
agur aiek ez ditut
biyotzetik uzten.

Ai, bazeundete txulo
batetik ikusten,
nere animak nola
agurtzen zaituzten!

Beste sei urte igaro ziran. Alakoren batean, albiste onak iritxi ziran Arjentinara: Donostiako Orfeoiak garaipen aundia lortua zuala Parisen, Liongo eta Bruselasko beste bi orfeoien aurka, 1906-ko uztaillean. Baita egunkariak berri on ori aidatu ere. Otañoren poza ori jakin zuanean! Bereala iru bertso auek moldatu zituan, *Oroitza* izenburuarekin:

Donostiyako kantaridiya
gallendu dala Parisen
El Pueblo Vasco-n irakurri det
eta zenbat poztu naizen!
Ezagututzen zaituztet eta
ni ez naiz ortzaz arritzen,
penaz bizi naiz ez detalako
zuen kanturik aditzen.

Orra merezi dezuten legez
zuen izena omendu,
len etziñaten orain bezela
mundu guztiyan lenendu;
euskaldun fiñen aunditasuna
iñork ez lezake kendu,
gallen giñake gauza denetan
elkar artuko bagendu.

Lenago ere nik zuek beziñ
iaiorik ez nuben senti,
egiyaz oraiñ egiñ zerate
ospatsu eta omenti;
eziñ agindu neizukete ta
biurtutzen naiz arrenti:
euskaldun jaio giñan guztiyok
elkar maita zagun beti.

Andik lau urtera ilko zan Pedro Mari, baiña aren bertsoak bizirik daude euskaldunen biotzetan; Orfeoia orduan osatzen zutenak ere illak; baiña beren taldea zutik eta indartsu. Bejondaiela biei! Olako gizonak bear ditu Euskal Erriak.

"Alper-alperrik zabiltzate"

Orain berrogei bat urte gertatua izango da gaur papereratu nai dedana.

Urolako trena Zumarragan artu eta abiatu giñan Azkoiti aldera. Tren txikia ura, baiña balantza aundiak egiten zituana. Baita zarata galanta atera ere, tuneletan sartzerakoan eta abar, bere turuta--ots berezi ura jotzen zuanean.

Nerekin batera zetozenak, gizasemeak danak, ezezagunak nituan; baiña denbora asko baiño leen izketan asi giñan. Ari-ari giñala, orduko aurrerapenetara etorri zan gure izbidea.

Batek onela zion:

– Begien bistan ez izanik ere, bapore edo aideplanoren bat nundik eta nola datorren igertzen omen diote orain, radar izeneko tresna berri baten bidez.

Beste batek onela jarraitu zuan:

– Emendik urte batzuetara, gizona ere illargiraiño iritxiko dala diote.

Izan ere, gaur eguneko aurrerapenak arritzen bagaituzte, ordukoak ere etziran auntzaren gaberdiko eztula edo utsaren urrengo, eta jendeak bazuan zergatik aitarenka asi.

Baiña alakoren batean onela esan zuan beste batek:

– Bai; baiña ez al da nere aitona zanak esan zuana gertatuko?

– Zer zion arek, bada?

– Begira: gure aitona errezildarra zan, eta umetan sarritan joaten nintzan ni aren baserrira egun batzuk pasatzera. Orduantxe asi berriak ziran aideplanoak, baiña arek etzuan sinisten ori egia izan zitekeanik. Onela esaten zuan:

– Gizona aidean txoriak bezela? Ez didazute tamaiña ortako ziririk sartuko.

Baiña egun batean, ni an nintzala eta soroan artajorran ari giñala, zeru aldetik *run-run-run* otsa belarriratu zitzaigun. Zer izango burua altxa eta Urreki mendiaren gaiñetik an ikusi genduan aideplano bat, astiro-astiro, ez noski gaurko erreaktore oien abiada ikaragarriarekin.

Nere osaba, aitonaren semea, arengana urbildu zan eta onela esan zion:

– Aita, ikusten al du or goien dijoan ori? Orain sinisten al du?

Aitona begira-begira egon zitzaion aidekoari denbora-puska batean, Ernioko erpiñak estali zuan arte. Eta orduan gure osabari, bere semeari, onela esan zion:

– Bai. Orain sinisten diat, ikusi det eta. Baiña alper-alperrik zabiltzate. Etzerate gu baiño zoriontsuagoak biziko.

Oneraiño izan ziran gurekin trenean zetorren lagun aren itzak.

Gaurko aurrerapenak arrigarriagoak dirala danok dakigu. Ia egunero asmakizun berriren baten albistea irakurtzen degu egunkarietan. Baiña neri askotan datorkit burura Errezilko aitonaren arrazoi sakona.

Gizona gizon dan ezkeroztik, beraren amets nagusia zoriontsua izatea izan da noski. Orren atzetik aztarrika eta zalaparta bizian bizi gera. Gure egunotan, berriz, kurpil zoro batean bueltaka or gabiltza: zenbat eta geiago eskuratu, zenbat eta geiago gastatzeko eta suntsitzeko. Baiña zoriontasunera daraman bidea ortik ote da? Alper-alperrik al gabiltza?

Kexaa (Quejana)

Sierra Salvada izeneko mendi-lerro luzeak Euskal Erri eta Gaztelaren arteko muga egiten du Orduñatik Anguloraiño.

Izen ori, Leongo erreinuaren gudaroztea antxe *salbatu* zalako omen datorkio, Arrigorriagako burrukaldian menderatua izan ondoren.

Goiko erpiña ikusgarria da: arkaitzak pelotaleku bateko ormak dirudite, eta kilometrotan ala jarraitzen dute. Kare-aitza danez, begientzat zoragarria benetan, goizeko eguzkiarekin txuri-txuri agertzen diranean, zeru urdiñaren aurrean.

Aiala barrutian euskera aspaldi galdu zan. Baiña tontor oien izenak beren jatorria garbi erakusten dute: Txarlazo, Bedarbide, Tologorri (Iturrigorri), Ungino, Eskutxi, Urieta... Ala, berak markatzen dute gaztelera eta euskeraren arteko garai bateko muga.

Goien, mendiaren sorbaldan, Burgos probintziko Losa barrutia asten da. Ango erri-izen batzuk: Villalba, Berberana, Mijala, Llorengoz, Lastras, Villacián, Quincoces...

Beeko oiñean, Arabako Aiala barrutiko ogei ta lau erriak: Agiñiga, Añes, Beotegi, Kostera, Etxegoien, Erbi, Izoria, Lejarzo, Luxo, Luxaondo, Llanteno, Madaria, Maroño, Menagarai, Murga, Ozeka,

Olabezar, Kexaa (Quejana), Arespaldiza, Retes de Llanteno, Salmanton, Rojo eta Zuaza.

Antziña zaarrean gaztelako errege bat, Alfonso VI, eizean omen zebillen *Sierra Salvada* ortan, bere zaldunekin. Mendiaren ertzeraiño iritxi eta beeko zuloan an ikusi zuten Aialako barruti au, artean baso utsa zana. Don Bela izeneko zaldun batek onela esan zuan orduan:

– Ai, lurralde ori nerea balitz!

Eta erregeak:

– *Pues háyala.*

Ortik omen du barruti orrek *Aiala* izena.

Don Bela orri *Jaun Belako* esaten omen zioten euskeraz, eta santu-famarekin il zan. Arespaldizako elizan illobiratu zuten.

Aialako tokirik ikusgarriena Kexaa da (erderaz *Quejana*). Zoko batean, Ungila eta Perigaiña mendien artean, Izalde errekaren bazterrean, antxe altxatzen da San Juango moja-komentua, bere eliz eder eta gaztelu-torre sendoarekin.

Elizako illobietan aitagarriena, Pedro Lopez de Aiala eta Leonor de Guzman bere emaztearena da. Jaun orri *Candiller Ayala* esan oi zioten, eta Gaztelako zaldunik famatuenetako bat izan zan XV mendean.

Bertan gordetzen da *Virgen del Cabello* izeneko irudia ere. Koroiaren azpian Ama Birjiñaren ille bat omen du, eta ortik izen ori.

Antonio Trueba bizkaitar idazleak (1819-1889) bertako kondaira zaar bat kontatzen digu.

XV mendean ixkanbillak izan zituzten alkarren artean losatarrak eta aialatarrak, *Sierra Salvada* ortako larreak nola aprobetxatu ezin erabakirik.

Alkar ezin artuz, egun batez burrukan asi eta losatarrak iru aialatar il zituzten. Ori gertatu zan

lekuari geroztik Odolaren Aitza *(Peña de la Sangre)* deitzen omen zioten.

Auzitan denbora luzean ibili ondoren, ildakoen familikoak iltzailleei barkatu egin omen zieten, kondizio batekin ordea: San Juan egunez, Losako iru apaizek Kexaara etorri eta emen iru meza ematea, burruka artan il ziran aialatarren animen alde.

Ala, urtero, egun ortan, goizean goiz, beltzez jantzitako iru giżon agertzen ziran *Sierra Salvada* orren goiko arkaitzetan, iru apaiz alegia, beren eginkizuna betetzera goitik beera zetozenak.

Losatarrak, berentzat lotsakizuna zala-ta, bein baiño geiagotan nai izan zuten morrontza ortatik, diruaren truke bada ere, ateratzea. Baiña aialatarrak etzuten orrelakorik onartzen.

Truebaren denboran, lareun urte baiño geiago igaro arren, oraindik ere bizirik jarraitzen omen zuan oitura orrek.

Nik, azkena izan nintzanean, onela galdetu nion bertako gizon bati:

– Irakurri dedanez, iru gizon il omen ziran emen burrukaren batean.

Aren erantzuna:

– Bai, jauna. San Juanak ziran. Feria egiten zan emen egun ortan garai batean. Ijito batzuek or goien jarri zuten beren kanpamentua. Alkarrekin asarretu eta labanaz edo ez dakit nola aietako iru il zituzten beren lagunak. Irurogei urte badira ori izan zala.

Ni ez nenbillen orren billa, baiña orra ustegabean beste basakeri baten berri ikasi. Nun eta bosteun urteren buruan toki berean gertatua. Leen eta orain gizona gizonarentzat otso. Ortan ez gera aldatu.

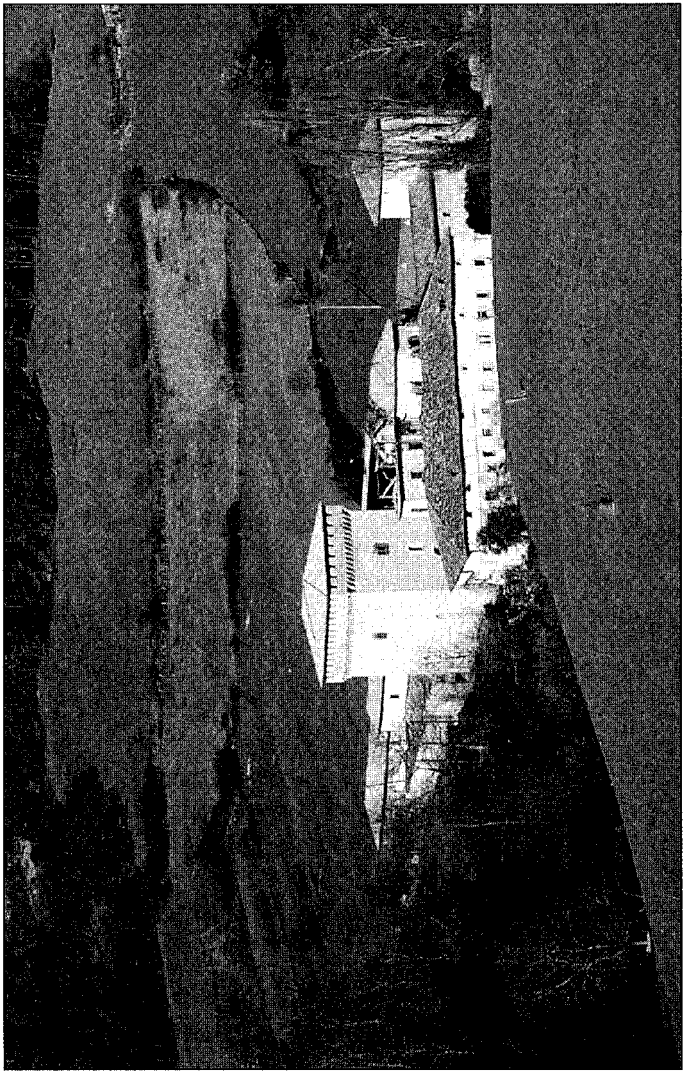

Kexaa (Quejana), Aiala, Araba.

Lesakako polakoa

Gipuzkoako Foru-Aldundian, Bonaparte printzipea zanaren esku-idazkietan, firmarik gabeko orri batzuk gordetzen dira, Naparroako euskeraz idatziak, *Euskaldun oroipenak* izenburuarekin eta beste kontakizun batzuen artean onako au dakartenak:

> "Arkitzen ziran Lesakako erriyaren etxe batean pertsona bi, bizi ziranak aspaldiko denboretik onera beti elkarrekin; eta, aserraturik egun batean, juan zen bat urruti bizitzera. Bat zen euskalduna, Bozateko semea, zeñ bizi zen erriya orretan, iñork jakin gabe agota zala; bestia zen polakoa, Napoleonen gerra-denboran gelditua, zaldikotako sarjentoa zelik".

Napoleonen gerra edo frantzestea 1814-an bukatu baitzan, andik laster gertatua izango da kontakizun au.

Polako orrek Lesakan bere kabia nola egin zuan adierazten da urrena:

> "Gizona au arkitzen zan, esan dudan bezela, Euskal Erriyan; eta, nola ezin konprenditu zioten itzketa, asi zen mintzatzen latiñez, zeñekin juan zan apaiza batengana, eta esan zion bazekiyala jositzen, eskatzen ziola denbora berean aren adiskidetasuna, lana billatzeko".

Apaiz orren bidez edo nola ez dakigula, Bozateko euskaldun aren etxean gelditzeko modu egin zuan arek; eta:

"Alojaturik euskaldun onen konpañian, ikasi zuen laister itzketa, eta espusatu zen euskaldun dama batekin. Izandu zuen seme bat, zeñ juan zen igesi amar urte zituelik, eta geroztik etzuten ezer jakindu non bizi zen".

Bi lagunak berezi egin ziran, ordea:

"Lenago esan dedan bezela, polakoa au aparte juan zan betiko bere lagun maitiatik, kasorikan egin gabe, guzia aserraturik".

Baiña, ala ere, alkarrekikoa etzuten orrekin bukatu:

"Andikan pilla bat urte zebillan gure euskalduna Senperako feriya ekusitzen, jarri zionean aldamenean gizon miserable bat, korputza guztiya llagaz eta porkeriyaz beterik, limosna eskatzen ziola negarrez.

Onek, limosna eman baño lenago, galdetu zion nongua, eta zer nola arritu zen esan zionean polakoa zela, ezautzian bere amasei urteko laguna! Zegoan aren diferente eta mudatua ala moduan, non gure euskaldunak etzuen ezagutu, esan zion artean polakoa zela. Jarririkan miserikordiyazko begiyak, esan zion euskaldunak:

– Zertikan –eskua gañian paratzen ziolik esan zion–; zertikan igesi egin zenduen nere aldamenetik? Uste al zenduben munduba gloriya dala?

Onetan gure pobre gaizoa asi zen negarrez; bañan euskaldunak ixillatu zuen, esaten ziolik:

– Ez negarrik egin, ez; orai arrapatu dezu zere lagunik maitiana; eta onek jakingo du zer egin, zu bezelako urrikigarriya batekin. Nik det euskaldun biyotza, au da, odola nobleazkoa eta bondadosoa, eta ezta ajola zuk ez maitetzea, nik egiteko anparu eta karidadea zurekin. Begira –esan zion–: atoz nerekin ostatura, eta biyar joango gera etxera, non ezta zuretzat ezer paltako".

Ala, biaramonean Lesakara joan ziran, baiña polakoa gero eta gaizkiago:

"Beste egunean joan ziraden etxera, non segitu zion gaitzak alako modu ikaragarriyan, zeñek gure polako gaizoa paratu zuen azkeneko atetan.

Gaitza juan zen txartzen, eta il zan seigarren illean, eta debalde da esatea nolako asistentziya eta laguntza izandu zuen denbora onetan; alako moduan non, gastaturik zuen guztiya, saldu zituen etxeko puska guztiyak, gelditzen zala bera bestia biziyan izandu zen beziñ pobrea".

Pobre bai, baiña:

"Beste aldetik bizi zen mansedunbre eta pazientziya batekin, nolako ejenplo gutxi ematen digute istoriyak.

Egun batean, belauniko zegolik bere oraziyuak egiten, gelditu zen bere itxeko ate miserablearen aurrean zaldi ederra bat, gañian zubelik galaia gazte bat, txit galanta eta ondo jantziya. Denbora aunitz pasatu gabe jetxi zen, eta sartu zen aren etxean korputz airosarekin.

Ekusi zuen bezin laister estutu zuen bere petxoaren kontra gure penitente eta pazientziyadun agurea. Galaia ori zen polakoaren semea, txikiyan igesi egin zuena; eta gero, jakindurikan bere aitaren suertea, eldu zen, biyotza altxaturik, obligaziyo santua ori kunplitzera.

Au zan aberatsa eta euskaldun maitea; bizitu zan artea korresponditzen jakindu zuen aren konpañian, eriyotzan benda illunak begiyak estali artean".

Polakoaren semea ere eskuzabal portatu zan, beraz, bere aita zanari alako laguntza egin zionarekin.

Au idatzi zuanak onela ematen dio bukaera bere kontaerari:

"Zer nolako gustoa artzen duen espirituak orlako gauzak aditzean, imitatu naizikan au bera!

Euskal Erriyaren koroa dago argiturik izar brillante eta enamoragarriya arekin, eta gaur beteko du seme gloriosoa onek merezi duen lekua, ango usaidun arrosa eta jazmina txarmantaetan, liliyaren izenakin.

Birtute aundiyak zituen gure paisanoak, eta gaur bedeinkatzen degu aren izena, kunplitzen degularik zorra batekin, eta azkenean estaltzen degu loreaz aren memoriya, kantatzen degularik alabantzan jakintsoarekin: *Edocere facinora iuventutem...*".

Santa Felizia eta San Gillen

Liburu batzuetan Akitaniako dukearen alaba zala esaten da; beste batzuetan, berriz, Frantziako erregearena. Felizia zuan izena.

Gurasoen jauregian festa dizdiratsuak egiten ziran, baiña bera etzan aien zale. Otoitza naiago zuan, zeruko gauzetan biotza jarri alegia, berarekin ezkondu nai zuten galaiei muzin egiñez.

Santiagora erromeriz joateko gogoa agertu zien gurasoei; bere anai Gillenek lagunduko ziola. Gurasoak baietz, bada; joan zedilla.

Bide luze ori Naparroatik barrena egin zuten anai-arrebak. Onek, bitartean, asmo sendoa artu: familia eta ondasun guziak utzi eta bere bizitza bakardadean eramatea, penitentzia eta otoitza egiñez.

Bueltan zetozela, bere erabakiaren berri eman zion anaiari. Onek, noski, etzezala alako zorakeririk egin. Baiña alperrik. Arrebak etzuan amor eman. Bertan gelditu zan eta anaiak bakar-bakarrik joan bear izan zuan gurasoen jauregira.

Felizia neskame jarri zan Naparroan, Amokain deritzaion etxe bakarti batean. Etxe ori Eguesko aranean dago, Belogain mendiaren egal batean, Elia errekaren gaiñean, Iruñetik ogei bat kilometrora, ipar-eguzki aldera. Toki menditsua ura. Oker ez ba-

nago, inguru artako erriak gaur egun ustuta daude: Elia, Galdurotz, Aginaga, Beltzunegi...

Nekazari-lanetan jardun bear eta bizimodu berri ori benetan gogorra izan gurasoen jauregian ain bigun azitako batentzat. Baiña berak, bere eginkizunak betetzeaz gain, otoitzari ekiten zion, eta bere soldatatik eskekoei limosnak banatu.

Norbaitek salatu egin zuan, ordea: nagusiaren ondasunak alperrik galtzen ari zala. Ala, nagusi ori egokieraren zai jarri zan. Eta batean, itxuraz beintzat Felizia suilla buruan zuala iturrira zijoala, bidera atera zitzaion eta onela esan:

– Zer daramazu suil ortan?

Ogia zeraman, baiña Feliziak, bildurtuta:

– Arriak, jauna.

Suilla irauli eta arri kozkorrak goitik beera. Orduan nagusia ixilik eta neskamea aurrera. Bidean suilla berriro ogiz bete. Pobreengana joan eta aien artean banatu.

Bitartean, anaia etxera iritxi. Gurasoen amorrua alabarena jakindakoan! Etorritako bidetik atzera joateko, eta arrastaka bada ere arreba ekartzeko.

Gillen ori Naparroara itzuli zan. Galdezka jardun ondoren, Feliziaren arrastoa atera zuan. Arengana joan eta etxera arren eta arren etortzeko eskatu zion. Ondo alperrik, ordea. An asi ziran baietz eta ezetz. Azkenean, anaiak, bere onetatik aterata, gerrian zeraman labana edo aiztoa atera eta arrebari biotzean sartu.

Arreba il zuala ikusi zuanean, naigabearen naigabez, berriz Santiagora joan zan, bere pekatuaren barkazioa eskatzera. An berak ere arrebaren asmoa artu: penitentzian eta otoitzean bizitzea. Artarako, Obanos eta Gares *(Puente la Reina)* bitartean men-

di-tontor batean dagoan ermita bat aukeratu zuan: Arnotegiko Ama Birjiñarena bera. Bere denbora guzia an egin zuan, eta ildakoan santu izendatu zuten: San Gillen.

Amokaingo nagusia, neskamea falta zala oartu zanean, billa atera zan eta an arkitu zuan illotzik. Gorputza jaso eta elizan lur eman zioten. Andik laster, obitik klabelin eder bat sortua zala ikusi. Obia zabaldu eta klabelin ori Feliziaren zauritik, biotzetik alegia, jaioa zala ikusi zuten.

Orduan aren gorputza il-kutxa dotorean sartu zuten. Baiña mirariak egiten zituala eta ura jendearen emana nunaitik etortzen zana! Batean, ordea, il-kutxa ori falta zala. Amokaingo nagusia eta bere morroiak billa atera. Arkitu zutenean, leengo tokira eraman nai eta ezin mugitu.

Bertako apaizak esan zuan zer egin bear zan: il-kutxa mando baten gaiñean jarri eta aberea bere kasa utzi, nai zuan tokira joaten.

Mando zuri bat ekarri zuten. Orduan il-kutxari eskuak erantsi eta luma bezela altxa. Aberearen gaiñean jarri eta libre utzi zuten. Ikustekoa izango zan ura ere: mandoa bere zamarekin aurretik, eta jende-pilla atzetik, ari segika.

Bidean joan eta joan eta Labianora iritxi ziran. Erri ori Aranguren aranean dago, Iruñetik amabi bat kilometrora, Aragoi aldera. Ango San Pablo izeneko ermitaren atarian mandoa lurrera erori.

Labianotarren poza orduan! Felizia beren zaindaritzat artu zuten, eta ermita ortan obiratu. Amokaingo jaun-andreak etziran etxera itzuli. Beren neskamearen serbitzari gelditu ziran.

Labianoko plazatik bosteun bat metrora dago ermita ori. Idazki batek onela dio: *Basílica de San Pablo y la reina Felicia.* Atea itxita zegoanez, ezin izan giñan barrura sartu. Alboan estalpe dotore

bat, lau zutaberen gaiñean eta idazki onekin: *Aquí cayó la mula.*

Garagarrillean egiten da ango festa, Iruñetik eta inguruko errietatik jende asko datorrela.

Toki ederra benetan. Eguzki aldera, piñuz eta aritzez jantzitako mendi batzuk. Beste aldera, Iruñe ez da ikusten; baiña bai aren zabaldegi ederra. labore-soroz estalia. Atzean mendiak: Sarbil, Andimendi, Aralar...

Anaiak penitentzia egin zuan tokia nun dan esan degu. Toki ederra ura ere, mendi-tontor batean, andik Naparroako Erdi-alde eta Erriberaren puska zabala ikusten dala.

Oraindik urte asko ez dala, Obanosen antzerki bat eskeintzen zuten urtero udaran, erriko plazan, bertako jendeak antzeztuta: *Auto sacramental del martirio de Santa Felicia y la penitencia de San Guillén.* Letraren egilleak: Santos Begiristain eta Manuel Iribarren; musikarena: Morondo maisua; Klaudio de la Torre antzezlarien zuzendaria. Jende asko biltzen zan. Baiña zailtasunak izango ziran eta bukatu zan ura ere.

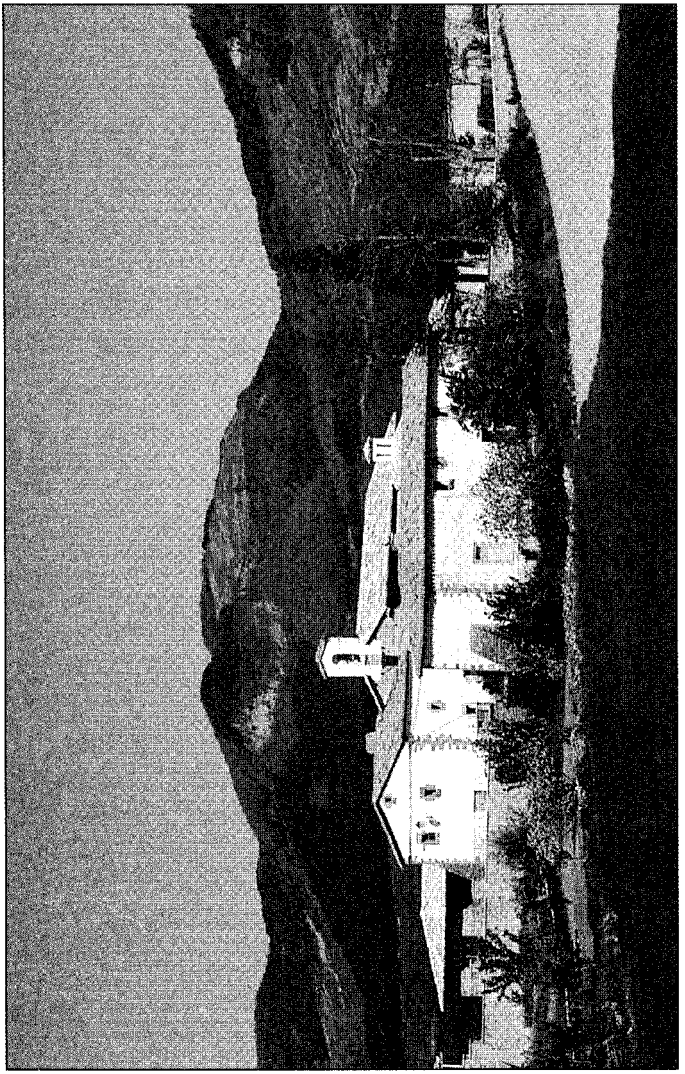

San Pablo eta Santa Feliziaren ermita, Labiano, Naparroa.

Egizu on, begiratu gabe non

Kontaera au Telesforo Monzon-Olaso zanari entzun nion, mugaz beste aldean, orain ogei ta amabost bat urte. Ez det uste berak iñon idatzi eta argitaratu zuanik. Zabaltzea merezi dualakoan, artara noa. Bere adiskide bati gertatua omen da. Baiña beraren izenik etzidan esan.

Bizkaiko gerra bukatu berria zan: 1937-an, beraz. Eusko gudari batek Bizkaitik Arabara edo Naparroara iges egitea nola edo ala lortu zuan. Baita ere an fraile-komenturen batean babesa arkitu. Baratzan-edo lan egiñez, bertan bizi zan.

Denbora aurrera zijoan eta iñor ere etzan arekin sartzen. Berak ere etzuan etxetik kanpora pausorik ematen, badaezbada ere. Soldatatxoa ematen zioten, ezeren gasturik etzuan eta diru puskatxo bat aurreratuta zeukan.

Egun batean, guardiazibil bat agertu zan komentuan. Urduri samar zebillela ikusita, gure gizonak onela galdetu zion:

– Larri ikusten zaitut. Zerbait ere badezu zuk kezketan jarri zaituana.

Guardiazibillak:

– Bai. Andrea gaixorik daukat eta arentzako medikuak eta sendagaiak pagatzeko diru-premian naiz. Soldata txikia degu eta ez dakit zer egin.

Gure gizonak orduan:

– Nik diru pixka bat badaukat aurreratuta, eta bear dezuna emango dizut.

– Ez, ez. Dirua nola artuko dizut, bada?

– Ar zazu. Agian zure laguntzaren bearrean arkituko naiz gaur edo bigar.

Artu zion, eskerrak eman eta banatu ziran.

Berriz ere denbora aurrera. Illunabar batean ostera an agertu zan komentuan leengo guardiazibilla, urduri oraingoan ere. Gure gizonaren galdea egin zuan. Au etorri zanean, onela esan zion:

– Jakiñaren gaiñean daude euskotarrekin ibilia zerala eta nor zeran. Bigar goizean zure billa etortzekoak dira. Orain bertan iges egin bearra daukazu.

Abiatu zan, bada, eta bai Iruñera iritxi ere. Emen Elizondoko autobusa artu zuan. Ala bearrez, txoferraren ondoko eserlekua egokitu zitzaion.

Baiña Belateko gaiña arrapatu zutenean, kamioaren erdian an ikusi zituan guardiazibillak eskua altxata, autobusa geldi araziz. Etsi zuan orduan. Baiña aopetik itz auek esan zituan:

– Galdua naiz. Nik paperik ez daukat.

Salvoconducto izeneko agiria bear baitzan orduan iñora joateko. Baiña txoferrak entzun eta onela esan zion, aopetik berak ere:

– Nerekin jetxi zaite eta nik esandakoak egin itzazu.

Jetxi ziran eta txoferrak onela esan zien guardiazibillei:

– Autobusa ez dabil ondo. Iruñetik mekaniko au ekarri degu, zer gerta ere. Zuek paperak eskatu bitartean, guk biok motorra begiratuko degu.

– Bai, bai. Begiratu.

An asi ziran motorra zabaldu, emen ikutu, an jo, destornilladorea eta *llave inglesa* erabili eta egundoko teatroak egiten. Guardizibillak, beren lana bukatutakoan, onela esan zioten txoferrari:

– Bukatu degu. Segi aurrera eta ondo ibili.

Ala, abiatu eta goitik beera asi ziran. Txoferra ixilik; gure gizona ere bai. Baiña Baztango erriren batera irixterakoan, arek onela esan zion bere ondokoari, orain ere aopean:

– Erri ontan jetxi zaite. Or goiko baserri ortara igo eta esan zazu alakoren partetik zoazela eta biar Elizondoko perira joan bear dezula.

Jetxi zan, baserriko ateak jo eta onela esan zuan:

– Alakoren partetik nator. Biar Elizondoko perira joan bear det.

– Pasa barrura.

Apaltzen eman zioten, eta oia ere bai. Ez det uste gure gizonak gau artan lo asko egingo zuanik. Baiña, egunsentia baiño leen, etxekojaunak deitu:

– Jeiki. Perirako goiz da. Baiña zuk joan bear dezun tokira joateko, orain da garaia.

Ala, jeiki zan; eta, etxekojauna gidari zala, mendiz mendi mugaz beste aldera pasa ziran. Orrela salbatu zuan arek bere burua.

Mariaka indartsua

Asko maite ditut erri baten istoria kontatzen duten liburuak. Aspaldi agertuak eta gutxi zabalduak izanik, eskuratzen zaillak dira; baiña berri jakingarriak ematen dituzte.

Oietako bat degu Jose Madinabeitiak 1932 urtean argitaratu zuana, *El libro de Amurrio* izenburuarekin. Bertan arkitu det Mariaka indartsuaren leienda.

Artean moroak Aiala barrutitik eta Amurrio erritik urbil samar zebiltzan. Lurralde ortako buru, Arnaldo izeneko jaun urtetsu bat zan. Erria arengana zuzendu zan, moroen aurka burrukatzeko buruzagi bat izenda zezala eskatuz.

Arnaldo jaun orrek Fabian Mariaka autatu zuan. Gazte indartsu eta bikain bat omen zan au, armekin oso trebea eta danak asko maite zutena. Guda-gizon guziak arengana bildu ziran, pozik gaiñera.

Danak batera, batek ezpata, besteak lantza eta besterik etzuana atxur bat bizkarrean zuala, Lejazar gaiñera joan ziran, Jaungoikoari laguntza eskatzera. Eliza zaar bat omen zan an. Ziur aski, ortik tokiaren izena: Elexa-zar.

Beren otoitza bukatzerakoan, an urrutian atabal-otsa sentitu zuten. Moroak alegia.

– Aurrera, mutillak, etsaien aurka! –oiu egin zuan Mariakak.

Danak aiengana jo zuten. Baita aurrean eraman ere Orduñatik gora.

Bueltakoan, beren esker onez, jauregi bat egin zioten Mariakari Alturriaga gaiñean. Bera izan zan andik aurrera lurralde artako buru, indartsua ez-ezik, burutsua eta zuzena zanez.

Egun batean, ordea, errege-erregiñak, beren jauregian izketan ari zirala, eztabaida atera zuten, munduko indartsuenak nortzuk ziran: gizon zuriak ala beltzak. Erregea zurien alde zan; erregiña, berriz, beltzena.

Batera ezin etorririk, apustua egin zuten, bakoitzak indartsu bana ekartzeko, alkarren artean burruka egin zezaten.

Erregeak bandoa jo arazi zuan bere lur-sailletan, indartsuren bat etortzeko arren, beltz batekin borroka egiteko.

Bando ori Amurrion ere zabaldu zan, baiña mendietako jendea enteratu ez. Ezta Mariaka ere. Izan zan, ordea, artaz oroitu zanik.

Mariaka ori, urte batzuk igaro arren, leen bezin indartsu baitzegoan. Bein batean, zezen bat ukabilkada batez akabatu omen zuan. Aritzak, berriz, atzaparrarekin eldu eta sustrai eta guzi ateratzen zituan, aur batek perejil-landareak atera oi dituan bezin errez. Babak ziran aren janaria, eta txakoliña edaria.

Ala, arengana joan eta erregearen bandoaren berri eman zioten. Baiña etzuan ez baiezkorik eta ez ezezkorik esan.

Amurriotarrak, ordea, erregeari abisua bialdu zioten: beren errian indartsu bat bazala, baiña azaldu nai etzuana.

Erregeak, ori jakin bezin laster, soldadu-talde bat bialdu zuan, kapitan baten esanera, gizon ura leenbaileen ekartzeko.

Mariaka soroan golde-lanetan ari omen zan, soldadu-talde ura iritxi zanean. Kapitanak onela galdetu zion:

– Adiskidea: Mariaka indartsua emen urrean bizi al da?

– Bai, jauna: ortxe.

Ori esatearekin bat, esku batekin goldea eta idi-parea altxatu zituan, etxea erakutsiz. Kapitanak orduan:

– Zerori al zera? Erregearen aginduz gurekin etorri bear dezu, bada, beltzik indartsuenarekin burruka egitera.

– Banoa. Eta milla bati baietz nik irabazi!

Errege-jauregira iritxi eta otorduetan oillaskoa eta basurdekia ematen zioten. Baiña Mariaka erabat argaldu zan, leengo itxura galtzeraiño. Orduan berak babak perejillarekin eskatu zituan. Ori jaten asi zanean, berriro indartu.

Bitartean, erregiñak beltz indartsu bat ekarri zuan nunbaitetik. Aren ezpain zabalak eta beso-zuztarrak!

Borroka-eguna iritxi zan. Oltzadura bat prestatu zuten. Plaza betetzeraiño bildu zan jendea. Errege-erregiñak antxe ziran, apaingarriz betetako balkoi batean.

Tronpeta-soiñua jo eta bi ate zabaldu ziran. Batetik, Mariaka agertu zan, bere eguneroko arropekin jantzia. Bestetik, beltz bildurgarri ura, erdi larrugorririk, baiña gorputz guzia olioz ederki igurtzita.

Asi ziran borrokan. Baiña Mariakak ezin bere etsaiari eldu, oliotan eskua irristatu egiten zitzaion

eta. Estuasun artan zer egin? Beatz txikia ipurtxulotik sartu zion eta an bota zuan beltza aidean zilipurdika, burrukarako gogoak kenduz. Plaza guzia orduan oiuka:

– Gora Mariaka!

Erregeak:

– Nai dezuna eskatu.

– Aurrerakoan nere etxea zergarik gabe izatea.

– Ala izan dedilla, bada.

Mariaka ostera Amurrioko bere etxera etorri zan, nekazaritzatik pake-pakean bizitzera.

Mariaka etxea nun dan? Amurriotik Baranbio aldera, eguzki aldera alegia. Baiña erdi erorita omen dago gaur egunean. Bertaraiño joan nai izan nuan an nenbillen batean, baiña bide erakuslerik ez nuan arkitu.

Amaika eta amaikagarrena ez dira berdiñak

Leenengo karlistatean, 1837 urtean, liberalak eraso indartsu batzuk jo zituzten Gipuzkoan. Oietako bat Ernanitik barrena, iraillaren 8-an, *Legión inglesa* zeritzana laguntzaille zutela. Karlistak ezin eutsi eta atzera egin bear. Andoain ere pasa eta Oria eta Leizaran ibaien beste aldetik gelditu ziran.

Bitartean, bertso-sail batek dionez, liberalak "panparroi oi zebiltzen etxeak erretzen". Pirala istorilariak idazten duanez, eun eta ogei ta sei baserri erre zituzten. Esan bearrik ez dago zer amorru artuko zuten baserritarrak, txikizio ori ikusita.

Euskal Erriko karlisten buru azpeitiar bat zan: Jose Inazio Uranga. Naparro aldean zebillen, Ziraukin, liberalen erasoaren berria iritxi zitzaionean, illaren 11-n. Bereala abiatu zan Andoain aldera, bi batalloirekin: bata naparra eta bestea gipuzkoarra. Biaramonean Tolosan zan; eta 13-an erasoa prestatu zuan, etsaia indartsuagoa izanik ere.

Karlisten konpañi batzuek, gauez Oria ibaia Lasarten igaro, Buruntza mendira igo eta liberalen eskubiko egalari eraso zioten. Era berean, iru batalloi Leizaran ibaia Andoain baiño goragotik igaro eta liberalen ezkerreko egalari eraso, baionetak fusil-

-muturretan zituztela. Orduan beste karlista batzuk Leizaran ibaia Andoaingo zubitik pasa eta erasoa aiek ere. Liberalak, berriz, etsaia iru aldetatik zetorkiela eta iges. Ona nola dion Piralak:

> "*...no se daba cuartel porque los paisanos que habían perdido sus casas, mezclados con los soldados, vengaban matando el incendio de sus hogares y gritaban:* "Ez da kuartelik su ematen dubenentzat"... *Se hace horrible la mortandad...*".

O'Donnell jeneral liberalak "kapela galdu zuen, gañera zaldia". Beste batena artuta salbatu zan.

Liberaletatik zenbat il ote ziran? Bertsoak diotenez, "zortzireun da piko". Piralak seireun eta ogei esaten du. Urangak, berriz, milla baiño geiago.

Karlistak jenero ugariaz jabetu ziran: urdaia, baba, arroza, bakaillua, illarra, zapata, arropa, zaldi, olio... Orduko bertso batek onela dio:

Andoaingo elizan
olioa ugari,
arin iriki diye
karlistak beltzari;
den guztia utzita
juan ziran itzuri,
bastimentua eraman
diote ontzari.

Andoaiñen, izan ere, txori-mota orren faltarik etzan izango. Zortzireun bat fusil eta munizio-pilla ere eskuratu omen zituzten.

Baiña ez al zuten karlistak errezegi irabazi? Baietz dirudi. Nola edo zergatik, bada? Liburuak ez dute ori adierazten. Argibide bakarra Tolosako Manuel Urreta zanaren paperetan arkitu det, berak 1933-an egunkariren batean agertu zuan lan batean. Ez da segurua izango, baiña konta dezagun.

Uranga bi batalloirekin Naparrotik etorri zanean, Tolosara iritxi eta emakume xaar bat naparrengana urbildu omen zan, onela galdetuz:

– *¿Qué batallón es éste?*

Onela erantzun zioten:

– *El once de Navarra.*

Atso ura ixpia zan, baiña erderaren oso jabe etzana, eta liberalei onela pasa zien abisua: *"que vienen once batallones de Navarra"*. Amaika batalloi, alegia, amaikagarren batalloia esan bearrean. Berri ori orrela zabaldu omen zan soldaduen artean, eta ortik aien izua, karlistak erasoa jotzean.

"Etzan geiago baña batalloi bakarra" diote, ain zuzen, guk eskuratutako paper guziak, batek izan ezik. Onek beste onela dio: "Esan geiago baña batalloi bakarra". Onela ere esan-naia badu, baiña atsoarena jakinda. Onen berri ez izatera, ulerteziña da. Agian ortik etorriko da aldaketa ori, *esan* idatzi bearrean *etzan* ezarriz.

Ori izan zan Andoaingo burrukaldia. Ingles asko il zan egun artan. Aiek etortzekoak zirala zabaldu zanean, kanpaiak bueltaka jarri zituzten liberalak: inglesak munduko soldadurik onenak zirala eta karlistekin nai zutena egingo zutela. Baiña amaren semeak toki guzietan jaiotzen diranez, Euskal Errian egurra jaso zuten bein baiño geiagotan.

Burruka ori iraillaren 14-an gertatu zan, Santa Krutz egunean. Orregatik, bertsolariak onela dio: "milagroa egin du gurutze santuak". Baiña ez; ez da ori milagroa. Euskaldunak, orduan liberalak eta karlistak, alkartu eta pakean jarri izan balitu izango zan milagroa, eta aundia gaiñera, ori gaur gurekin gertatzera izango litzaken bezela.

Arrateko Amaren agerpena

Bi itzaldi eman zituan Arrateri buruz Polikarpo Larrañaga apaiz jaunak Donostian 1923-an, eta bertako Martin eta Mena-ren etxean argitaratu ziran, 1926-an.

Bi itzaldi oietako bigarrenean Arrateko Amaren agerpena kontatzen digu. Ona esan-gaiak nundik zituan:

> "An, inguruko baserritar geienak ikusi ditut, eta beren aotik entzun ditudazan berriak jaso ta alkartuta, zuzendu da gurez Ama laztan orren agerkera".

Nik, berriz, Larrañagaren kontaera laburtu egingo det, emengo neurrietan sar dedin.

Euskaldun batzuk kristauak eta beste batzuk jentillak ziran garaia zan. Bein, gaur Arrateko eliza dagoan ortatik urbil, artzai bat lo zegoan bere ardien ondoan. Alako batean, argi bizi batek esnatu zuan. Zer ikusiko eta Zeruko Ama, onela esaten ziola:

– Emen bertan eliz bat jasotzea nai det.

Artzaiak adierazi zien inguruko baserritarrei Ama Birjiñaren eskaria. Baiña orra besterik gabe eztabaida sortu: batzuek, eliza artzaiak esandako tokian altxa bear zala; beste batzuek, berriz, beeko

ibai ondoan, kristau geiagoren mesederako izango zala eta. Bigarren iritzi au nagusitu zan. Bitartean, oraindik jentillak ziranak parre egiten zuten: Sagartegieta, Pagoaga, Barrenetxe, Zelai eta baserri geiagokoak.

Asi ziran eliza egiteko gaiak biltzen. Ekarritakoak txabola batean sartuta, nor bere etxera joan ziran lotara. Baiña urrengo goizean itzuli eta txabola uts-utsik.

– Jentil oien azioa dek au! –esan zuten.

Baiña orra nun artzaia irrintzika asten dan. Arek, leengo lekura joanda, eliz-gaiak antxe arkitu. Orduan danak:

– Zelaikoak eta Pagoagakoak dituk auek onera ekarri dituztenak.

Ango gizonak ekarrarazi zituzten, eta aiek ezetz; errudunak berak etzirala.

Gaiak berriz ere beera jetxi, txabolan sartu eta sarrail aundi batekin atea itxi. Bai Zelaiko eta Pagoagako gizonak zaintzen jarri ere, onela esanez:

– Biar auek emen badira, leengo lapurrak zuek zeratela esan naiko du; eta ez badaude, errudunak zuek izango zerate.

Orra, beraz, gizarajo aiek irtenbiderik gabe utzi. Baiña antxe biak gaur illunean zaindari. Alako batean, txabola barruan zerbaiten otsa. Atea ezin iriki, ordea. Orduan, aietako bat sarrail-zulotik zelataka asi zan; eta bestea, makurtu eta azpiko zirrikitutik begira jarri.

Zer ikusiko eta neskatil lirain bat. Arek, luma balira bezela, eliz-gaiak gurdi eder batera jaso. Bei-pare zoragarria aurretik, bata txuria eta bestea beltza. Neskak akuillua artu eta eragin zien, onela ziola:

Aida, txuri ta belio...
Zelataka dagoanari
begiak urten bekio;
berriz makurka dagoana
oker gelditu beio.

Ori esatearekin bat, txabola alde guzietatik zabaldu egin zan. Odei argi batek gurdia eta beiak jaso eta aidean eraman zituan. Neska ura zeruko aingerua izan.

Zaindariak beren onera etorri ziranean, Pagoagakoak etzuan begi batetik ikusten; eta Zelaikoak bere gorputza ezin zuzendu.

Ala, Ama Birjiñak esandako tokian jaso zan Arrateko Amaren eliza. Txiki samarra leenengoa. Gaurkoa, berriz, XVI mendearen bukaeran eta XVII-aren asieran eraikia omen da.

Auek kontatu ondoren, onela esaten du Larrañaga jaunak: ez gaudela iñola ere gauza oietan sinistera beartuta, "Eleizak ez dualako bere jakindurian bearkizun ori ipiñi". Gaur ez det uste olako oar baten premian gaudenik. Baiña nork ukatuko du tokian tokiko leienda auek ederrak eta jakingarriak dirala?

Luxaondoko bi guda-gertakizun

Euskeraz Luxaondo eta erderaz Luyando esaten zaion Arabako erria Nerbioi ibaiaren ondoan dago. Bertatik igarotzen zan Bilbotik Orduñara eta Gaztelara zijoan bidea. Etxeak bide orren ertzean altxatu ziran, eta erri luzea osatzen dute.

Oraintsu arte bide ori kamio biurtuta baitzegoan, etzan giro erri barruan ibiltzen. Ango kotxeen eta kamioien emana! Baiña kanpotik autobia berria egin diotenetik, pake ederraren jabe egin dira luxaondotarrak.

Nik ere, leen iñoiz egin ez nuana egin det aurreko batean: gelditu, errian sartu eta puntatik puntara pasa. Baserririk geienak balkoi eder bat dute aldetik aldera. Eliz ederra gain batean. Bilbo aldeko irteeran Erdi Aroko zubi ikusgarria. Orduña aldekoan, berriz, arrizko gurutze bikaiña, idazki onekin:

> *"Éste es el sitio donde estaba el memorable árbol de Malato, de que hablan las historias y la ley quinta del título primero del muy noble y leal Señorío de Vizcaya, año de 1730".*

IX mendea zan. Zenon, Bizkaiko jauna izan bear zuana, kartzelan illa zan, Leongo erregea zan Alfonso Aundiaren mendean. Orduan bizkaitarrak onen aurka altxa ziran.

Bai erregeak gudarozte bat bialdu ere, bere seme Ordoñoren agindupean. Ari aurpegi emateko bizkaitarrak prestatu, ordea, Jaun Zuria buruzagi zutela eta Durangoko jauna zan Santxo Estingiz-en laguntzarekin.

Padura izena zuan erriaren ondoan jo zuten alkar bi etsaiak. Burruka latza izan omen zan, bertako arriak odolez gorritzeraiño. Arrezkeroztik erri orri Arrigorriaga deitzen zaio. Bizkaitarrak atera ziran garaille.

Diotenez, burrukan ari zirala, Jaun Zuriak bi otso ikusi zituan andik barrena pasatzen, arkume bana ortzetan zeramatela. Orregatik ditu bi otso Bizkaiko arma-arriak.

Leondarrak igesari eman ziotenean, bizkaitarrak atzetik jarraitu zieten, Luxaondora iritxi arte. Emen zugaitz bat markatu egin zuten, *maillatu* alegia, eta ortik omen dator *Árbol de Malato* izena. Kanta zaar batek onela dio, itzak bizkaitarren aoan ipiñiz:

Odoldurik eldu ginian
mallatu arbola onetara
eta urren datozanak bere
alan ikusi gaitube ba.

Ordoño, Leongo erregearen semea, gudaketa ortan il omen zan. Arrigorriagako parrokian illobiratu zuten. Illobi ori mendeetan errespetatua izan zan, Napoleonen soldaduak etorri ziran arte. Auek, bertan urrerik edo ondasunik izango zan ustetan, illobia zabaldu egin zuten. Baita ezurrak lurrera bota eta barruan agertu zan ezpata aundi bat berekin eraman ere.

Bizkaiko fueroak, berriz, onela esaten du, bizkaitarrak armetara nola joan bear zuten adieraztearren:

"Cuando el Señor llame a su servicio a los vizcainos, éstos le seguirán sin sueldo alguno hasta el árbol Malato, que está en el límite meridional del Señorío, y para pasar de allí les ha de pagar el sueldo de dos meses si no pasasen de los puertos, y el de tres, si pasasen".

Badaki, beraz, irakurleak gurutze ori zeren oroipengarri dan. Zugaitzak ere betikoak ez diranez, maillatutako ura ere galdu egingo zan; eta an gertatua aaztu etzedin, aren ordaiñez gurutze ori altxa.

Bigarren gertakizuna, berriz, andik milla bat urtera gertatu zan, 1835-ean. Juan Antonio Zaratiegi jeneral karlistak kontatzen digu, 1845-ean argitara eman zuan *Vida y hechos de Zumalacárregui* liburuan.

Karlistak, Ormaiztegiko seme argia buru zutela, gora zijoazen denbora zan. Espartero jeneral liberalak, berriz, eginkizun jakiña izaten zuan sarritan: Bilbotik Gasteiza joatea, gauza karraio zijoazenei babesa egiñez. Luxaondotik barrena egiten zuan bide ori.

Ura bere etxe aurretik igarotzen ainbeste aldiz ikustearekin, petralkeria bururatu zitzaion Luxaondoko baserritar bati: jeneral ura garbitzea.

Ortarako, enbor lodi bat artu eta barrutik ustu egin zuan, kañoi baten antzekoa egiñez. Bide ondoan jarri gero, eta aotik polboraz-eta ondo kargatu. Ala, Espartero parera iritxi zan batean, su eman zion, eta igesi abiatu.

Kañoiak bere tiroa tira zuan, ikaragarrizko otsa egiñez; baiña etzuan jeneralik arrapatu. Liberalak ura zer ote zan ikustera joan ziranean, etzuten enbor puskatu bat baizik arkitu.

Erruduna nor zan errez somatu zitekean. Baiña liberalak, ez bat eta ez bi, eskarmentu bat egin nai izan zuten, eta Luxaondoko erriari su eman zioten.

Gogorkeri orrekin ez det uste erriko jendea adiskide egingo zutenik.

Erriaren barrena nabillela, aiton batekin topo egin det. Bertakoa ote dan galdetu, eta baietz. Gurutzea zergatik zutitua izan zan ez dakianik ez da emen izango, idazkiak ori garbi adierazten baitu. Baiña gerraren batean erria nola erre zuten bai ote dakian galdetu diot. Aren erantzuna ezezkoa izan da; orrelakorik entzun gabea dala.

Erantzun orrek ez nau arritu. Aspaldi oartua naiz norbere erriaren gertakizun zaarrez aaztuta dagoala gaurko jendea, erri bat orrela bizitzea pertsona bat oroimenik gabe bizitzea bezelatsu bada ere.

Luxaondoko gurutzea, Araba.

O forao de os gabachos

Fago Hueskako erri bat da. Alde batera Naparroa du, Erronkariko mendi eta basoak alegia; beste aldera, Ansó erria; ipar aldera Pirineoko gaillurrak; ego aldera, *Canal de Berdún* izeneko zabaldegia.

Abenduko goiz eder batez joan nintzan araiño, orain urte batzuk. Arako bidegurutzea Garde-tik Ansó-ra dijoan kamioan dago, gain batean. Pirineoko tontorrak ederki ikusten ziran andik egun artan: Segarra, Bisaurín, Foratón, Collarada... Beren elurrak diz-diz egiten zuten eguzkiaren argiarekin, zeru urdiñaren azpian.

Mendi-malkar oietan beera abiatu nintzan. Erriaren sarreran gizon xaar bat arkitu nuan.

– Egun on. Eguraldi ederra dagoanez etorri naiz. Eta bai ere frantzesen leize-zuloari *(el agujero de los franceses)* buruz zerbait entzun dedalako.

– Guk *o Forao de os Gabachos* deitzen diogu emengo izkeraz –erantzun zidan–. Baiña aaztuxea daukagu eta orain iñork ere ez dakigu.

Aragoiko izkuntza zaarragatik esan zidan ori; *la fabla* alegia.

– Bai; baiña *forao* edo zulo orri buruz zer kontatzen da?

– Frantzestean, emengo jendea frantzesen zai egoten zala; bat arrapatutakoan, amiltegi batetik buruz beera botatzen zutela, eta gero *forao* ortan sartu. Orrela entzun nien nik nere aitari eta aitonari. Ori egin bear zaie ajolik etzaien tokian muturra sartzen duten guziei. Eta egia izango da, orain denbora asko ez dala andik giza-ezurrak atera zituzten eta.

– Bai?

– Bai. Guardiazibillak etorri, sokekin jetxi eta eraman egin zituzten. Neronek ere, gaztetan, inguru artan artzai nenbillela, mendiak zelaitxo bat egiten duan toki batean, buru-ezur bat arkitu nuan. Ez dakit zer izango zan: piztiak aterea edo zulora sartzerakoan bakarren bat kanpoan gelditua.

– Frantzira joateko bideren bat bazan, beraz, emen.

– Garai bateko bide zaarrak, gaur egun basoak jan dituanak. Ango tontor ura ikusten al dezu? *La Peña Altiva* esaten diogu. Aren azpitik pasatzen da Villarreal-tik onera datozen bide zaarra eta kamio berria. Eta onen gainkaldean dago dalako *forao* ori.

– Nik arkitu al nezake?

– Kamioari segi. Tunel batera iritxitakoan, eskubira aitz luze bat ikusiko dezu. Leenengo zuloa antxe daukazu. Sartu. Barrua gela baten modukoa da. Eskubira beste zulo bat du. Uraxe da.

Arrizko etxe bikaiñak Fagokoak. Teillatu zorrotza dute, elurraren bildurrez. Kaleetan egur-kearen usaia aditzen da. Goizeko izotza ez du zokoetan kendu. Ezker-eskubi mendi zakarrak, aitz tente arroak, piñu, arte eta aritzak. Errekak erreten bat iriki du arkaitz bizian, eta aren marmarra oneraiño igotzen da. Menditarte estu oni *la Foz de Majones* deitzen zaio. Majones urrengo erria baita, gaztelu ederra eta eliz erromanikoa dituana.

Tunelera iritxi naiz. Eskubira arkaitz bat, koba-zulo batekin. Toki txarra, ordea, ara igotzeko. Segi aurrera tunelaren beste alderaiño. *Foz* au emen bukatzen da. Leku basotsuak auek.

Banator bueltan, *o forao de os gabachos* ori ezin arkiturik. Baiña *land-rover* bat dator Fagotik onuntz. Bi gizon jetxi dira. Aienganatu eta:

– *O Forao de os Gabachos* emen al da?

– Ortxe daukazu. Ez zulo aundia, eskubi alderaxeago dagoan txiki ori baizik.

– Frantzesak botatzen zituzten zuloa ori al da?

– Orixe bera. Aien zai jarri, bat arrapatutakoan amiltegi batetik beera bota eta gero ortxe sartu.

Gizon oietako batek laguntzen dit. Zulo-barrura sartu gera. Eskubira zugaitz-adar batzuk. Nere lagunak kendu ditu, arri bat bota eta onela dio:

– Jende asko etortzen zan onera. Arri bat tira eta adi-adi gelditzen ziran. Arriaren kolpeak entzun, oso urrutikoak iruditu eta onela esaten zuten: "Zulo au infernuraiño jetxiko da".

– Eta ezurrak nola azaldu ziran?

– Jakako nere adiskide bat leize-zuloetara jeixten diran oietakoa da. Batean onela galdetu zidan: "Fago aldean leize-zulorik ez al dezute?" "Bai –erantzun nion–. *O Forao de os Gabachos* izenekoa". "Egunen batean joango gera". Igande batez etorri ziran eta onera ekarri nituan. Sokak eta argiak artu eta ondoraiño bereala jetxi ziran, eta aien oiua: "Au dana giza-ezurrez betea dago!" Otsa zabaldu zan, guardiazibillak etorri ziran, jetxi eta iru zaku giza-ezurrez bete zituzten. Buru, beso, gorputz eta anka-ezur, danetik zegoan. Kanposantuan utzi genituan. Andik Zaragozara eraman zituzten.

Nere lagunak itza darion bitartean, goitik erortzen diran ur-tanten otsa entzuten da. Kanpora be-

giratuta, ezkutatzera dijoan eguzkiak arunzko mendi-egala odol-kolorez gorritu duala ikusten da.

Bueltan natorrela, *Peña Altiva* dalakoa beltz-beltz ageri da illunabarraren azken argien kontra. Fago-tik igarotzerakoan gau illuna da. Goiko bide -gurutzera iritxitakoan, Pirineoko elurrak dizdiz egiten du goizean bezela, baiña oraingoan illargiaren argiak jota.

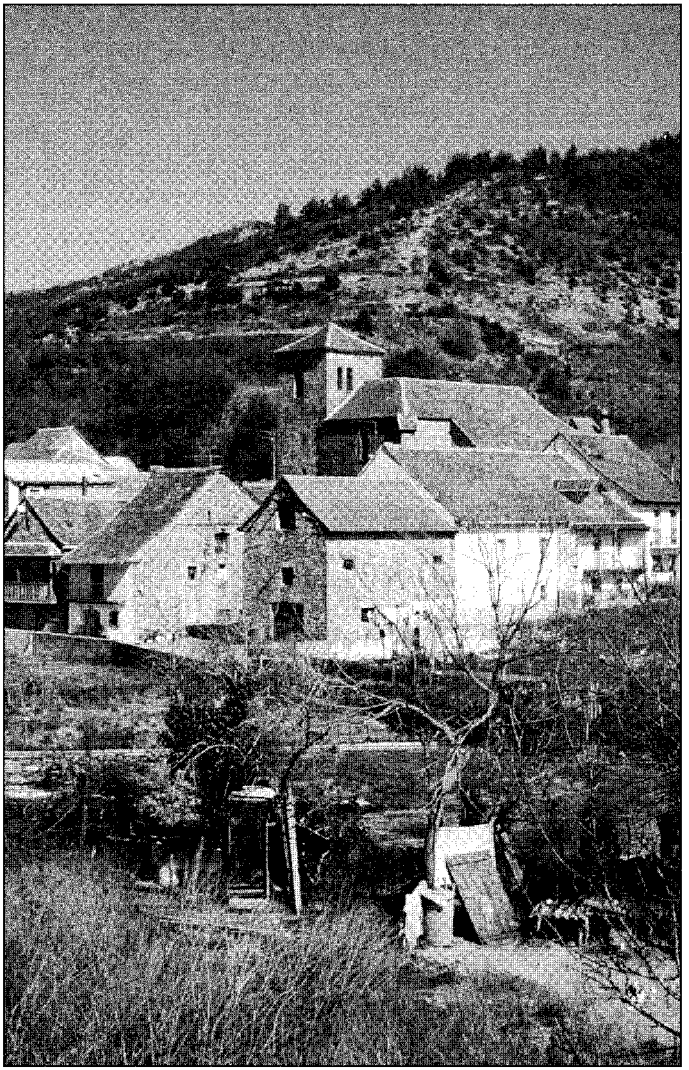

Fago. Hueska.

Arkibidea

Aurkezpena 7
Itzaurrea 11
Orokieta 15
Abarzuza 17
Barria 21
Urrola 24
Gebarako gaztelua 26
Gasteizko burrukaldia 29
Justiz 33
Nuestra Señora del Lago *37*
Legardako Ama Birjiña 39
Nire arpegia emen 43
Txintxarri-ots guziak ez dira berdiñak 47
Zudaire 50
Gazteluko Ama Birjiña 54
Santa Kasilda 57
San Juan de la Peña *62*
Aita Julian Lizardi (Bizitza eta eriotza) 66
Aita Julian Lizardi (Erlikien agerpena) 71
San Adrian, Tolosa eta Garcilado de la Vega .. 75
Guadalupeko gurutze zaarra 79
Arlaban aldeko gaizkilleak 83
Oketa mendiko altxorra 86
Terranobaraiñoko joan-etorriak 90
Nuestra Señora del Yugo 94
Iturengo ikaslea (I) 97
Iturengo ikaslea (II) 101

San Adrián de Vadoluengo eta atxurlerien gurutzea 105
Atondoko eriotzak 110
Narros-ko jauregia (I) 114
Narros-ko jauregia (II) 117
Jentil-zubi 121
Aianzko gaztelua 126
Solferinoko itxua 129
Lapurrak Ondarroako Antiguan 134
Arteagako jauregia 137
El voto de San Indalecio 141
Antiguako Ama (Orduña) 144
Valdejunquera 148
Rokaforte-ko San Bartolome 153
Gaztelugatxe 157
Orioko balea 161
Fuendetodos, Goya eta Zuloaga 164
Tolosako altxorra 168
Baigorriarrak Austerlitzen 171
Iturriozko Benta 174
Amezketako erretorea 178
Muskildako Ama Birjiña 183
Garesko txoria 187
Beotibarko kantak 191
Nuestra Señora del Espino 195
Miluzeko zubia 199
Jokatu gabeko palanka-jokua 204
Euskal idazki bat Aragoiko lurretan 208
Leyreko txoria 212
Arditurriko minak 216
Munarritz 219
Oka erreka-zuloa 222
Mandatuak bialtzeko modu zelebrea 225
Zumaiko txakur ernea 229
San Juan de Ortega 232
Donostiako Orfeoia eta Pedro Maria Otaño 237
Alper-alperrik zabiltzate 242
Kexaa (Quejana) 245

Lesakako polakoa 249
Santa Felizia eta San Gillen 253
Egizu on, begiratu gabe non 258
Amurrioko Mariaka indartsua 261
Amaika eta amaikagarrena ez dira berdiñak .. 265
Arrateko Amaren agerpena 268
Luxaondoko bi guda-gertakizun 271
O forao de os gabachos 276